

ПРАВОТО И БИЗНЕСЪТ в съвременното общество

Сборник с доклади
от 6-та национална научна конференция
19 октомври 2023 г.

Издателство „Наука и икономика“
Икономически университет - Варна

**ПРАВОТО И БИЗНЕСЪТ
В СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО**

**THE LAW AND THE BUSINESS
IN THE CONTEMPORARY SOCIETY**

**Сборник с доклади
Conference proceedings**

ПРАВОТО И БИЗНЕСЪТ В СЪВРЕМЕННОТО ОБЩЕСТВО

**Сборник с доклади
от 6-та национална научна конференция
19 октомври 2023 г.**

THE LAW AND THE BUSINESS IN THE CONTEMPORARY SOCIETY

**Conference proceedings
of the 6-th National Scientific Conference
19 October 2023**

2024

Издателство „Наука и икономика“
Икономически университет – Варна

Сборникът се издава като резултат от Националната научна конференция „Правото и бизнесът в съвременното общество“, проведена на 19 октомври 2023 г. в Икономически университет – Варна. Научният форум е проведен от катедра „Правни науки“ по проект НПК – 323/2023 г. съгласно договор за частично финансиране на научен форум по реда на Наредбата за условията и реда за оценката, планирането, разпределението и разходването на средствата от държавния бюджет за финансиране на присъщата на държавните висши училища научна или художественотворческа дейност, обн. ДВ, бр. 73 от 16.09.2016 г., в сила от 01.01.2017 г. Приета с ПМС № 233 от 10.09.2016 г.

Всички публикувани материали са рецензирани от утвърдени и водещи в съответната научна област специалисти, включени в редакционния съвет. Авторите носят напълно и изцяло отговорност за съдържанието на своите материали.

The book is published as a result of a national scientific conference “The law and the business in the contemporary society“, which took place at 19 October 2023 in the University of Economics – Varna. The scientific forum was organized by the Legal sciences Department – project SPC – 323/2023, pursuant to contract for partial financing of scientific forum according to Regulation for the conditions and order of evaluation, planning, distribution and spending of funds from the state budget for financing of the inherent for the state higher schools scientific or artistic activity, promulgated State Gazette 73/16.09.2016, effective of 01.01.2017, adopted by decree of the Council of ministers № 233 /10.09.2016 г.

All published reports are refereed by acknowledged and leading specialists in the respective scientific area, members of the Editorial board. The authors are solely responsible for the content of the submitted reports.

Тази книга или нейните части не могат да бъдат възпроизвеждани или предавани под каквато и да е форма или по какъвто и да е начин, електронен или механичен, и копирани без писменото разрешение на издателя.

This book or its parts may not be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, and copied without the written permission of the publisher.

© Издателство „Наука и икономика“, 2024
Икономически университет – Варна

ISSN 2603-5073

ОРГАНИЗАЦИОНЕН КОМИТЕТ

Председател:

Проф. д-р Андрияна Андреева – катедра „Правни науки“, ИУ – Варна

Членове:

Проф. д-р Маргарита Бъчварова

Доц. д-р Галина Йолова

Доц. д-р Дарина Димитрова

Гл. ас. д-р Живка Матеева

Гл. ас. д-р Диана Димитрова

Гл. ас. д-р Виолета Владова-Иванова

Гл. ас. д-р Милена Цветковска

НАУЧЕН СЪВЕТ

Проф. д-р Андрияна Андреева – катедра „Правни науки“, ИУ – Варна

Доц. д-р Галина Йолова – ръководител катедра „Правни науки“, ИУ – Варна

Доц. д-р Дарина Димитрова – катедра „Правни науки“, ИУ – Варна

СЪСТАВИТЕЛИ

Проф. д-р Андрияна Андреева

Гл. ас. д-р Живка Матеева

Гл. ас. д-р Милена Цветковска

КОНТАКТИ:

9002, гр. Варна, бул. „Княз Борис I“ №77

Икономически университет – Варна

Катедра „Правни науки“

E-mail: katedra_pn@ue-varna.bg

ORGANIZING COMMITTEE

Chairman:

Prof. Andriyana Andreeva, PhD - “Legal sciences“ Department, UE – Varna

MEMBERS:

Prof. Margarita Bachvarova PhD

Assoc. Prof. Galina Yolova, PhD

Assoc. Prof. Darina Dimitrova, PhD

Chief Assist. Prof. Zhivka Mateeva, PhD

Chief Assist. Prof. Diana Dimitrova, PhD

Chief Assist. Prof. Violeta Vladova-Ivanova, PhD

Chief Assist. Prof. Milena Tsvetkovska, PhD

SCIENTIFIC COUNCIL

Prof. Andriyana Andreeva PhD “Legal sciences“ Department, UE – Varna

Assoc. Prof. Galina Yolova, PhD Head of “Legal sciences“ Department, UE – Varna

Assoc. Prof. Darina Dimitrova, PhD “Legal sciences“ Department, UE – Varna

EDITED BY

Prof. Andriyana Andreeva, PhD

Chief Assist. Prof. Zhivka Mateeva, PhD

Chief Assist. Prof. Milena Tsvetkovska, PhD

CONTACTS:

9002, Varna, 77, Knyaz Boris I Blvd.

University of Economics – Varna

„Legal sciences“ Department

E-mail: katedra_pn@ue-varna.bg

СЪДЪРЖАНИЕ

1. Стефка Наумова

Функционални характеристики на правното съзнание в контекста на релацията между бизнеса и правото.....	9
---	---

2. Ангелина Лазарова

Диалогът между алгоритми и параграфи – дигитална трансформация на съдебните системи и охраняване ценностите на правораздаването	33
---	----

3. Иван Русчев

Може ли да се обоснове съществуването на деликтна кондикция според българското право	43
---	----

4. Емил Радев

Нови правила в търговията с огнестрелни оръжия: съвременни предизвикателства и решения в ЕС	65
--	----

5. Надя Костова

Необходимост от промяна в закона за независимите оценители	81
--	----

6. Виолета Вladoва-Иванова

По някои въпроси за дружеството с променлив капитал	91
---	----

7. Аделина Хаджийска

Несъстоятелността на предприемача. Анализ на новите изменения в Търговския закон	100
---	-----

8. Милена Цветковска

Управление на дружеството с променлив капитал и на дружеството с ограничена отговорност – сравнителноправни аспекти	108
---	-----

9. Даниела Георгиева

Нормативна уредба на отчетността в публичния сектор – проблеми и перспективи	120
---	-----

10. Виктория Атанасова

Ролята на заинтересованите страни в устойчивото градско развитие	130
---	-----

11. Орлин Кисьов

Изборна активност под 50% легитимира властта и сваля рейтинга на парламента	141
--	-----

12. Мария Славова

Дигиталното административно право	152
---	-----

13. Андрияна Андреева, Галина Йолова

Влияние на изкуствения интелект върху здравния статус на работещите и необходимост от промяна на осигурителното законодателство	160
---	-----

14. Андрей Александров

Продължаване на процесите на дигитализация на документите с трудовоправно значение	174
---	-----

15. Драгомир Кръстев

Технология на измамите с компрометиран бизнес имейл	188
---	-----

16. Пламена Недялкова

Контролиране влиянието на дигиталната трансформация на процесите върху обществените отношения	196
--	-----

17. Мария Армянова

Предизвикателства пред използването на ИИ за генериране на съдържание	206
--	-----

18. Милена Цанкова

Изкуственият интелект и оценката на кредитния риск в светлината на предложението за законодателен акт за изкуствения интелект на ЕС.....	216
--	-----

19. Недялка Александрова

Способи за разрешаване на спорове в международния бизнес – алтернативи на алтернативата.....	225
---	-----

ФУНКЦИОНАЛНИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ПРАВНОТО СЪЗНАНИЕ В КОНТЕКСТА НА РЕЛАЦИЯТА МЕЖДУ БИЗНЕСА И ПРАВОТО

*Проф. д-р Стефка Наумова
Институт за държавата и правото, БАН*

FUNCTIONAL CHARACTERISTICS OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN THE CONTEXT OF THE RELATION BETWEEN BUSINESS AND LAW

*Prof. Stefka Naumova, PhD
Institute for the State and the Law – Bulgarian Academy of Sciences*

Резюме: В доклада се изследва проблематиката, свързана с ролята на правното съзнание в утвърждаването на принципа за върховенство на закона (Rule of Law) от гледна точка на сложната връзка между бизнеса и правото. Отражението на този принцип в правосъзнанието на адресатите на правните норми е най-голямото предизвикателство, пред което са изправени съвременните правни системи. Правното съзнание се разглежда като сфера от общественото, груповото и индивидуалното съзнание, която отразява правната реалност под формата на правни знания, оценъчни отношения към правото и практиката по неговото прилагане, правните нагласи и ценностните ориентации, регулиращи поведението в юридически значими ситуации. В условията на икономически и политически сътресения, водещи до хуманитарна криза и общ социален дисбаланс, е особено важно да се установят онези фактори, които в най-голяма степен обуславят функционалните характеристики на правното съзнание, което играе особена роля в механизма на социалното действие на правото и оказва силно въздействие върху съвременните бизнес отношения.

Ключови думи: правно съзнание, бизнес, право, върховенство на правото, социален дисбаланс, девиация

Abstract: The report explores issues related to the role of legal consciousness in promoting the rule of law from the perspective of the complex relationship between business and law. The reflection of this principle in the legal consciousness of the addressees of legal norms is the greatest challenge facing contemporary legal systems. Legal consciousness is seen as a sphere of social, group and individual consciousness that reflects legal reality in the form of legal

knowledge, evaluative attitudes towards law and the practice of its application, legal attitudes and value orientations that regulate behaviour in legally relevant situations. In conditions of economic and political turmoil leading to humanitarian crisis and general social imbalance, it is particularly important to identify those factors that most determine the functional characteristics of legal consciousness, which plays a special role in the mechanism of social action of law and has a strong impact on contemporary business relations.

Key words: *legal awareness, business, law, rule of law, social imbalance, deviance*

Въведение

Проблемът за ролята на правното съзнание в утвърждаването на принципа за върховенство на закона (Rule of Law) от гледна точка на сложната връзка между бизнеса и правото сам по себе си не е нов, но придобива особена актуалност на фона на динамичните процеси, протичащи в съвременното глобално общество, в което различните форми на икономическа активност и предприемачество се нуждаят от все по-детайлна правна уредба.

В същото време ставаме свидетели на възникването на нови форми на социална девиация, които в една или друга степен затрудняват или възпрепятстват нормалното осъществяване на бизнес отношенията. Това изисква непрекъснато обновяване на самата правна регламентация на бизнеса като цяло с оглед на запазване на хомеостазиса на обществото и осигуряването на правна сигурност и стабилност. Към тези, препятстващи нормалното реализиране на бизнес отношенията, фактори можем да отнесем специфичния миграционен натиск, засилените корупционни практики, нарастващите военни конфликти, противоречията между екологосъобразен бизнес и икономически просперитет без оглед на грижа за околната среда и т.н., изискващи и нови методи за противодействие. Република България не прави изключение в това отношение. Нарастването на социалната девиация поражда перманентна необходимост както от промяна в законодателството, така и в изграждането на ефективни механизми за повишаване на равнището на правното съзнание както на законодателя, така и на онези адресати на правните норми, които са заети с осъществяването на разнообразни форми на бизнес. Също така е важно да се установи по какъв начин правоприлагащите органи (съдебната власт) из-

граждат своята дейност, придържайки се стриктно към принципа за върховенство на закона (Rule of Law). Всичко това е валидно в един общ дискурс на членството ни в Европейския съюз, където един от основните проблеми е постигане на висока степен на върховенство на закона (Rule of Law) и повишаване ефективността на правосъзнанието и на законодателите, и на гражданите, и на правоприлагащите органи. Още повече че в цялостната политика на Европейския съюз в областта на бизнеса проблемът се разглежда в контекста на принципите за върховенство на закона, за достъп до правосъдие, защита на правата на гражданите, както и постигането на устойчив и екологосъобразен икономически растеж. Не без значение са регламентите и директивите в тази насока. **Ето защо отражението на принципа за върховенство на закона (Rule of Law) в правосъзнанието на адресатите на правните норми е най-голямото предизвикателство, пред което са изправени съвременните правни системи,** в които бизнесът подлежи на детайлна правна уредба.

Правното съзнание е специфичен регулатор на поведението в правната сфера. В условията на новите предизвикателства, пред които е изправено съвременното общество и неговата сложна социална структура, изясняването на **релацията между бизнеса и правото** изискват съчетано прилагане на позитивноправния с правно-социологическия анализ. От гледна точка на социологията на правото особено важно е да се изясни как се формират онези психологически нагласи и ценностни ориентации към правото (в т.ч. и **чувството за успешна правна регламентация на бизнеса**), които в максимална степен ограничават риска от девиантно поведение на индивидуално или на институционално ниво чрез правото като особен регулатор. Риторичният въпрос, който се задава, е дали този риск може да бъде избегнат само и дотолкова, доколкото в психологическия елемент на правното съзнание е включен и **принципът за върховенство на правото при правната уредба на бизнеса.**

В този смисъл правно-социологически се съсредоточава върху разкриването на релацията между правото и бизнеса, но не от нормативистко-позитивистка гледна точка, а в неговия правно-социологически дискурс.

В правно-социологически план от теоретично и емпирично изясняване се нуждаят няколко логически свързани въпроса.

На първо място, това е въпросът за релацията между правото и

бизнеса, но от гледна точка на мястото им като основни елементи в социологическата структура на обществото.

На второ място, това е въпросът за структурата и функционалните особености на правното съзнание.

На трето място, това е въпросът за степента, в която релацията между правото и бизнеса (от гледна точка на **принципа Rule of Law** като съдържателен елемент на правното съзнание) поражда необходимата валидност и легитимност на правото както в законодателен, така и в правоприложен план. **Следва да се има предвид обаче, че релацията между правото и бизнеса намира специфично отражение във всеки един от елементите на правното съзнание и по този начин самата функционална връзка между правото и поведението е пластична и емпирично измерима.**

Глобализацията на обществото, чисто специфично проявление е както развитието на информационните технологии, включващо и изкуствения интелект, така и пораждането на неочаквани предизвикателства и конфликти (включително и военни), е резултат от политическата и финансовата криза, водеща в определени ситуации и до **криза на легитимността**. Подобна криза поставя субектите, изпълняващи различни ролеви функции, наложени им в хода на множеството информационни процеси, пред дилемата да избират между **нелегитимното право и Rule of Law**. Самото правно съзнание е подложено на изпитание и от способността му да се адаптира в сложната ситуация зависи нормалното или дезорганизираното протичане на основните отношения в правната сфера в контекста на релацията между **ius (правото)** и **iustum (справедливостта)**. Доколкото правното съзнание е свързващото звено между правото и поведението в правната сфера, то това обуславя и функционалното значение на **релацията между правото и бизнеса като негов специфичен съдържателен елемент**.

Изложение

1. Правото и бизнесът като основни компоненти на социологическата структура на обществото

Следва преди всичко да се посочи, че в теорията липсва единно определение за понятието „бизнес“. Що се отнася до правото, то

тук се сблъскват отново позитивизмът и социологическият подход. В правно-социологически аспект и правото, и бизнесът се разглеждат като основни елементи на социологическата структура на обществото. Това е една изходна постановка, водеща началото си още от класиците на правната социология – Мертън, Парсънз и Дюркем, поставящи на изпитание¹ самата правна система от гледна точка на разделението на труда (Е. Дюркем) и формирането на такива бизнес отношения, които да се подчиняват на релацията между поставените цели и средствата за постигането им (Т. Парсънз). Още тогава те правят такъв блестящ разрез на обществото, в което конфликтите между икономическия просперитет и индивидуалните фалити водят до т. нар. от Дюркем фаталистични самоубийства на бизнесмени, а в теорията на Парсънз за пръв път се поставя въпросът за ограничаване на монополите в икономическата сфера, доколкото те са израз не на иновациите и новите технологии, а на т. нар. „аномия“, т.е. липсата на правни норми, които да ограничават риска от девиация и дезорганизация, лежащи в основата на сенчестия бизнес като форма на социалната патология.

В изключително сложната и многообразна социална реалност е много трудно точно да се определят специфичните параметри и характеристики на всяка от съществуващите и постоянно променящи се области, страни и елементи на социологическата структура на обществото. Такива области или елементи на обществения живот са например икономиката, бизнесът, трудът, комуникациите, политиката, моралът, религията, обичаите, правото и т. н.² Следователно, в контекста на теорията за социологическата структура на обществото

¹ Merton, R.K. Social Theory and Social Structure. Enlarged Edition. New York: The Free Press, 1968, p. 58-61. Parsons. T. The Social System. New York, 1951; Parsons, T., E. A. Shils (eds). Toward a General Theory of Action. New York, 1951. Дюркем ясно посочва, че научното социологическо изучаване на социалните явления „...трябва да разкрива линията, посоката, чрез която неподдаващите се на пряко установяване състояния на съзнанието могат да бъдат познати и разбрани“ (Durkheim, E. De la division du travail social. Paris: Alka, 1893).

² Всички тези елементи са обект на анализ в концепциите и на Вебер, и на Дюркем, и на привържениците на структурния функционализъм (Малиновски, Парсънз, Мертън и др.). Точно това е особеното в теорията на Парсънз, че при него основните структурообразуващи елементи на системата са в състояние на вътрешна динамика, без да се нарушава общото равновесие (*equilibrium*) на системата. Нормите (в това число и правните норми) според Парсънз изпълняват основна интегрираща роля в обществото при определени условия, като **това с особена сила важи за бизнеса.**

правото се разглежда като една от основните области на обществения живот, която се намира в постоянно взаимодействие с останалите области или елементи на обществения живот, **в това число и с бизнеса.**

Концепцията за социологическата структура на обществото е основа за едно по-широко и методологически по-правилно разглеждане на такива сложни социални явления, каквито са правото, бизнесът, политиката, моралът, социалната девиация и т. н., представляващи взаимно свързани съставни елементи на тази социологическа структура. Тази концепция е твърде приложима за преодоляването на юридико-нормативистичното интерпретиране на правото и свеждащо правната наука само до анализ и тълкуване на позитивното (съществуващото, писаното) право.

Самата правна област на обществения живот има своя специфична структура, която включва няколко основни елемента.

Като първи основен елемент следва да се посочи социалната потребност от правно регулиране на определени обществени отношения в дадено общество на определен етап от развитието му.

Вторият основен елемент е системата от действащи правни правила за поведение със съдържащите се в тях права и задължения на гражданите, длъжностните лица и институциите.

Третият основен елемент е правното съзнание като единство от рационални, психологически и волеви елементи.

Четвъртият основен елемент са разнообразните правни дейности като специфична система от правотворческа, правоприлагаща, правозащитна и правновъзпитателна дейност.

Петият основен елемент са правните институции (публични и частни), които играят определена роля в сложния механизъм на създаване и реализиране на правото.

Проектирано върху бизнеса тази схема се представя по следния начин:

Като първи основен елемент следва да се посочи социалната потребност от правно регулиране на определени обществени отношения в дадено общество (наречени бизнес отношения) на определен етап от развитието му.

Вторият основен елемент – това е системата от действащи правни правила за поведение със съдържащите се в тях права и задължения на гражданите, длъжностните лица и институциите, регламентиращи бизнеса.

Третият основен елемент е правното съзнание като единство от рационални, психологически и волеви елементи, включващо в себе си познанието, и отношението към бизнеса, както и поведението в определена бизнес ситуация.

Четвъртият основен елемент – това са разнообразните правни дейности като специфична система от правотворческа, правоприлагаща, правозащитна и правновъзпитателна дейност в областта на бизнеса.

Петият основен елемент – това са правните институции (публични и частни), които играят определена роля в сложния механизъм на създаване и реализиране на правно регламентирания бизнес.

Специфичните взаимодействия на цялата правна област с останалите области (в случая – бизнесът), които също са основни елементи в социологическата структура на обществото, са предмет на изследване от социологията на правото. Що се отнася до правно-социологическата характеристика на правното съзнание в контекста на релацията между правото и бизнеса, то отново се появява необходимост от анализ на неговата структурата и функционални особености

2. Структура и функционални особености на правното съзнание

Правното съзнание като един от основните елементи на правната област на обществения живот играе съществена роля както в правната регламентация на бизнеса, така също и в реализирането на механизма на и осъществяване на конкретните бизнес отношения.

Следва да се прави разграничение между теоретично и ежедневно правосъзнание, между правосъзнанието на законодателя и това на правоприлагащите органи (най-вече титулярите на съдебната власт), между правосъзнанието на субектите на различните форми на бизнес и правосъзнанието на потребителите на резултатите от бизнеса. Правното съзнание е свързващото звено между правото и поведението в бизнес сферата както при нормално функциониране на социално-икономическата система, така и в условията на дисфункционалност на тази система.

Като категория на юриспруденцията терминът *правно съзнание* се появява в правната литература относително неотдавна.

Представителите на теорията и философията на правото от XIX в. не си служат с този термин. Нещо повече – твърде разпространен по онова време е терминът *правно чувство*³, популяризиран главно от представителите на немската правна школа и преди всичко на Л. Петражицки.

В контекста на правно-социологическия дискурс относно **релацията между право и бизнес** като съдържателен елемент на правното съзнание интерес представлява и недостатъчно разработеният проблем за различните основания и мотиви на човешкото поведение, доколкото те са свързани с ценностното съдържание на принципите на правна регламентация⁴, вплътена в позитивното право⁵.

Правното съзнание е онази сфера от общественото, груповото и индивидуалното съзнание, която отразява правната реалност под формата на правни знания, оценъчни отношения към правото и практиката по неговото прилагане, правните нагласи и ценностните ориентации, регулиращи поведението в юридически значими ситуации.

³ По този въпрос виж по-подробно Bandes Susan A., J. A. Blumenthal. Emotion and the Law. // *Annual Review of Law and Social Science*, 2012, Vol. 8, p.161-181. На базата на класическата концепция за интуитивното право на Петражицки се изяснява проблемът за справедливостта, заложен в правото. Тази концепция е основа за конструирането на ясен модел на правното съзнание, в което правните чувства, преживявания и емоции и преди всичко **чувството за Rule of Law** (психологическият елемент) заемат особено място. Авторът се опитва да повдигне завесата на „мистично-авторитарния характер“ на постоянно действащите механизми, подбуждащи към постоянност и на поведението в правната сфера и да разкрие социалния генезис на оценките и нагласите към правото (*правните преживявания*). Petrzycki, L. Wstęp do nauki prawa i moralności, Warszawa: PWN, 1959, s. 15.

⁴ Теорията на Петражицки е в центъра на дебата относно взаимовръзката между правното съзнание и правнорелевантното поведение, характерен за различни периоди от развитието на концепциите за естественото право и традиционния юридически позитивизъм, а много от споровете са толкова актуални, че Петражицки се смята за един от най-превежданите автори в Европа и САЩ. Jonson, Harry M. Petrzycki's Sociology in the Perspective of Structural-Functional Theory. // Gorecki, J. (ed.). *Sociology and Jurisprudence of Leon Petrzycki*. Urbana-Chicago-London: University of Illinois Press, 1975, s. 39-61.

⁵ Petrzycki, L. Wstęp do , s. 213. В концепцията на Петражицки въпросът за междуличностните отношения е поставен в контекста на една, както той се изразява *по-широка историческа перспектива на правото*. Той е убеден привърженик на идеята, че противоположността между алтруизъм и егоизъм е същностен проблем на самата правна регулация и че ще настъпи момент, когато егоизмът, поставен в зависимост от наказанието, ригоризма и спонтанния ред, ще остане като такъв единствено в историческата памет на човечеството

Почти всички автори са единни по въпроса за основните елементи, влизащи в структурата на правното съзнание⁶.

Първият основен елемент е **когнитивният** (информативно-познавателният), който обхваща съвкупността от правни знания. Вторият елемент е **психологическият** и съдържа оценките, мненията, ценностните ориентации и психологическите нагласи към правото и практиката по прилагането му. Третият елемент е **поведенческият** и се изразява в готовността за поведение в правната сфера, както и евентуалните постулати *de lege ferenda*.

Изследването на релацията между бизнеса и правото означава да се проследи как тя се отразява във всеки един от елементите на правното съзнание. В това се изразяват и функционалните характеристики на правното съзнание.

3. Функционални характеристики на правното съзнание и техните емпирични измерения

Функционалните особености на правното съзнание не могат да бъдат изчерпателно анализирани.

Отражението на релацията между бизнеса и правото в правното съзнание е твърде многолико и разнопосочно и в никакъв случай не може напълно да бъде обхванато. Ето защо в настоящия анализ акцентът е поставен върху няколко опорни точки, които в една или друга степен са индикатор за степента, в която професионалното правно съзнание отразява тази сложна зависимост между правото и бизнеса.

3.1. Правна регламентация на бизнеса

На първо място тук следва да се постави проблемът за **правната регламентация на бизнеса** и бизнес отношенията. Важна отправна точка е отговорът на въпроса – повече или по-малко право в регулирането на бизнеса. Отговорът не е еднозначен, още повече, че взаимодействието е двупосочно – от една страна, правото като система от

⁶ Психологическата теория на Л. Петражицки е позната на българската правна доктрина от времето на В. Ганев, Л. Владикин (вж. Ганев, В. Императивно-атрибутивната правова теория на Л. И. Петражицки. // Списание на Юридическото дружество, 3, 1903, №2, с. 49-50; №4, с. 151-161; №5, с. 236-240; №8, с.359-366; №9, с.423-429. Препечатано в Ганев, В. Трудове по обща теория на правото. София: Сиби, Акад. изд. „Проф. М. Дринов“, 1998, с. 39.

норми влияе върху развитието на бизнеса, а от друга страна – самият бизнес поставя нови въпроси, които се нуждаят от правна уредба. От особена важност е йерархията от нормативни актове, която, регулирайки систематичното място на бизнеса в цялостната социологическа структура на обществото, може да подпомага или да ограничава някои дейности, които са елементи от бизнес процесите.

Тези процеси във всеки един бизнес могат да се систематизират и автоматизират, за да се вършат за по-малко време с по-малко ресурси, а грешките в работният процес ще са по-малко.

Напоследък се използва терминът „систематизация на бизнес процесите“, като под това се разбира описанието на успешните практики и процеси в дейността на фирмата. Тази систематизация включва: целта (краен резултат, който трябва да се получи); ресурсите (човешки, материално-технически, финансови и др.) и конкретните дейности.

Много е важно, след като се опишат процесите и се направят процедури за работа, персоналът да се задължи да изпълнява системата на практика, т.е. **да се задействат не само когнитивният и психологическият елемент на правното съзнание, но и поведенческият.**

Системите се променят във времето и се развиват. При това всеки бизнес е изграден от различни бизнес системи и за да е успешен един бизнес, то между тях трябва да имаме изградени стабилни връзки. Когато няма изградени бизнес системи и връзки в тях, то **правосъзнанието реагира на това**, отчитайки, че :

- се отделя много време, за да изпълняват спешни задачи;
- получените печалби не отговарят на усилията, които влагате;
- не може да се оставите дори и за кратко време;
- персоналът работи неефективно;
- редовно се появяват грешки в работата.

Бизнес системите могат да са различни, но има определени елементи, които се повтарят във всеки бизнес, и те са: система за привличане на клиенти; система за продажби; система за работа с клиентска база; система за „производство на продукти и услуги“.

3.2. Бизнес и върховенство на закона (Rule of Law)

На следващо място и логически свързан с предишния проблем е този за спазване на принципа за **върховенство на закона (Rule of Law)**.

В контекста на правно-социологическото разглеждане на принципа **Rule of Law** той е, от една страна, **неделим съдържателен компонент** на правосъзнанието, а от друга – **критерий за легитимността на правото**. Концептуалният въпрос е доколко легитимиращите правото основания следва да се търсят в съдържанието на правното съзнание от гледна точка на принципа **Rule of Law** именно като негов съдържателен компонент⁷.

До голяма степен това зависи от степента, в която принципът **Rule of Law** е изпълнен във всеки един от елементите на правното съзнание – когнитивния, психологическия и поведенческият. По отношение на първия елемент – когнитивния, се поставя въпросът за онази степен на правна информираност, която може да бъде приета за оптимална, при условие че тя формира разбиране и **осмисляне на принципа Rule of Law като ценност**.

Само по себе си **принципът Rule of Law**, отнесен към бизнес отношенията, би следвало чрез осъзнаването на неговата легитимност и валидност да оказва пряко положително въздействие върху правнорелевантното поведение, както и обратното – конфликтът между липса на **Rule of Law** и формална валидност води до потвърждение на прочутата формула на Радбрух за конфликта между справедливостта и сигурността чрез правото⁸.

3.3. Релация между дигитализацията, правната уредба и развитието на бизнеса

Дигитализацията е характерна не само за бизнеса, свързан с високи технологии, но и с традиционния бизнес, който удовлетворява

⁷ Или, както посочва Я. Стоилов, „има ли основание юристите да използват освен формалните критерии (законност и валидност) и съдържателни, но по-общо ценностни критерии (легитимност) за правото“. И „ако това е допустимо, то как и докъде стига такава преценка, за да не се заличи границата между право и правосъзнание, между правните и останалите критерии за легитимност и валидност на правото и неговите правила“ (Стоилов, Я. Правните принципи. Теория и приложение. София: Сибир, 2018 с. 213).

⁸ Според Радбрух там, където справедливостта не е цел, където при прилагането на позитивното право съзнателно би било отречено равенството, съставляващо същевината на справедливостта, там законът не само е „неправилно право“, но му липсва всякакъв правен характер. (вж. по-подробно Наумов, С. Юридическият дискурс на справедливостта (теоретико-правен и правнофилософски аспекти). София: SNOWMOD, 2019, с.186 и сл.).

по-малки или по-големи изисквания на потребителите. Тук от особен интерес е проблемът за изкуствения интелект, доколкото с напредването на високите технологии все по-отчетливо се наблюдава качествена промяна на бизнеса, който е насочен към широк спектър от дейности и услуги, заемащи все по-осезаемо място както в ежедневието на хората, така и в иновативното структуриране на редица дейности. В бизнеса все повече навлизат чатботовете, финансовата индустрия влезе в челен сблъсък с криптовалутите, правят се тестове за навлизане на изкуствения интелект във всяка сфера, приближава ерата на самоуправляващите се автомобили, а виртуалната реалност превзема действителността.

Ако преди за b2b маркетинг стратегията са били достатъчни определянето на бюджет, изграждането на корпоративна идентичност, поддръжката на информационен уебсайт, разпространението на печатни материали, качествени връзки с обществеността и участието в различни информационни събития, днес сайтът вече трябва да е интерактивен, да се оптимизира за търсачките, за да излиза напред в резултатите, да се прави имейл маркетинг, да се поддържа присъствие в социалните медии, блог и влог, да се правят инфографики, наред с печатните материали да се изготвят и такива в електронен формат, да се правят уебинари и семинари и т.н. За доста дълъг период от време тези нови параметри на бизнес отношенията поставяха под въпрос защитата на личните данни. Новият регламент за ползването на личните данни GDPR 2016/679/EC⁹ определя правилата за тази защита.

Виртуалната среда създава новите социални неравенства, където доминира този, който познава добре технологията и разполага с информация. В много висока степен това се отнася за бизнеса.

Разпространено е мнението, че начело на виртуалните общности стоят висококвалифицирани и добре познаващи интернет пространството е-граждани (интернет елити), които задават правилата, темите и събитията, дори катализират поведение било то протестно, хейтърско или друго. По този повод Хабермас казва, че „...само когато себеразбирането на всеки индивид отрази един универсално ва-

⁹ Регламентът отмени рамковата Директива 95/46/ЕО, която е въведена в действие от Закон за защита на личните данни. Регламентът влезе в сила на двадесетия ден след публикуването му в *Официален вестник на ЕС* и се прилага от 25 май 2018 година. Регламентът е задължителен в своята цялост и се прилага пряко във всички държави от ЕС.

лиден възглед за света, това, което е еднакво добро за всички, може да представлява еднакъв интерес за всеки. В изходната позиция рационално избраните представители на гражданите са субект на специфични ограничения, които гарантират една безлична преценка по практическите въпроси. Но това влиза в противоречие с реалния политически и идеологически плурализъм в обществото“¹⁰.

Ако използваме идеята на Джон Ролс за т. нар. „воал на невежеството“ днес можем да говорим за „дигитални неравенства“ като неравенства в ползването на технологии, а скоро ще се говори за неравенства между „дигитални създатели“ и „дигитални ползватели“. Ако тук добавим и въпроса за изкуствения интелект, то тогава към общата картина на релацията „бизнес – право“ се добавя още една опорна точка.

3.4. Корупцията и корупционните практики

На следващо място, но свързана с предишните е проблемът за корупцията и корупционните практики.

България продължава да се разглежда от много инвеститори като привлекателна дестинация за инвестиции с ниски разходи, с правителствени стимули за нови инвестиции. Страната предлага част от най-евтината работна ръка в Европейския съюз (ЕС) и ниски и фиксирани корпоративни данъци и данъци върху доходите. България обаче има най-ниската производителност на труда в ЕС, а в средно-срочен план производителността е допълнително изложена на риск поради бързо свиващото се население.

Проблемите на бизнес климата в България са бюрокрацията и корупцията, свързана с олигархичния модел. А фирмите най-вече се оплакват от рекета на държавната власт и администрация. Инвеститорите остават загрижени за върховенството на закона в България. Наред с ендемичната корупция, инвеститорите цитират и други проблеми, възпрепятстващи инвестициите, включително трудности при

¹⁰ Неслучайно „изходната позиция“ стои в центъра на дебата между Ролс и Хабермас, организиран от редакцията на *The Journal of Philosophy* (1995, XCII). Този дебат е забележителен с противопоставените от двамата философи аргументи относно избора на начало в теорията на справедливостта и индиректно – в теорията на политиката (Habermas, J. Reconciliation through the public use of reason: remarks on John Rawls's political liberalism. // *The Journal of Philosophy*, Vol. XCII, 1995, №3, p. 111).

получаването на необходимите разрешителни, непредсказуемост поради чести регулаторни и законодателни промени.

България е на 69-то място от 180 държави в Индекса за възприемане на корупцията на Transparency International за 2023 г., което е най-лошото в ЕС. България е на 56-то място в Индекса на човешко развитие на ООН за 2022 г. – най-ниският резултат сред страните от ЕС.

44 от общо 96 компании в анкета на Българската търговско-промишлена палата от 2022 г. посочват, че повече вложения от страна на държавата ще направят страната ни далеч по-атрактивно място за инвестиции. Сред останалите наболели проблеми, с които държавата трябва да се справи, очаквано е огромната корупция (63 от 96 компании), липсата на правна сигурност (53 от 96 компании), както твърде тежката бюрокрация (51 от 96 компании). От изследването става ясно още веднъж и колко тежък е проблемът с кадрите у нас. Повече от половината компании казват, че не могат да намерят квалифицирани кадри – което може би не изненадва никого. Но 53 от 96 компании заявяват също така, че страдат от липса на каквото и да е работна ръка.

3.5. Бизнес и опазване на околната среда

Безспорно един от актуалните проблеми днес е постигането на устойчиво развитие чрез бизнес, отговарящ на международните и в частност – на европейските стандарти и норми. Тук следва да се посочи, че неразделна и специфична част от правосъзнанието е екологичното правосъзнание, което в известна степен изпреварва правната регламентация, отнасяща се до връзката между бизнеса и опазването на околната среда. Това е така, защото политиката по опазването на околната среда на равнището на ЕС се формира относително късно, а именно – едва след подписването на договора в Маастрихт, според който една от задачите на ЕС е постигането на съвместим с околната среда растеж⁴. Първоначално основните принципи в тази насока бяха следните: а) принцип на превантивността; б) принцип, че замърсителят е задължен да плаща; в) принцип на борбата с неблагоприятните въздействия върху околната среда. В Лисабонския договор е възприет принципът за съвместно вземане на решения между Съвета и Европейския парламент в областта на опазване на околната среда от страна на бизнеса. Всъщност текстовете, които имат основно значение в

разглежданата област, са включени в Дял XX-ти „Околна среда“, установяващ задължението за институциите на ЕС да предвиждат *„високо равнище на опазване на околната среда и подобряване на качеството ѝ, съгласно **принципа на устойчиво развитие**“*. Преодоляването на господстващото до края на 70-те години на XX в. разбиране за безнаказаността на антропогенното въздействие върху природата е основата, върху която днес се развива цялостната концепция за устойчиво развитие и прилагането ѝ в екологичната сфера. Връзката между бизнеса и околната среда е устойчивото развитие, което е всъщност новата философия при анализа на тази взаимозависимост. Такива инструменти, като ОВОС, екологична оценка, териториални планове за справедлив преход и т.н., са платформата, върху която в следващите десетилетия ще се развиват бизнес отношенията (въгледобивът например) и тяхното влияние върху живота и здравето на хората, върху възстановяването на възобновяемите ресурси и постигането на висока степен на ефективност на енергетиката, без да се уврежда околната среда.

3.6. Емпирични характеристики на релацията между правото и бизнеса

В България има определени традиции в емпиричното изследване на правното съзнание и ролята му в оценката на правната регулация на бизнеса. По своята насоченост те могат да се групират в три основни направления:

- изследвания, насочени към установяване на степента на правната информираност относно ролята на бизнеса в обществото като елемент от правното съзнание;
- изследвания, насочени към установяване на отношението към действащата правна система или към конкретни правни разпоредби в областта на бизнеса
- изследвания, насочени към установяване на функционалната връзка между степента на правна информираност, психологическите нагласи към правото и практиката по неговото прилагане, от една страна, и поведението на социалните субекти, ангажирани в бизнеса в юридически значими ситуации.

По-нататък в текста се анализират две знакови изследвания, насочени към определяне на емпиричните характеристики на релацията между бизнеса и правото.

Първото изследване (или по-скоро комплекс от изследвания) е проведено от Германо-Българската индустриално-търговска камара (ГБИТК)¹¹. Методът е анкетно проучване и се провежда от 2005 г. насам сред членовете на камарата и е за бизнес средата у нас. Информацията от допитването дава яснота по въпроси, свързани с предизвикателствата и проблемите, пред които е изправен бизнесът у нас, и откроява предимствата на България като място за инвестиции и правене на бизнес.

През 2023 година 84 представители на фирми – членове на ГБИТК, се включват в допитването, което се проведе в периода от 13 февруари до 17 март 2023 г. едновременно в 16 страни от Централна и Източна Европа. 78% от участвалите фирми са малки и средни предприятия с по-малко от 250 служители, а 22% са големите компании.

На въпроса „Как оценявате настоящата икономическа обстановка в България“ 17% от анкетираните отговарят, че е добра, а 68% я определят като задоволителна. Относно очакванията на компаниите за развитието на българската икономика през настоящата година спрямо предходната 25% от запитаните са на мнение, че ще се подобри, а 52% споделят, че не очакват промяна. 37% от участниците в анкетата определят актуалната ситуация в своя бранш, сравнена с тази през изминалата година, като добра, а 45% от тях смятат, че тя ще остане непроменена. Оптимистична е нагласата на близо половината от анкетираните спрямо настоящото икономическо развитие на своята компания. 46% от тях го оценяват като добро.

Традиционно се задава въпросът „Как ще се развият инвестиционните Ви разходи през тази година в сравнение с предходната“. 48% от анкетираните фирми отговарят, че те ще се повишат, спрямо 53% през изминалата година, а 42% споделят, че те ще се запазят в същия размер. 92% от всички запитани посочват, че биха избрали отново България като място за своите инвестиции (през 2022 г. 100% от анкетираните отговориха, че биха избрали отново България), а 44% от тях определят България като атрактивно място за инвестиции.

По отношение цената на работната ръка 42% от компаниите са доволни или много доволни, но едва 14% са доволни от качеството

¹¹ Членовете на ГБИТК в голямата си част са български предприятия, поддържащи търговско-икономически отношения с Германия, а също и германски инвеститори в България (източник: iStock by Getty Images, достъпно на <https://money.bg/business/>)

на академичното образование и само 15% са доволните от качеството на професионалното образование. От гледна точка на развитието на българската икономика едни от най-неотложните мерки са свързани преди всичко с осигуряването на квалифицирани специалисти за бизнеса. В тази област са необходими бързи решения и от страна на държавата, и от страна на компаниите, за да може България да се позиционира и развива като атрактивно място за правене на бизнес в бъдеще.

На въпрос относно влиянието на недостига на квалифицирани кадри върху бизнеса 63% от анкетираните посочват увеличаването на разходите за труд, а 45% отговарят, че ще намалее производството и предлагането на услуги.

Все пак обаче бизнес климатът в туризма е по-благоприятен в сравнение със средата на миналата година

Анкетата от 2023 г. дава яснота и за мерките, които компаниите смятат да предприемат, за да смекчат последиците от недостига на квалифицирани кадри. 74% от фирмите възнамеряват да разширят обхвата на вътрешнофирмените си обучения, 59% залагат на повишаване на дигитализацията, 55% ще увеличат заплащането с над средното на пазара и 49% обмислят да засилят сътрудничеството си с образователни институции. Недостигът на квалифицирана работна ръка е посочен от компаниите и като един от най-големите рискове през следващите 12 месеца – 66%, следван от разходи за труд – 61%, цени на електроенергия – 45% и рамкови условия на икономическата политика – 42%.

Резултатите от оценката на факторите „правна сигурност“ и „прозрачност на обществените поръчки“ насочват към необходимост от промени и реформи в тези сфери като по-скоро недоволни и много недоволни са 53% и съответно 75% от анкетираните участници. Само 10% от анкетираните са доволни от цената на електроенергията в България. 32% са средно доволни. Безспорна е удовлетвореността на компаниите от членството на България в Европейския съюз – 86%. Увеличава се положителната нагласа към въвеждането на единната европейска валута.

Процентът от запитаните, които желаят въвеждането на еврото, е 81% спрямо 55% през 2022 г. В анкетата тази година беше включен и въпросът „Искате ли България да се присъедини към Шенген“, като 94% от анкетираните отговарят утвърдително на този въпрос.

За пореден път най-голямо е недоволството на компаниите в борбата с корупцията и престъпността. Цели 84% от анкетираните заявяват, че са много недоволни или недоволни и в тази област е необходимо да се положат много повече усилия. Доверието в публичната администрация остава непроменено спрямо 2022 г., където доволни са едва 11%. С оглед развитието на политическата ситуация в България през последните месеци не е изненадващ резултатът от 51% на много недоволни по отношение на политическата и социалната стабилност. Спрямо фактора „предвидимост на икономическата политика“ нивото на удовлетвореност е съответно 7% *доволен* и 28% *средно доволен*. По отношение на критерия „данъчна тежест“ доволните са 70%.

На въпроса „Какви са краткосрочните икономически последици от руската инвазия в Украйна“ 85% от анкетираните посочват по-високи разходи за енергия, суровини и предварителни работи, а 51% – смущения във веригата за доставки и логистиката. 22% от анкетираните считат за много вероятно компанията им да замени или допълни съществуващи доставчици, а 38% смятат това за възможно. Нови доставчици ще се търсят главно в Централна и Източна Европа, посочват 66% от анкетираните. 39% от участниците в анкетата смятат, че нормализирането на международните вериги за доставки предстои през 2024 г.

Актуалните данни относно търговията и инвестициите потвърждават положителните нагласи на инвеститорите и предприемачите спрямо България като бизнес дестинация.

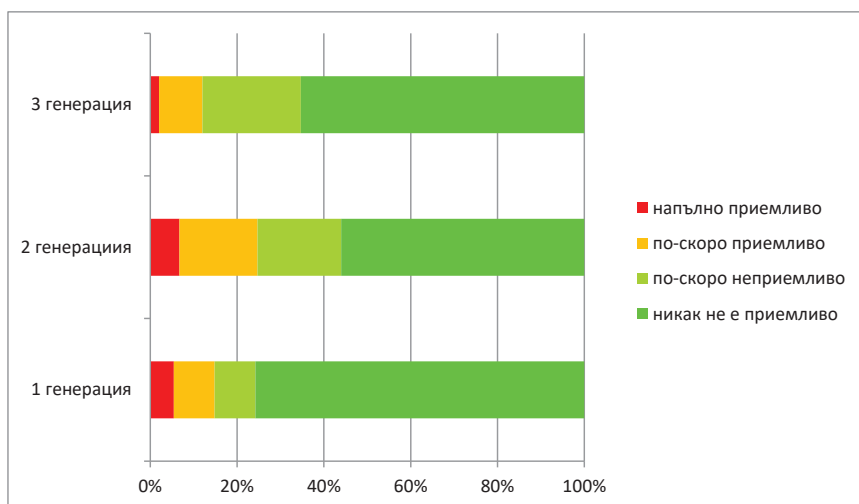
Анализирайки конкретните фактори на бизнес средата се налага изводът, че бизнесът очаква решителни действия по отношение цената на електроенергията, преодоляването недостига на квалифицирани кадри, повишаване качеството на образованието, увеличаване предвидимостта на икономическата политика и справяне с корупцията.

Друго емпирично правно-социологическо изследване, посветено на правното съзнание в интергенерационна перспектива, показва, че има разлика в оценките и мненията за бизнеса в трите изследвани генерации¹²: първата генерация – лица на възраст от 18 до 35 години,

¹² Изследването е проведено през 2023 г. по метода на стандартизираното интервю в рамките на ИФС-БАН под ръководството на проф. С. Наумова и проф. д.с.н. Анна Мантарова (вж. подробно Иванова, Б. Междупоколенчески различия във формирането и функционирането на правното съзнание. // Общество и право, 2023, №3, с. 65-79).

втората – това са родителите на възраст от 40 до 65, третата – прародителите, които са на възраст над 65 години. Интересното тук е, че формирането на правното съзнание в различните генерации се е осъществявало в различни периоди – преди 1991 т., след 1991 г. и след приемането ни в ЕС. Става въпрос за отношение към следните деяния: укриване на доходи, плащане на пари на ръка допълнително към заплатите, нерегламентирани плащания за услуга, стимулиране на работещите в частни фирми с командировки в чужбина, стимулиране на държавните служители с командировки в чужбина. Не всички от посочените деяния намират място в наказателното законодателство, но са форма на социална девиация и именно това е деликатната сфера на правното съзнание и на законодателя, и на адресатите от гледна точка на оценката им като опасни за обществото явления.

На въпроса относно укриването на доходи се получиха следните данни (вж. фиг.1).

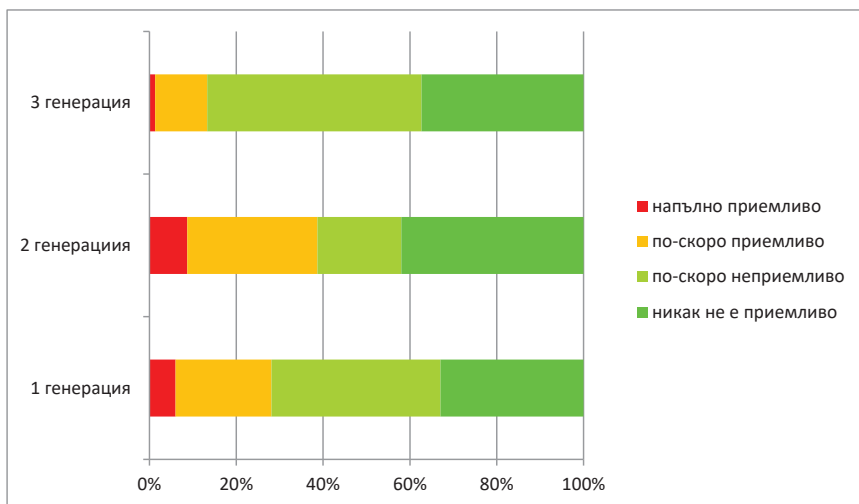
Фиг. 1. Укриване на доходи

Висок е процентът на респондентите и в трите генерации, които изразяват негативно отношение към подобно деяние. Най-висока степен на отрицателно отношение изразяват респондентите от Генерация 1 – 75,8%, следвани от Генерация 3 – 65,3% и Генерация 2 – 56%. В същото време 22,3% от третата генерация и 19,3% от втората

изразяват мнение, че това деяние е по-скоро неприемливо, т.е. отношението е пак отрицателно.

Тази разлика в отрицателното отношение на първата и на останалите две генерации се откроява при обратното мнение – че това е напълно приемливо или по-скоро приемливо. Най-висок е процентът на одобряващите това поведение при втората генерация – 24,7%. При първата генерация този процент е 14,8%, а при третата – 12%.

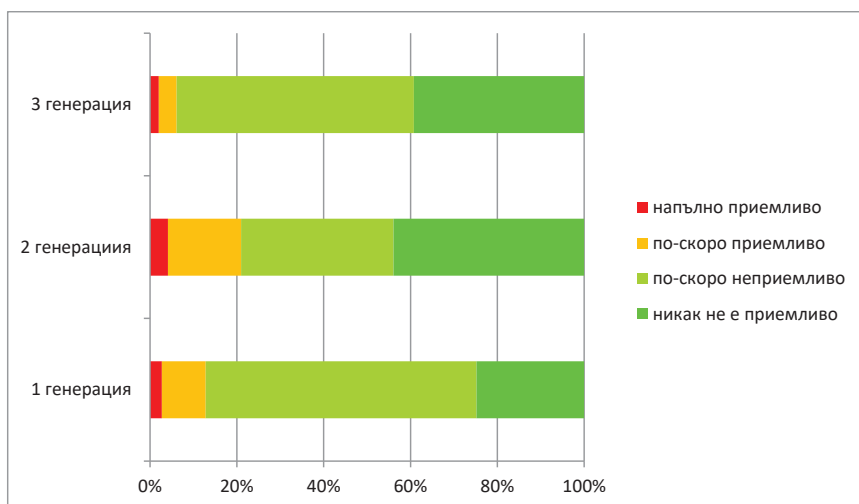
Подобно разпределение свидетелства за това, че немалък процент от гражданите са склонни да толерират неплащането на данъци, което е в определена степен девиационен риск. Като цяло обаче при това поведение е налице висока степен на конформизъм.

Фиг. 2. Плащане на пари на ръка допълнително към заплатите

По-различно е отношението към плащането на пари на ръка допълнително към заплатите. Тук особено при по-младите генерации се наблюдава доста висока степен на толерантност – 38,7% при Генерация 2 и 28,1% при Генерация 2. Разколебани в схващанията са респондентите и по отношение на това дали изцяло, или частично да не подкрепят този вид плащания. Особено висок е процентът на колебаещите се при третата генерация – 49,3%. При другите две е съответно 38,9% при Генерация 1 и 19,3% при Генерация 2. Почти изравнени са процентите на тези, които изцяло не подкрепят това

деяние – те се движат в границите между 32% (Генерация 2) и съответно 37,3% (Генерация 3) и 42% (Генерация 2). Тук обяснението следва да се търси по посока на това, че все още в съзнанието на много хора не са налице предпоставки за спазване на изискванията както на националното, така и на европейското законодателство относно регламентите, свързани с начините на заплащане за положен труд. Високият процент колебаещи се при по-възрастните говори за остатък в нагласите, наблюдаван във времето на преход от държавна към пазарна икономика, когато на фона на ширещ се икономическа престъпност и новосъздадени групировки особено ярко се проявява стремежът към този тип плащания, което пък е свързано и с укриването чрез тези механизми на доходи и съответно неплащане на данъци за тях.

Фиг. 3. Нерегламентирани плащания за услуга

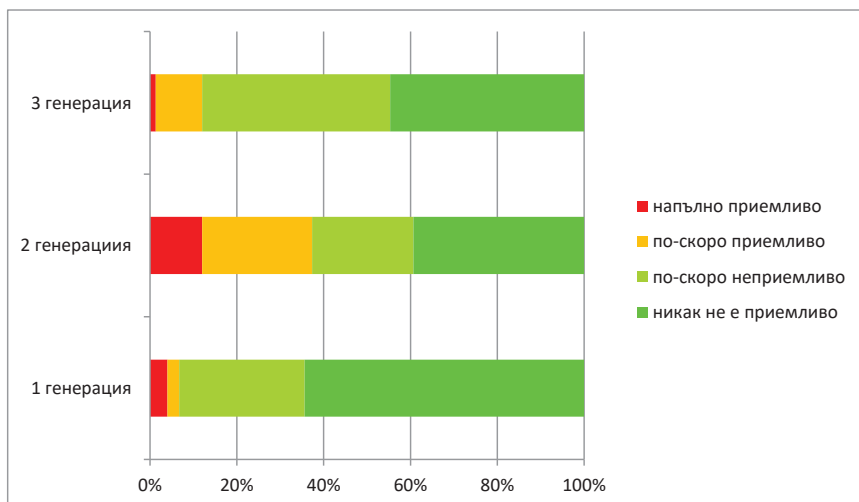
Доста въздържани в оценката си за нерегламентирани плащания за услуга са респондентите от Генерация 1. Там само 24,8% са на мнение, че този тип поведение е напълно укоримо. В същото време 62,4% от същата генерация декларират, че това поведение е по-скоро укоримо, т.е. налице е по-скоро разколебана оценка. При втората и третата генерация имаме по-твърда позиция, що се отнася до пълното укоряване на този вид поведение – 43,9% от втората и 36,2% от първата генерация споделят това мнение. Като цяло

позициите между първата и третата генерации почти се изравняват при изразяване на възгледа, че нерегламентираното плащане на услуги по-скоро не се подкрепя. Сходство откриваме и между втората и третата генерация по отношение на пълното отрицание на това поведение. Интересен факт е, че първата и втората генерации (т.е. по-младите) са склонни да толерират нерегламентирани плащания за услуга – при Генерация 1 това са 12,8%, а при Генерация 2 – 21%. Този процент е нисък при Генерация 1 – 6,1%. Обяснението следва да се търси в различията, характерни за правната социализация на съответните генерации – тук става въпрос за цялостно изграждане на ценностната им система, която е много различна през периода, когато се социализират по-младите и агентите на тази социализация – натрапването на мнението, че бързото забогатяване е резултат и на особени услуги, за които се плащат „добри“ пари.

Данните следва да се интерпретират в контекста на цялостното отношение на респондентите към такива явления като корупция, безработица, бедност, които като цяло „произвеждат“ и рисково поведение, и редица особености на правната социализация, свързани с налагането на фалшиви или несъществуващи ценности, като например лесното забогатяване или включването в корупционни практики. Може причините да са свързани с липса на работа, с перманентна бедност на големи групи от хора и оттам – толериране на всяко поведение, което е свързано с „лесни“ пари.

Доста рязка разлика между Генерация 2 и останалите генерации се наблюдава при отговора на въпроса доколко приемливо е да се наемат работници без договор, което в известна степен е продължение на предишната палитра от отговори. 37,3% от респондентите в тази генерация толерират наемането на работници без договор. При Генерации 1 и 3 на свой ред се наблюдава доста висока степен на порицание на такъв вид деяние – 62,4% при най-младите и 44,7% – при най-възрастните. Като се има предвид, че Генерация 2 в момента е на икономическата сцена, защото това е поколението, което е най-активно на пазара на труда и с това може да се обясни високият процент на одобряващите започването на работа без договор. Сред респондентите от тази група има и работодатели, които също предпочитат този тип взаимоотношения, особено в хотелиерските и ресторантьорските услуги, в летния се-

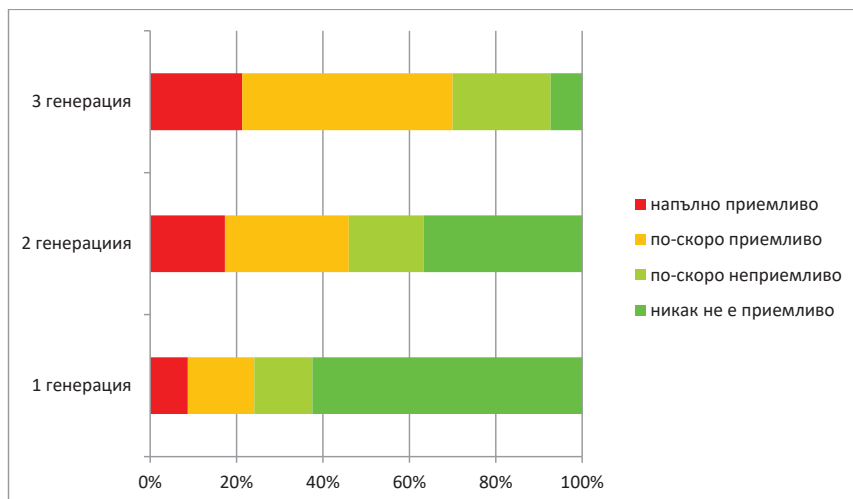
зон, при по-тежка работа, изискваща специфични умения и високо заплащане и т.н.

Фиг. 4. Наемане на работа без договор

Именно от гледна точка на работодателите е валидна и формулата за стимулиране на работниците и служителите чрез използване на допустимите за това начини. Стимулирането на работниците в частни фирми с командировки в чужбина е напълно или частично приемливо за 70% от Генерация 3, за 46% от Генерация 2 и за 24,1% от Генерация 1. Обратнопропорционално на това е мнението, че стимулирането на работниците с командировки в чужбина е напълно или частично неприемливо за 75,8% от респондентите от Генерация 1 и съответно – 53% за Генерация 2 и 30% за Генерация 3.

Да се стимулират **държавните** служители с командировки в чужбина е приемливо за 46,7% от Генерация 3, 20,0% за Генерация 2 и 10,1% за Генерация 1. Противоположно мнение изразяват 47,7% от Генерация 1, 36% от Генерация 2 и 25,3% от Генерация 3. Тук очевидно отново играе роля наслоеното у третото поколение мнение за добрите командировки в чужбина по време на социализма. По-младото поколение е реалистично настроено и си дава ясна сметка, че командироването в чужбина е нещо рутинно, а не е стимул за работа.

**Фиг. 5. Стимулиране на работещите в частни фирми
с командировки в чужбина**

Заключение

Изучаването на правното съзнание е същностна характеристика на правната наука. В условията на икономически и политически сътресения, водещи до хуманитарна криза и общ социален дисбаланс, е особено важно да се установят онези фактори, които в най-голяма степен обуславят функционалните характеристики на правното съзнание, което играе особена роля в механизма на социалното действие на правото. В противен случай правото не може да постигне целите си да осигури равновесие в обществото. И както заспаляят разум може да роди чудовища, така и приспаното правосъзнание може да роди неефективна и уродлива правна система, патологията да се превърне в норма, а не това е същността **на обществото и на държавата, претендираща да е правова и демократична.**

За контакти:

Проф. д-р Стефка Наумова

ИДП – БАН

s.avomuoan@abv.bg

ДИАЛОГЪТ МЕЖДУ АЛГОРИТМИ И ПАРАГРАФИ – ДИГИТАЛНА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА СЪДЕБНИТЕ СИСТЕМИ И ОХРАНЯВАНЕ ЦЕННОСТИТЕ НА ПРАВОРАЗДАВАНЕТО

Ангелина Лазарова
Съдия, Апелативен съд – Варна

THE DIALOGUE BETWEEN ALGORITHMS AND PARAGRAPHS - DIGITAL TRANSFORMATION OF JUDICIAL SYSTEMS AND SAFEGUARDING THE VALUES OF JUSTICE

Angelina Lazarova
Judge, Court of Appeal Varna

Резюме: *Наборът от дигитални инструменти, опериращи в съдебните системи, се обогатява непрекъснато. Класическите и иновативни технологии предоставят решения за постигане на бързина и ефективност в процеса на правораздаване, но и изискват обединението на законодателите на Европа, практикуващите юристи и представителите на бизнеса за опазване ценностите на правосъдието в демократичните общества.*

Ключови думи: *дигитализация, правосъдие, правни технологии*

Abstract: *The set of digital tools operating in judicial systems is constantly being enriched. Classic and innovative technologies provide solutions to achieve procedural speed and efficiency, but also require the unification of Europe's legislators, legal practitioners and business representatives to protect the judicial values in democratic societies.*

Key words: *digitalization, justice, legal technologies*

Въведение

Сблъсъкът на символното съдържание на понятията „алгоритми“ и „параграфи“ очертава комплексните въпроси, възникващи от фактическото им взаимодействие в съвременното общество. И ако в определени моменти противопоставянето дава превес на

технологииите, то незабавен е и отговорът на правото. Балансът на силите и качественият диалог помежду им са особено необходими за уреждане и утвърждаване дигиталната трансформация на съдебните системи. Новият инструментариум е призван да гарантира историческите постижения на върховенството на закона в демократичните държави и спазването на процесуалните стандарти, изведени в практиката на европейските и националните съдилища. Затова в Европейския съюз (ЕС) се води активен и динамичен дебат между предприемачи, инженери, законотворци, представители на съдебните системи и на гражданското общество, фокусиран в търсене на технологични решения, охраняващи ценностите независимост, безпристрастност, компетентност, и гарантиращи равнопоставеност.

Изложение

1. Дигитализация на правосъдието и нормативни документи в ЕС

Началото на дигиталната ера на правосъдието се свързва с „цифровата революция“ под влияние на глобалното обединение на информационните мрежи в интернет и настъпилите промени в социално-икономическите парадигми¹. Постепенно технологиите се превърнаха едновременно в обект и средство за постигане ефективност и повишаване качеството на правораздаване. Компютризираната инфраструктура привлече широк спектър класически и иновативни технологии и държавите поеха към цифрово/кибер/електронно/дигитално правосъдие.

Осъзнаването на тези процеси предопредели встъпването на Европейската комисия с поредица многогодишни планове и стратегии за действие в областта на електронното правосъдие за периодите: 2009 – 2013 г., 2014 – 2018 г. и 2019 – 2023 г. В Становище №14 от 2011 г. „Правосъдие и информационни технологии (ИТ)“² Консултативният съвет на европейските съдии (КСЕС) оцени ИТ

¹ „Правосъдието в дигиталната ера“, аналитичен доклад, 06.11.2008г., Фондация „Право и Интернет“, с. 7

² Достъпно на български език на https://vss.justice.bg/root/f/upload/7/stanovishte14_bg.pdf (последно проверено на 09.10.2023 г.).

като инструмент за подобряване на правораздаването и утвърждаване гаранциите по чл. 6 на Европейската конвенция за правата на човека и основните свободи (ЕКПЧ) за достъп до съд, безпристрастност и независимост, справедливост и разумна продължителност на процеса. КЕСЕС бе категоричен, че технологиите трябва да бъдат адаптирани към потребностите на съдилищата, без да застрашават фундаменталните принципи.

Постиженията в областта на електронното правосъдие се проследяват официално от 2010 г. от Европейската комисия за ефективност на правосъдието (СЕРЕЈ), а от 2013 г. – и в информационно табло на ЕС. Европейската комисия обобщи данните към 02.12.2020 г. в документа³ „Цифровизация на правосъдието в Европейския съюз. Набор от възможности“. Отчете, че в ЕС е налице достъп до електронни дела, като 10 държави предоставят такъв по граждански, 7 за жертви и 9 за подсъдими по наказателни; електронни доказателства могат да се представят по наказателни дела в 13 държави, а по граждански и търговски – в 10. Към същия период, в изследване за приложението на иновативните технологии в правораздаването⁴, представителите на съдебните системи посочват разработени от тях 59 инструмента, основани на изкуствен интелект (ИИ), и около 13 – на блокчейн технология. Нивото на цифрова трансформация на съдебните системи бе решаващо за преодоляване на изпитанията на пандемията от COVID-19.

За координиране на различните национални ИТ инструменти, осигуряване на съвременна цифрова инфраструктура, качествен обмен на информация и доказателства и улесняване на съдебното сътрудничество, в кратък срок законодателите на ЕС предприеха решителни мерки чрез три основни регламента на Европейския парламент и на Съвета – Регламент (ЕС) 2020/1783 от 25.11.2020 г. относно сътрудничеството между съдилища на държавите членки при събирането на доказателства по граждански или търговски

³ Communication from the Commission to the European parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions, Digitalisation of justice in the European Union. A toolbox of opportunities. SWD(2020) 540 final, Brussels, 2.12.2020 COM(2020) 710 final.

⁴ European Commission. Directorate-General for Justice and Consumers, Study on the use of innovative technologies in the justice field – Final report, Publications Office, 2020 (<https://data.europa.eu/doi/10.2838/585101>).

дела (събиране на доказателства)⁵, Регламент (ЕС) 2020/1784 от 25.11.2020 г. относно връчване в държавите членки на съдебни и извънсъдебни документи по граждански или търговски дела („връчване на документи“)⁶ и Регламент (ЕС) 2022/850 от 30.05.2022 г. относно компютризирана система за трансграничен електронен обмен на данни в областта на съдебното сътрудничество по гражданскоправни и наказателноправни въпроси (система e-CODEX) и за изменение на Регламент (ЕС) 2018/1726⁷. Пряко приложими, инструментите ще действат в системата e-CODEX, позволяваща трансфер на документи, правни форми и доказателства по бърз и безопасен начин. Държавите трябва да гарантират цялостно зачитане на основните права и свободи на всички лица, засегнати от електронния обмен на данни, а именно – правата на ефективен достъп до правосъдие, справедлив съдебен процес, защита на личните данни и неприкосновеност на личния живот при спазване принципите на недискриминация, независимост на съдебната система и на разделение на властите.

Иновативните съдебни технологии разкриват рискове поради елементи на непрозрачност, сложност, непрекъснато адаптиране и непредвидимост, функционална зависимост от обем и качество на данните. От друга страна, според разглежданото към момента от европейските законотворци Предложение за „Законодателен акт за изкуствения интелект“⁸, ИИ подобрява прогнозирането, оптимизирането на операциите, разпределянето на ресурсите и персонализирането на цифровите решения, с което може да осигури ключови предимства и да съдейства за постигането на благоприятни резултати и в областта на правосъдието. В Приложение III като високорискови са посочени 7-те отделни групи системи, разкриващи риск от увреждане на здравето и безопасността или от неблагоприятно въздействие върху основните права, отнесени към об-

⁵ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/bg/TXT/?uri=CELEX%3A32020R1783>.

⁶ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32020R1784>.

⁷ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32022R0850>, 09.10.2023 г.

⁸ Предложение за Регламент на Европейския парламент и на Съвета за определяне на хармонизирани правила относно изкуствения интелект (Законодателен акт за изкуствения интелект) и за изменение на някои законодателни актове на Съюза, 21.04.2021г., съображение 3. (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/ALL/?uri=CELEX:52021PC0206>).

ластта на правоприлагането. Очакваната качествена регулаторна рамка би допълнила правото на ЕС относно недискриминацията със специфични изисквания за системите с ИИ, подпомагащи съдиите. До минимум следва да бъде сведен рискът от алгоритмична дискриминация, особено при проектирането и качеството на наборите от данни, задълженията за изпитване, човешки надзор и киберсигурност през целия жизнен цикъл на системите с ИИ.

2. Актуален дигитален инструментариум на съдебните системи на ЕС

Съчетанието между класически и иновативни технологии доведе до оборудване на съдебните системи на ЕС за:

- Образуване и разглеждане на електронни дела – постъпване на сезиращи производствата документи, доказателства, водене на регистри; електронна комуникация със страни и свързани в системата на електронното управление органи, учреждения и техните информационни системи; провеждане на съдебни заседания или отделни съдебни действия чрез видеоконференция.

- Обработка на големи обеми от данни, включващи не/структурирани данни и документи, за анализиране на съдържание и откриване на подходяща информация, приложими модели, за класификация и категоризация. Създадени са инструменти за разпознаване на модели при търсене⁹, за прогнозиране на бъдещ резултат, подпомагащо процеса на вземане на решения.¹⁰

- Обработка на видео/аудио материали с голям обем и ана-

⁹ Такова е приложението „eDiscovery“ – за автоматизирано изследване на електронна информация, използващо машинно обучение за установяване на модели в голямо количество информация.

¹⁰ Известни са примерите за прогнозиране на изход от производство с около 79% точност: пред ЕСПЧ, отразено в Aletras, Nikolaos & Tsarapatsanis, Dimitrios & Preotiuc-Pietro, Daniel & Lamos, Vasileios. (2016). Predicting Judicial Decisions of the European Court of Human Rights: A Natural Language Processing Perspective. PeerJ in Computer Science. 2016. 10.7717/cs.93 (https://www.researchgate.net/publication/310615519_Predicting_Judicial_Decisions_of_the_European_Court_of_Human_Rights_A_Natural_Language_Processing_Perspective), и пред Върховния съд на САЩ, описано в Katz, Daniel Martin and Bommarito, Michael James and Blackman, Josh, A General Approach for Predicting the Behavior of the Supreme Court of the United States (January 16, 2017) (<https://ssrn.com/abstract=2463244> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2463244>, 09.10.2023).

лизиране на съдържание с цел: идентифициране на лица/жертви/вещи, наблюдение на поведението, разкриване на незаконни дейности или подправено съдържание чрез технологии за разпознаване.

- Свързване на информация между различни източници, за да се търси, получава, изпраща и анализира информация от множество децентрализирани или несвързани източници чрез оптимизирано търсене.

- Улеснен достъп до правосъдие и съдебна информация, предоставяне на услуги за запознаване с правата и задълженията, свързани със съдебните процеси; достъп до съдебна практика и законодателство; разглеждане на въпроси на гражданите и навигация чрез административни процедури. Примери за дигитална помощ са т. нар. чатботове и правни асистенти. Към тази група са и онлайн платформите за решаване на спорове, заместващи класическите съдебни процедури¹¹.

- Мерки за защита на данните с оглед публичен достъп до съдебните решения с прилагане на анонимизиране и псевдонимизация при автоматизирано идентифициране и премахване на лични данни (и/или други чувствителни данни).

- Подготовка на големи обеми от данни за получаване на окончателен резултат, изпълнение на задачи на съдебната администрация, включително: превод, изготвяне на документи преди и по време на заседания, подписване на документи. Такива са инструментите реч/текст и текст/реч с използване на гласово разпознаване и машинен превод.

- Управление на администрация и съоръжения за преглед на преписки/документи, насрочване на съдебни заседания, разпределяне и резервиране на съдебни зали и др. Принос към тези действия могат да имат инструментите, приети на 40-ото пленарно заседание на СЕРЕЈ през юни 2023 г. – „Контролен списък за управление на времето. Контролен списък на показателите за анализ на продължителността на производството в съдилищата“¹², „Инстру-

¹¹ Платформата на Европейската комисия за онлайн решаване на спорове е достъпна на <https://ec.europa.eu/consumers/odr/main/index.cfm?event=main.home2.show&lng=BG>.

¹² <https://rm.coe.int/cepej-2023-5-time-management-checklist-en/1680abaafa>, 09.10.2023.

мент за намаляване натрупването на делата“ и базираното на ИИ „Ръководство за електронни съдебни търгове“¹³.

- Администриране на самите съдебни системи чрез автоматизация на процесите, например разпределение, организация, планиране, приоритизиране, категоризация, бюджетиране и финансови операции.

Ресурсният център по киберправосъдие и ИИ, официално функциониращ от март 2023 г. на уебсайта на CEPEJ¹⁴, към момента предоставя информация за 92 системи, прилагани в 29 държави, вкл. Съединените американски щати и Бразилия. Списъкът започва от 1990 г. и непрекъснато се допълва. Данните могат да помогнат за дигиталната трансформация на съдебните системи на ЕС, ангажирайки органите по планиране и изпълнение на процеса. Центърът е създаден за по-нататъшно изследване, обсъждане на рискове/предимства и предоставяне на информация на практикуващите и потребителите относно системите, съответстващи на стандартите на Европейската етична харта за използване на изкуствения интелект в съдебните системи и тяхната среда¹⁵.

За съжаление, България не присъства в посочената база данни, но има актуални постижения с изграждане на Единната информационна система на съдилищата и Единния портал за електронно правосъдие. От 2022 г. национални експерти са включени в международния проект ADELE, чиято цел е чрез методи за машинно самообучение и обработка на естествен език да се достигне до извличане на аргументи от решения на съдилища в България и Италия по облагане с ДДС и нарушаване на търговски марки и патенти, и прогнозиране на изход от съдебния спор¹⁶. На 29.09.2023 г. бе въведен софтуер за ускорено създаване и възпроизвеждане на актове и други документи чрез диктовка и автоматично конвертиране на гласов запис в текст (voice-to-text), разработен по проект, с участие на ВСС на РБ. След първите тестове са отчетени

¹³ <https://rm.coe.int/cepej-2023-11-en-guide-on-judicial-e-auctions-1-/1680abb674>, 09.10.2023.

¹⁴ <https://public.tableau.com/app/profile/cepej/viz/ResourceCentreCyberjusticeandAI/AI-TOOLSINITIATIVESREPORT?publish=yes>, 09.10.2023.

¹⁵ Документ на Комисията по ефективност на правосъдието, приет през декември 2018 г. (<https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c>).

¹⁶ Демоверсия на приложението може да бъде достъпена на <https://adele-tool.eu/> (последно проверено на 09.10.2023 г.)

91.8% разпознаваемост на съдебната терминология при вариране предвид дикция и интонация. България е и сред инициаторите за създаване на Системата за цифров обмен на електронни доказателства e-EDES¹⁷, базирана на e-CODEX, чрез която органите на държавите – членки на ЕС, могат да обменят по сигурен начин информация, искания за сътрудничество по наказателни дела и доказателства. Средата гарантира възможност за проверка на автентичност и цялост на предаваните документи. Работи се за постигане оперативна съвместимост с националните системи за управление на делата. Поетапното добавяне на функционалности за използването ѝ за сътрудничество по граждански и търговски дела е планирано до 2031 г.

3. Посоки на дигиталната трансформация, отговорна към ценностите на правосъдието

Цифровото правосъдие е обект на комплексни – философски, етични и законови, проучвания. Но не дилемата „дали роботите са по-справедливи от хората“, а рисковете за опазване независимостта, компетентността на съдиите и същността на правораздаването, будят тревога у практиците. Външно прецизният инструментариум налага овладяване на нови умения от представителите на съдебните системи по администриране на делата, но и нов начин на мислене за осуетяване на стерилни двоични решения и охраняване на класическите ценности на правораздаването.

В Плана за действие за периода 2022 – 2025 г.¹⁸ СЕРЕЈ дава бъдещи насоки и определя характеристиките на дигиталното правосъдие като ефективно и съвместимо с качествено, ефикасно, достъпно и безпристрастно правосъдие; прозрачно; прилагано съвместно от ангажираните в него; човешко и подпомагащо адаптирането на представителите на съдебните системи към новите им

¹⁷ Повече в Ben Miloud, D., Nicolau, C. (2023). e-Evidence Digital Exchange System (eEDES). // Biasiotti, M.A., Turchi, F. (eds) European Investigation Order. Law, Governance and Technology Series, Vol 55. Springer, Cham (https://doi.org/10.1007/978-3-031-31686-9_7).

¹⁸ „Цифровизация за по-добро правосъдие“, приет на 37-ото пленарно заседание на СЕРЕЈ, Страсбург и онлайн, 8 и 9 декември 2021 г. (<https://rm.coe.int/cepej-2021-12-en-cepej-action-plan-2022-2025-digitalisation-justice/1680a4cf2c,09.10.2023>).

отговорности; ориентирано към хората с възможности за обучение и подкрепа на представителите и потребителите на съдебните системи; и информирано.

Приоритети се извличат и от Регламент (ЕС) 2021/693 на Европейския парламент и на Съвета от 28.04.2021 г. за създаване на програма „Правосъдие“ и за отмяна на Регламент (ЕС) № 1382/2013¹⁹: улесняване на ефективен и недискриминационен достъп до правосъдие за всички и ефективна правна защита, включително чрез електронно правосъдие; разработване и поддръжка на инструменти, зачитащи неприкосновеността на личния живот и защитата на данните с цел подобряване на ефикасността на съдебните системи, сътрудничеството между тях, трансграничната оперативна съвместимост на системите и приложенията.

Прогнозирането очертава бъдещи проекти на ЕС, свързани с трансгранично взаимодействие и комуникация, усъвършенстване на видеоконферентна връзка като стандарти и оперативна съвместимост; интегриране на електронните многоезични стандартни удостоверения в националните системи; използване на инструментите на портала за електронно правосъдие „Намиране на адвокат“, „Намиране на нотариус“, „Намиране на изпълнител на съдебно решение“; въвеждане на европейския идентификатор за съдебна практика (ECLI) в регистрите на съдебната практика и свързване с портала за електронно правосъдие; участие в базата данни на Съда на Европейския съюз на портала за електронно правосъдие и др. Намесата на представителите на съдебните системи при разработването на дигиталните инструменти е съществена за избягване на негативи и рискове за върховенството на закона и качеството на правораздаването.

Заклучение

Прегледът на развитието на дигиталното правосъдие потвърждава тезата за съзидателния диалог между „алгоритми“ и „параграфи“. Свидетели сме на тяхното екстремно сътрудничество, вероятно основано на общото им предназначение да решават проблеми. Все пак в областта на правораздаването технологични-

¹⁹ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32021R0693,09.10.2023>.

ят инструментариум следва да бъде прилаган внимателно и далновидно с цел постигане на баланс между бързина, ефективност, хуманност и справедливост.

За контакти:

Съдия Ангелина Лазарова
Апелативен съд – Варна
a.lazarova@nncc.justice.bg

МОЖЕ ЛИ ДА СЕ ОБОСНОВЕ СЪЩЕСТВУВАНЕТО НА ДЕЛИКТНА КОНДИКЦИЯ СПОРЕД БЪЛГАРСКОТО ПРАВО

*Проф. Иван Русчев, д.ю.н.
Юридически факултет,
Софийски университет „Св. Климент Охридски“,
Член-кореспондент на БАН*

CAN THE EXISTENCE OF A DELICT CONDITION BE SUBSTANTIATED ACCORDING TO BULGARIAN LAW

*Prof. Ivan Ruschev, PhD, DSc. DrHabil,
Law Faculty, Sofia University „St. Kliment Ohridski“
Corresponding Member of Bulgarian Academy of Sciences*

Резюме: Настоящият доклад разглежда въпроси, свързани с предлаган отскоро в българската доктрина институт, наричан „деликтна кондикция“, и неговата приложимост спрямо договорни правоотношения като „контрактна“ кондикция. В по-общ план се дискутира правната възможност за изравняване на намаленото имуществото на лице, което е страна по договорно правоотношение и е увредено от договорно неизпълнение, когато способите за реализация на договорна отговорност не са в състояние да предизвикат такова изравняване или да репарират намаленото имуществото. В този смисъл чрез въпросния кондикционен иск се цели отнемането на онова, с което отговорното за договорно неизпълнение (или за деликт) лице се е обогатило за сметка на титуляра на засегнатото благо, който едновременно с това е и страна по договор или увредено от деликта. Коментира се дали по българското право, когато обезщетението за вреди не е достатъчно да компенсират намаляването на имуществото на правоимащия, това намаляване може да се отстрани с кондикционни искове, включително до размера на обогатяването на правонарушителя. Разгледани са относимите текстове от европейското и националното ни законодателство в сферата на интелектуалната собственост, търговската тайна, промишления дизайн, марките и географските означения.

Ключови думи: деликтна („контрактна“) кондикция, неоснователно обогатяване, обедняване, обезщетение, неизпълнен договор, вреди, деликт

Abstract: *This report examines issues related to a recently proposed institute in Bulgarian doctrine called „delict condition“ and its applicability to contractual legal relations such as „contractual“ condition. In a more general plan, it discusses the legal possibility to equalize the reduced property of a person who is a party to a contractual relationship and is damaged by contractual non-performance, when the means of realization of contractual liability are not able to cause such an equalization or to repair the reduced property . In this sense, by means of the conditional claim in question, the aim is to take away what the person responsible for contractual non-performance (or for tort) has enriched himself at the expense of the holder of the affected asset, who is also a party to a contract or damaged by tort. It is commented whether under Bulgarian law, when the compensation for damages is not sufficient to compensate for the reduction of the property of the right holder, this reduction can be removed with conditional claims, including up to the amount of the enrichment of the offender. The relevant texts from our European and national legislation in the field of intellectual property, trade secret, industrial design, trademarks and geographical indications have been examined.*

Key words: *tort („contract“) condition, unjust enrichment, impoverishment, compensation, breach of contract, damages, tort.*

Въведение

За теорията и практиката отдавна е безспорна допустимостта да бъдат обезщетявани вреди от неизпълнението на договорно задължение (чл. 82 във вр. с чл. 79 ЗЗД) или от непозволено увреждане (чл. 45 и сл. ЗЗД). Не буди съмнение и възможността, когато излязлото от патримониума на едната страна и влязло в този на другата се окаже дадено без основание, на отпаднало или на несъществуващо основание, *solvens*’ът да иска от *accipiens*’а връщането му (чл. 55-58 ЗЗД и др.), респ. когато едно лице се е обогатило без основание за сметка на друго, обеднялото да иска от него да му се върне обогатяването до размера на онова, с което то е обедняло (чл. 59 ЗЗД). По тези въпроси съществува изобилна книжнина, както и до голяма степен уеднаквена съдебна практика. С минимални изключения обаче (поне у нас) съотношението на тези два класически института не е изследвано достатъчно: то се свежда единствено до няколко най-общи разграничения в учебникарската литература. Напълно неизследван пък е въпросът дали когато търсеното обезщетение за вреди се окаже недостатъчно да удовлетвори интереса на засегнатото от договорното неизпълне-

ние или деликта лице, то може да посегне върху онова, с което увредилият го се е обогатил – пряко или косвено, с цел да уравни своето обедняване, изразяващо се в понесените от него вреди. Остават напълно изолирани една-две публикации в най-новата ни доктрина, които, изкушени от фигурата на *restitution for wrongs* в правните системи на *Common law*¹, се опитва да пренесе и при нашите условия, означавайки проблема с неологизмите (неолатинизми): „контрактна“, респ. „деликтна“ кондикция².

Класическият, отдавна познат и на доктрината пример е предварителният договор за покупко-продажба на недвижим имот, който бъдещият приобретател на имота използва, без да има право на това (напр. в договора липсва клауза за предаване на владението или за „предоставяне на ползването“ преди прехвърлянето на собствеността). При него трайната съдебна практика определя претенцията на собственика като кондикция – връщане на стойността на ползването без правно основание. Така че макар ползването на вещта без разрешение да покрива фактическия състав на деликта, обезщетението за него се търси по реда на чл. 59 ЗЗД. Практиката лавинообразно „обраства“ с нови хипотези, породени от динамиката на правния живот.

Близка до горната, често срещана хипотеза, в която договорната отговорност не е в състояние да репарира действителните вреди на контрагента, е когато по сключен договор за продажба с уговорен падеж за плащане на цената, едва с което ще бъде прехвърлена собствеността, бъдещият приобретател не изпълнява задължението си за плащане в срок, но използва продадената, все още непрехвърлена му вещ. Неплащането на цената ще е основание за ангажиране на договорната му отговорност. Тя обаче ще бъде основателна единствено до законната лихва за забава, което пък далеч няма да е достатъчно да покрие намаляването на имуществото на продавача от това, че бъдещият приобретател – въпреки липсата на уговорка за предоставяне на ползването, лишава собственика на вещта от възможността сам да я ползва (респ. – да я отдава под наем други-

¹ Вж. препредаването на някои становища в доктрината на *Common Law*, цитирани в статията на Богданова, И. *Wrongful enrichment?* (някои сравнителноправни бележки), публикация от 22.08.2019 в електронния сайт Грамада (www.gramada.org).

² У нас като че ли за първи път се въвежда от проф. П. Голева в статията ѝ „Някои въпроси на неоснователното обогатяване в теорията и съдебната практика“. // *Предизвикай неоснователното обогатяване*, София: Сиела, 2019, с.114 – 115.

му). В този случай имущественото разместване, което не е предмет на уредба от договорното правоотношение, следва да бъде преодоляно чрез извъндоговорен способ – иска по чл. 59 от ЗЗД, обосновано с принципната забрана за допускане на неоснователно разместване на блага. Съгласно безпротиворечивата практика на ВКС, ползването без правно основание води до неоснователно обогатяване, което се „оценява“ в размер на пропуснатия пазарен наем на вещта³. В някои случаи обаче определянето на размера на такъв наем няма да е възможно, напр. ако вещта – обект на продажбата, е уникална, без аналог и за препродажбата ѝ (респ. – за наемането ѝ от друг, различен от поръчалия я) няма пазар⁴.

Въпросът за контрактната/деликтна кондикция като съчетание между договорната/деликтната отговорност и търсенето да се отстрани неоснователното обогатяване на причинителя на вредите било чрез т.нар. „престативна кондикционна претенция“ (тази за връщане на solvens'а даденото от него на accipiens'а без основание, при отпаднало или неосъществено основание по чл. 55 – 58 ЗЗД) или чрез не-престативната претенция (тази по субсидиарния фактически състав на неоснователното обогатяване чл. 59 ЗЗД) е част от по-широкия въпрос за съотношението между отделните проявления на гражданската отговорност (договорна и деликтна) – от една страна, и на тяхното съотношение с другите извъндоговорни източници (кондикции, претенции от гестивно правоотношение) – от друга.

Към днешна дата въпросът за конкуренцията (респ. кумулацията) на договорната и деликтната отговорност може да се приеме в известна степен за изяснен. Съдебната практика, установена още с ТР №54/1986 г. ОСГК на ВС, че договорната отговорност не отменя общото законно задължение по чл. 45 ЗЗД, е трайно следвана от ВКС,

³ Характерно в този смисъл е Решение №108 от 10.04.2012 г. по гр. д. № 1063/2010 г., II г. о., ГК, ВКС, в което се сочи, че: „Правото на ползване принадлежи на собственика на вещта, освен ако друго не е установено в нормативен акт или чрез договор между собственика и ползващото вещта лице. Ако едно лице е ползвало определена вещ и преди да придобие правото на собственост върху нея, то дължи обезщетение за лишаване от ползването до момента, в който придобие собствеността.“

⁴ Такъв би бил случаят напр. с машините за гласуване, доставени на ЦИК, незаплатени, но използвани, независимо че до заплащането изцяло на цената, те, с инсталирания в тях софтуер, едва ли биха били наети от някой друг, вкл. като ксерокси за разписки. Това се отнася за всички случаи на произведени/доставени вещи (съоръжения) по специална спецификация, изготвена от поръчалия ги.

според който наличието на договор между страните не изключва деликтната отговорност, когато вредата е настъпила *не от неизпълнение на задължения по договора*, а от **факти и обстоятелства, осъществяващи фактическия състав на деликта** (нарушаване на общото задължение да не се вреди другиму), макар тя да е **причинена в контекста на договорното отношение**⁵. За разлика от това положение обаче, към настоящия момент нито в практиката, нито в доктрината е достатъчно проучен въпросът дали наличието на договорно неизпълнение (респ. – на деликт), изключва възможността на засегнатата от него страна да претендира уравниване на увреждането посредством иска за премахване на неоснователно обогатяване по чл. 59, ал. 1 ЗЗД.

Но ако наличието на договор между страните принципно не преци да се претендира деликтна отговорност, доколкото **вредата е настъпила не от неизпълнение на задължения по договора**, а от **факти и обстоятелства, осъществяващи фактическия състав на деликта**, когато тя е **причинена в контекста на договорното отношение**, следва да се постави **въпросът дали** договорното правоотношение между страните принципно ще изключи възможността да се ангажират и допълнителни последици, навлизащи в обогатяването на неправната страна (условно наречени „отговорност за неоснователно обогатяване“ между същите страни). Разбира се, единствено когато, предвид субсидиарния характер на чл. 59 ЗЗД, увредената страна не разполага с други иски. Така според Решение №60130 от 23.06.2021 г. по гр. д. №2990/2020 г., IV г. о. на ВКС: „Друг иск“ по смисъла на чл. 59, ал. 2 ЗЗД е всяко друго субективно право (иск в материално-правен смисъл на понятието, т.е. притежание, вземане) в полза на кредитора срещу същия длъжник, **което обяснява или изравнява разместването на имуществените ценности в двата патримониума**. Този иск може да е с извъндоговорно или с договорно основа-

⁵ Така напр. с Решение №547/31.07.2010 г. по гр. д. №1025/2009 г., IV г. о. и Решение №188/15.06.2012 г. по гр. д. №1122/2011 г., III г. о. на ВКС се приема, че ако увреждането е в пряка причинна връзка с пълното неизпълнение (лошото или неточно изпълнение) на задължения по договор, то и отговорността, включително и обезщетението за изправната страна, са следствие на договорното правоотношение. Когато обаче увреждането не е резултат от неосъществяване на очакван резултат по едно съществуващо облигационно отношение, а от неизпълнение на общото задължение на всички към всички, произтичащо от закона, да не се вреди другиму, тогава отговорността е деликтна.

ние, да произтича от съдебно решение или административен акт. „Друг иск“ по смисъла на чл. 59, ал. 2 ЗЗД е **и всяко друго правно средство за защита в полза на обеднелия в защита на неоснователно разместените ценности, условията и редът за провеждане то на което са в специален закон.** “ Във всички останали случаи, в които е налице договорна връзка, но засягането на имуществото на лицето не може да се обезщети посредством договорната отговорност на насрещната страна, това лице следва да разполага със субсидиарния иск по чл. 59 от ЗЗД.

Субсидиарността трябва да се разбира не само като последователност в упражняване на правни възможности, а и в качествен смисъл: като пълно възстановяване на имуществения баланс. И когато той не се постига с „първата по ред“ правна възможност, репарирането на вредите трябва да може да се постигне със „следващия“ способ, различен от ангажиране на гражданска отговорност.

Условието [общият иск за неоснователно обогатяване да е неприложим „**ако същият резултат може да бъде постигнат посредством специална кондикционна претенция или чрез договорна, деликтна претенция, вещна, претенция от водене на чужда работа без натоварване**“] трябва да се разбира в цялост – само ако чрез тези искове може да се постигне в пълнота „**същият резултат**“. „Пълното удовлетворяване“ означава **отстраняване на всички последици от (най-често) неправомерното засягане на имуществото на обеднелото се лице** – било то изправна страна срещу договорното неизпълнение, било пострадал от деликта, било оказал се обеднял при добросъвестно направените от него подобрения в чуждия имот, вследствие реализиране на вещната претенция на собственика. Когато **пълното обезщетяване** за претърпяното засягане на имуществото може да се осъществи чрез „**навлизане в имуществото на обогатил се от неправомерните си действия**“, чрез изземване на обогатяването му – резултат на неправомерните му действия, това условно се нарича „**договорна/деликтна „кондикция**“.

Не се явява „друг иск“ (в смисъл на претенция на засегнатото лице), **отстраняващ всички последици от неправомерното засягане на имуществото му, и този за пропуснати от него ползи – в резултат на деликта или на договорното неизпълнение.** В последната коментирана хипотеза обедняването на собственика на имота, изразяващо се в невъзможността му да го използва (в това число да го

отдаде другиму под наем), **не се явява в причинна връзка с неизпълнението на договорното задължение на купувача да заплати в срок уговорената цена** (което в случая би го направило собственик). Вярно е, че то е резултат от противоправно действие на купувача – неплащането на цената и че съгласно трайната практика на ВКС пропуснатата полза е **осуетената от неизпълнението възможност на кредитора да реализира увеличение на имуществото си**⁶, но тук не неизпълнението на задължението за плащане на цената води до осуетяване ползването от вещта, а **неправомерното ѝ ползване от неизправния купувач**.

Между неизпълнението на договорното задължение за цената и лишаването на продавача от ползването на вещта съществува **житейска, но не и причинна връзка по см. на чл. 82 от ЗЗД като предпоставка за ангажиране на договорната отговорност на купувача**. Ето защо неизпълнението на договорното задължение за заплащане на цената води до пропускане на ползи като част от обезщетението за вреди, но те ще са само такива от използването по друг начин на паричните средства, вложени от продавача, над размера на законовата лихва (чл. 86, ал. 1, изр. второ ЗЗД).

Ето защо с иска за пропуснати ползи от договорното неизпълнение няма да може да се претендира обедняването на продавача, резултат от неправомерното ползване на неговата вещ от страна на купувача. **Обедняването на продавача от невъзможността да си служи с вещта** до преминаване на собствеността (евентуално – от невъзможността дотогава да я отдава под наем) **не може** да се определи като **пропускане на „ползите“** – резултат от договорното неизпълнение на задължението за цената. Това обедняване не се дължи (само) на договорното неизпълнение, поради което не е част от вредите от това неизпълнение. **Невъзможността на купувача да си служи с вещта до заплащане на цената не е в пряка (причинна) връзка с неизпълнението на някое от главните задължения на купувача по чл. 183 и сл. ЗЗД** – нито с неизпълнение на задължението за заплащане на цената, нито с това за получаване на вещта.

Отговорът на въпроса за съотношението между договорното/деликтното обезщетение с търсенето на неоснователното обогатява-

⁶ Така напр. Решение №151 от 18.05.2021 г. по т. д. №1534 / 2019 г., I т. о. на ВКС; Решение №119 от 26.05.2016 г. по гр. д. №5770 / 2015 г., III г. о. на ВКС; Решение №282 от 27.10.2015 г. по гр. д. №1506/2015 г., IV г. о. на ВКС и редица други.

не от причинилото с противоправното си поведение лице едва ли е идентичен с този за съотношението между договорната и деликтната отговорност, когато са налице предпоставките за търсене и на двете. При последното съотношение се касае най-общо за алтернативност – дали увредения да избере договорното или деликтното основание на своята претенция. Докато при деликтната кондикция въпросът не е, с оглед обезщетяване на претърпените от него вреди, дали увреденият да предпочете режима на реституцията пред този на непозволеното увреждане⁷. Именно това не се разбира от авторите, неправилно интерпретирайки широко дискутираното в чуждестранната литература делото *Adras Building Materials Ltd. v. Harlow and Jones G.M.B.H.*⁸, по което ищецът – купувач, претендира обезщетение за пропуснати от неизпълнението ползи до размера на пропуснатата печалба, която би получил, ако самият той, а не доставчикът, би препродал на трети лица обещаната му стока. Онова, с което решението на израелския съд съставлява съществен пробив в традиционната досега насока на разсъждения, е че претенцията на увредения кредитор не се ограничава само до **претърпените от ищеца вреди и пропуснати ползи – типична последица от договорното неизпълнение, но се разпростира и върху стойността на обогатяването на неправилния доставчик от препродажбата на уговореното на трети лица за**

⁷ В тези ограничени рамки като че ли поставят въпросът и по-нови автори, според които също се касае за алтернативност. Така напр. И. Богданова в цитираната по-горе статия приема, че в „случаи, при които фактите по делото позволяват едновременно приложение и на двата режима, като ищецът не само има право, но и ще бъде най-често изкушен да предяви реституционна вместо деликтна претенция, доколкото с реституционната ще може да получи ползите, които делинквентът е извлякъл, особено когато тези ползи надхвърлят значително по обем загубите на ищеца.“ И по-надолу: „в подобни случаи на *wrongful enrichment* ищецът може по такъв начин да интерпретира фактите (тоест същите са податливи на такъв анализ), че да се откаже от деликтната си претенция и да предяви такава за неоснователно обогатяване“.

⁸ По договор между двете страни *Harlow and Jones G.M.B.H.* се задължава да достави на *Adras Building Materials Ltd.* определени количества желязо. Възползвайки се обаче от рязко увеличилата се в този период цена на стоката на световния пазар, доставчикът препродава обещаното количество желязо на друго лице на много по-висока цена. Искът на купувача *Adras Building Materials* за претърпени от неизпълнението на договора вреди е отхвърлен, поради което той предявява срещу *Harlow and Jones* нов, с който на основание неоснователно обогатяване претендира пропуснати ползи в размер на съизмерими с пропуснатата печалба, която ищецът *Adras* би реализирал, ако самият той, вместо ответникът *Harlow and Jones G.M.B.H.*, би имал възможност да препродаде стоката на трети лица.

сума, значително надхвърляща уговорената по първоначалния договор с Adras цена⁹.

Критиките в чуждестранната литература срещу това решение¹⁰ са, че в него се наблюдава „смесване между обхвата и основанието на отговорността за договорно неизпълнение и института на неоснователното обогатяване“, което, като постановено от съд, върху който влияние има common law, смущава „юриста, обучен в духа на континенталната правна традиция“. Несъответствието с тази традиция се открива в това, че съдът в случая постановява не връщане на нещо, дадено от solvens'a и получено от accipiens'a, а облаги, получени от обогатилото се лице. И то такива, които се дължат не само на обедняването на изправната по договора страна, а и на индивидуални знания и умения на обогатилия се, на случайни събития (каквото представлява рязкото увеличаване на цената на обещаната стока, съпоставимо напр. с печалбата от лотарийния билет, купен с пари, дадени от solvens'a по погрешка), вкл. суми, обогатили действалата противоправно по договора страна, дошли от трети лица. Кое то противоречи със законоустановената граница на връщане на онова, с което едно лице се е обогатило без основание за сметка на друго, а именно – до размера на обедняването на последния (както предвижда изрично напр. чл. 59, ал. 1 ЗЗД).

На тези „притеснения“ може да се отправят няколко възражения. В случая с т.нар. „деликтна кондикция“ (т.е. посягането на онова, с което причинилият вредите се е обогатил) понятието „основание“ (респ. „без основание“), по смисъла на чл. 59 във вр. с чл. 55, ал. 1 ЗЗД, не може да се сведе до наличието/респ. липсата на валидно възникнал юридически факт, възникналите от него правни последици, респ. еквивалентност на разменените по правоотношението престации, защото такива би имало в случаите на дадено/получено по нищожна сделка (начална липса на основание); унищожаема и впоследствие унищожена сделка, развален двустранен договор, настъпило прекратително условие (отпаднало основание) или несбъднато отлагателно условие (неосъществено основание), т. к. в случая не се

⁹ Цит. по Богданова, И. Цит. съч., бел. 15, която цитира Friedmann, D. Restitution of Benefit Obtained through the Appropriation of Property or the Commission of a Wrong. // 80 Columbia Law Review, Vol. 80 (1980), p. 504, p. 548.

¹⁰ Препредадени у нас от чуждестранната литература в цит. статия на И. Богданова, бел. 17.

касае за прекратен договор, а за неизпълнен такъв, респ. – за деликт, от който обеднелият е претърпял вреди – предмет на гражданска отговорност. Така че обогатяването на нанеслия вредите не е „без основание“ по смисъла на „неоснователното обогатяване“ поне така, както то е предвидено в чл. 59 ЗЗД. Неговото „основание“ (дори да не е единствената причина) е неправомерното поведение на обогатилия се, увредило обеднилото се лице.

На второ място, ограничението на чл. 59, ал.1 ЗЗД „връщането“ от обогатилия се на това, с което се е обогатил, само до размера на обедняването на насрещната страна, познава редица изключения в нашето право. Практиката, а напоследък и нови законови текстове, дават редица примери за такова „**надхвърляне**“ **на пределите на вредите по чл. 82 ЗЗД** при договорната отговорност (респ. – **при обезщетението при деликт по чл. 45 и сл. ЗЗД**) и за търсене на тяхното уравняване чрез правилата за неоснователното обогатяване. Познати са вече достатъчно случаи, при които обезщетяването на вредите от договорното неизпълнение или от деликта, не довежда състоянието на увредения в положението, което би имал, ако не беше засегнат от неправомерното поведение на увредилия го. Напротив – ограничаването само до обезщетението за вреди, не последвано от кондикционна претенция, оставя част от обогатяването в правната сфера на причинителя на вредите, а от друга страна – не осигурява пълно изравняване на неправомерно нанесените от него вреди в чуждата правна сфера. Най-често прилаганите от тях касаят претенцията на добросъвестния подобрител за подобренията, които е направил в имота на собственика, за които той може да иска сумата, с която се е увеличила стойността на вещта вследствие на тези подобрения независимо с колко той се е обеднил (чл. 72, ал.1 ЗС). Същото се отнася и за останалите „добросъвестни подобрители“ (недобросъвестният владеец, който е получил владението въз основа на предварителен договор, сключен със собственика на имота – чл. 70, ал. 3 във вр. с чл. 72 ЗС, и недобросъвестният владеец, който е направил подобренията със знанието и без противопоставянето на собственика – чл. 74, ал. 1 във вр. с чл. 72 ЗС).

Аргументи в полза на изложените по-горе изводи дава и **европейското и националното ни законодателство в областта на интелектуалната собственост**. Основната нормативна рамка на правото

на ЕС в тази насока са Директива 2004/48¹¹ и Директива 2016/943¹² (т. нар. *Директива за търговската тайна*)

Според Съображение (17) на Директива 2004/48 „*Мерките, процедурите и средствата за защита, предвидени в настоящата директива, следва да се определят във всеки случай по такъв начин, че надлежно да се отчитат специфичните особености на случая, включително специфичните характеристики на всяко право върху интелектуална собственост, а когато е уместно – умишленият или непредумишленият характер на нарушението*“.

По подобен начин и в Съображенията към Директива (ЕС) 2016/943 относно защитата на неразкрити ноу-хау и търговска информация (търговски тайни) срещу тяхното незаконно придобиване, използване и разкриване, се посочва, че „...*приложимите национални правила относно изчисляването на обезщетения за претърпените вреди невинаги отчитат нематериалния характер на търговските тайни, което затруднява доказването на действителните пропуснати ползи или неоснователното обогатяване на нарушителя, ако за въпросната информация не може да бъде определена пазарна цена*“. Това дава основание при неправомерно използване на нематериалните блага да се използва както деликтна претенция за обезщетяване на настъпилите вреди, така и иск за неоснователно обогатяване.

Невъзможността да бъде определена стойността на обедняването на продавача при неправомерно използвани негови вещи – обект на договора, който не е породил транслативния си ефект, поставя същите проблеми. Когато поради спецификата си те не биха могли да бъдат използвани от друг освен от купувача (и следователно не би могло да се определи обемът за обедняването на продавача чрез еквивалент на наема за това ползване), това не следва да е пречка за присъждане на вземането на обеднялото лице по реда на чл. 59 от ЗЗД, т. к. въпросът за конкретната стойност на обедняването е винаги въпрос на доказване, а не въпрос на съществуване на материалното право.

¹¹ Директива 2004/48/ЕО на Европейския парламент и на Съвета от 29 април 2004 година относно упражняването на права върху интелектуалната собственост (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32004L0048>).

¹² Директива (ЕС) 2016/943 на Европейския парламент и на Съвета от 8 юни 2016 година относно защитата на неразкрити ноу-хау и търговска информация (търговски тайни) срещу тяхното незаконно придобиване, използване и разкриване (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=CELEX%3A32016L0943>).

Също така напр. чл. 14 от Директива 94¹³ в своя § 2, ал. 2 при определяне на вредите (а не на обезщетението за тях) сезираният административен орган (или съд) отчита всички относими фактори, като например отрицателните икономически последствия, включително пропуснатите ползи, които засегнатата страна е понесла, *всички несправедливо получени печалби от нарушителя...*¹⁴.

Българският закон в редица случаи изрично предвижда уравниаването на имуществото на увреденото лице да се търси и извън обезщетението за вредите, причинени му от договорно неизпълнение (или от деликт), давайки възможност към това уравниаване да бъдат привлечени и кондикциите. Такива са почти идентичните като редакция текстове на чл. 95, ал. 3 ЗАПСП; чл. 118, ал. 2 ЗМГО; чл. 19, ал. 2 ЗЗТТ; чл. 57а, ал. 2 ЗПД, които следват отблизо двете европейски директиви. Така според чл. 95 ЗАПСП¹⁵ нарушителят на авторско право, сродно на него право или друго право по този закон, дължи на носителя на правото или на лицето, на което той е отстъпил изключително право за използване, обезщетение за всички вреди, които са пряка и непосредствена последица от нарушението. Ма-

¹³ Ограничително преведен от оригинала вместо „Damages“ (заглавие, което, съответстващо на съдържанието на текста, се отнася до всяко претърпяно намаление на имуществото на засегнатото лице, вкл. вреди), на български – като „**Обезщетяване на вреди**“ (поради което и често тълкувано в нашата книжнина като обхващащо само обезщетението за вреди като форма на договорната или на деликтната отговорност).

¹⁴ Така и в Съображение 26 от Директива 48 „*С цел да се обезщети вредата, понесена в резултат на нарушението, извършено от нарушител, който е предприел действие, знаейки или при разумни основания да знае, че то ще доведе до такова нарушение, с размера на обезщетението, което се присъжда на притежателя на правата, следва да се отчетат всички необходими аспекти, като например загуби на печалби от страна на притежателя на правата или несправедливата печалба, получена от нарушителя, а когато е приложимо, всички морални щети, причинени на притежателя на правата. Като алтернатива, например когато би било трудно да се определи размерът на понесената действителна щета, размерът на обезщетението би могъл да се обвърже с такива елементи като лицензионните или авторските възнаграждения или хонорари, които биха били дължими, в случай че нарушителят е поискал официално разрешение да ползва въпросното право върху интелектуална собственост. Целта не е да се въвежда задължение за предоставяне на наказателни щети, а да се даде възможност за обезщетение, което се основава на обективен критерий, като се вземат предвид извършените разходи от притежателя на правата, като например разходи за идентификация и проучване*“.

¹⁵ Чл. 95 ЗАПСП, изм. – ДВ, бр. 99 от 2005 г., в сила от 10.01.2006 г., предишен чл. 94 – ДВ, бр. 28 от 2018 г., в сила от 29.03.2018 г.

кар законът да говори за обезщетение за вреди (на практика в общия случай от деликт), в него той включва, освен пропуснатите ползи и неимуществените вреди, изрично още и „приходите, реализирани от нарушителя вследствие на нарушението“ (ал. 3). Кое то красноречиво показва, че те не са единствено ориентир за размера на обезщетението, т. к. обогатяването на нарушителя не са вредите, претърпени от носителя на авторското право (или на изключителното право на ползване), а кондикционна претенция, позволяваща навлизането в сферата на реализираното от нарушителя обогатяване¹⁶.

На тази основа **изводите**, които могат да се направят **въз основа на посочената уредба в областта на интелектуалната собственост, са няколко.**

Ако е допустимо **уравняването** на претърпените вреди (намаляване на имуществото) на увредения титуляр на благото по причина, че нематериалният характер напр. на търговската тайна затруднява определянето им, доколкото стойността на въпросната информация не може да бъде определена (както е предвидено в Директивата), същата логика би трябвало да се приложи и когато противоправно използваните преди прехвърлянето им вещи са с такава специфика, че не може да се очаква масовото им предоставяне за ползване (под наем) от продавача другиму, освен на купувача. **Така напр.** при произведено специфично оборудване по спецификация и за нуждите единствено на купувача, който именно, неизпълнявайки условията за придобиване на собствеността (напр. осуетява събдяване на условието, от което продавачът има интерес, или не изпълнява съществено договорно задължение, напр. за заплащане на цената) използва неправомерно тези вещи, защото единствено той, при специалното предназначение, за което са поръчани вещите (т.е. относителната невъзможност, с оглед на обичайните условия, а не въобще – в абсолютен мащаб) е единственият възможен ползвател на вещите.

В англосаксонската доктрина фигурата „**restitution for wrongs**“ не познава яснотата и структурната определеност на базираните на

¹⁶ Обратно – напр. цитираният по-горе автор, че се касае само за ориентир при определяне на размера на вредите – предмет на обезщетението, а не за „посягане“ върху обогатяването на действалия неправомерно техен причинител. На което по-горе бе направено възражението, че квалифицирането на обогатяването единствено като критерии за размера на вредите, е несъстоятелно, т. к. то не сочи откъде да бъде взето това уравнение, ако не бъде „посегнато“ именно на обогатяването на нарушителя.

римското право институти в континенталното право. Тяхната класическа еднозначност и традиционна приложимост (напр. на претенцията за неоснователно обогатяване като посягане на обогатяването на едната страна, най-често без да се държи сметка за вредоносния и противоправен характер на действията му, довели до обедняването на другата, което се цели да бъде отстранено – от една страна, или обезщетението за вреди, замислено като санкция именно за противоправното и най-често виновно поведение на нарушилия договорното си задължение, респ. – осъществило деликта лице), се явява обаче от друга страна пречка за възприемане на нови, наложени от практиката и по-гъвкави правни способи за отнемане на обогатяването на лице, което е причинило обедняване на другата именно с вредоносните си, виновни действия.

Проблемът, сочен в литературата, основана върху Common law, е че вредите „wrongs“, които се уравняват чрез тази „реституция заради увреждане“, могат да бъдат причинени от доста широко разнообразни юридически факти, като се започне с използването на чужди вещи без разрешение, засягане на права на интелектуална собственост чрез неправомерно служене с техния обект, деликти, неизпълнение на договорни задължения¹⁷, която нееднородност смущава представителите на континенталната доктрина. Но именно тази пъстрота на водещия елемент във фактическия състав на „**restitution for wrongs**“ в common law прави фигурата толкова адаптивна към новопоявяващите се предизвикателства в правото на обезщетяване и толкова пъстри обясненията, които тя получава там. С определено предпочитание като че ли ползва онова, означавано като **disgorgement**, разглеждано като специфична форма на обезщетение за вреди, които се свеждат не до обема на претърпените от увреденото лице загуби, а до този на обогатяването на причинителя им, резултат от непозволените му действия¹⁸. В този смисъл не може да се подкрепи разбирането (като че ли споделяно у нас от цит. И. Богданова), че при „disgorgement“ видимо сме изправени пред обезщетение, което се твърди да е такова с компенсационен характер, *но вместо да компенсира определени загуби, то е насочено към от-*

¹⁷ Beatson, Schrage. (2003). Cases, Materials and Text on Unjustified Enrichment. Oxford: Hart Publishing, p. 523-542, сочени и от Богданова, И. Цит. съч.

¹⁸ Вж. така Cornish, W. et al. (1998). In: VirgoRestitution: Past, Present and Future: Essays in Honour of Gareth Jones, (Oxford: Hart, n. 57, 61-62, цит. по Богданова, И.

немане на ползите (обогащаването), което делинквентът е получил като резултат от неправомерното увреждане, или т.нар. wrongdoing“.

Мисля, че двете претенции – тази за вреди от договорното неизпълнение (респ. – от деликт) и реституционната, не следва да се противопоставят, така че правоимащият да е изправен пред избор между тях. Напротив, считам, че те запазват самостоятелните си приложни полета в класическите си хипотези, а деликтната кондикция намира приложение само там, където (и доколкото) бъде доказано, че: 1. увреждането е причинено (или поне началото на веригата от увреждания е поставено) в резултат на противоправното поведение на неизпълнилия договорното си задължение, респ. – деликтент); 2. предвиденото в закона обезщетение за вреди от това неизпълнение (респ. – деликт) се оказва недостатъчно да удовлетвори причинените от него вреди; 3. в резултат на вредоносното си поведение, причинителят на вредите реализира ползи, печалби, напр. от неправомерното ползване на чуждото благо (или ползването му извън пределите на позволеното му); 4. законът не ограничава търсенето на вреди единствено до договорното или деликтното им обезщетяване по правилата напр. на чл. 45 и сл., респ. – на чл. 82 ЗЗД, т.е. не съществува законова забрана за търсене на обезщетяване (по-точно – уравниване на намаляването на имуществото на увредения посредством посягане на обогащаването на увредилото го лице). Кое то далеч не означава, че при наличие на факти, позволяващи да се претендира и деликтно обезщетение, и търсене на онова, с което делинквентът се е обогатил, правоимащият избира *„да се откаже от деликтната си претенция и да предяви такава за неоснователно обогащаване, напр. чрез познатата в английската доктрина теория за „waiver of tort“*¹⁹.

Разпространето на претенцията на увредения извън предели- те на (оказалото се за него недостатъчно) договорно или деликтно обезщетение и преминаване към търсенето на уравниване на неговото обогащаване в сферата на обогащаването от неправомерните действия на причинителя на вредите определено не се нуждае от

¹⁹ В този смисъл, Богданова, И. Цит. съч., според която в този случай „ищецът условно казано потвърждава поведението на делинквента и претендира парите (ползите), които последният е извлякъл от неправомерните си действия, като неоснователно обогащаване“.

обяснението по англосаксонското право, което определя деликтното право и правото на неоснователно обогатяване като дялове от правото на реституция, нито пък от поддържаното в българското право изолирано разбиране, според което заради неправомерността му като състояние и заради това, че то е във вреда на друго, неоснователното (безпричинното) обогатяване следва да се причисли към непозволеното увреждане²⁰.

Другото основно възражение срещу цитираното решение на израелския съд (причисляван най-често към „смесените юрисдикции“ и поради което – повлиян от common law) в частта, в която признава правото на изправния кредитор – купувач да търси, освен претърпените загуби и пропуснати ползи, още и облагите, които другата страна е получила, вкл. от трети лица, е че тези „ползи, извлечени от нарушителя, в редки случаи биха съставлявали подлежащи на репарирание преки и непосредствени вреди под формата на пропуснати ползи за самия увреден“²¹.

Това възражение обаче като че ли бърка логиката на разсъжденията и поставя „каруцата пред коня“. Изискването за „преки и непосредствени вреди“ („degats directs et immediats“, колкото и терминът „непосредствени“ да е лишен от правно значение) е такова само към онези, които се търсят при договорната (чл. 82 ЗЗД), а по силата на чл. 45, ал.1 ЗЗД, който говори за виновно причиняване, т. е. за причинна връзка²² между поведението на дееца и вредите – и при деликтната отговорност. Не съществува никакво изискване при връщането на полученото (респ. – на онова, с което едната страна се е обогатила за сметка на другата), обогатяването, върху което обеднилия се, увреден от договорното неизпълнение или деликта, да посегне за уравняване на своето обедняване, да е в пряка причинна връзка с обедняването на другата страна по реституционното правоотношение, още по-малко – пряката причина за това обогатяване да е увреждащото обеднелия поведение на обогатилия се. И по какъв начин ще се постигне пълно, интегрално уравнение на

²⁰ Вж. така Фаденхехт, Й. (1935). Лицето, което е направило разноски за погребението на един починал, какъв иск има срещу наследниците на последния – actio de in rem verso ли или actio negotiorum gestorum? [Съдебна практика]. // Правна мисъл, том 1, №6, с. 476-482.

²¹ Цит. автор, цит. съч.

²² Която в правната ни литература безспорно се тълкува като „пряка и непосредствена“ по смисъла на чл. 82 ЗЗД връзка.

претърпените от изправната страна вреди посредством института на неоснователното обогатяване, ако тяхното търсене се ограничи единствено до преките и непосредствени вреди от поведението на противоправно действалия, началото на чието обогатяване е поставено именно от неправомерните му (неоснователни, незаконосъобразни) действия?

Изискването *„ползите, извлечени от нарушителя, да представляват подлежащи на репарирание преки и непосредствени вреди под формата на пропуснати ползи за самия увреден“*, затваря омагьосания кръг, в който средствата за обезщетяване на вредите от договорното неизпълнение, респ. – от деликта, се оказват недостатъчни да покрият претърпените от обеднелия се вреди. И по този начин то обезсмисля въобще конструкцията на „деликтната кондикция“. Тези съмнения всъщност са причината някои автори в най-новата българска литература да отричат фигурата на деликтната кондикция като средство да се търси уравниване засягането на имуществото на изправната страна с онова, с което другата се е обогатила от неправомерното си поведение (пряко или чрез последващи действия, вкл. такива на трети лица). И да сведат обогатяването му единствено до критерий, до който да се търси обезщетяване на причинените от него вреди²³, **без, разбира се, да отговарят на въпроса откъде да се вземе това допълване.**

Най-силно съмнение обаче поражда елементът от фактическия състав на чл. 59, ал. 1 ЗЗД обогатяването да е станало „за сметка“ на друго. Където под „друго“ нашият текст разбира обеднелото се лице, а не кое да е „друго“. Затова другите възражения, сочени срещу възможността да се търси уравниване на намаленото вследствие на вредоносното поведение на обогатилия се имущество на обеднелия се увреден, от обогатяването на другата страна, са свързани с разбирането за смисъла, вложен в термина „за сметка на“. Който, за разлика от традиционното за континенталното право разбиране обогатяването да е станало за сметка на обедняването на насрещната страна, англосаксонското право тълкува доста по-широко. То го дели на пряко и непряко и само първото се приближава по смисъл до континенталното разбиране. В доктрината, следваща common law „прякото“ обогатяване (enrichment by subtraction), е

²³ Богданова, И. Wrongfull enrichment (бележки върху българското право), част II (www.gramada.org, 22.08.2019).

онова, при което нещо непосредствено е излязло от имуществото на обеднялото и също така пряко е влязло в това на обогатилото се лице, т.е. то е „за сметка на обеднялото лице“.

Английското право обаче познава и „непрякото обогатяване“ (interceptive subtraction), при което до обогатяване не се стига чрез излизане на определен актив от имуществото на обеднялото и посъпване на същото в имуществото на обогатилия се, а напр., защото на обогатилия се е платено от трето лице, за да увреди другото, т.е. обогатяването е станало „за сметка на“ третото лице. Твърди се, че обеднялото лице не би следвало да има право да претендира ползите, които обогатилият се е получил, освен от неправомерното си поведение (*договорно неизпълнение или деликта*) спрямо увредения, но и „*в резултат на изключителните качества и способности на делинквента, на неговите усилия, квалификация и не представляват типична, нормална, „адекватна последица на осъществяването на неправомерно увреждане*“. Сочи се учебникарският пример, че крадецът решава да вложи откраднати пари в начинание, оказало се особено успешно, в резултат на което откраднатата сума нараства многократно. И се поддържа, че е „*неудържимо в подобни случаи (...) освен иска за връщане на откраднатите пари, увреденият да има право и на тази увеличена стойност, която по същество представлява полза, извлечена от деликта*“²⁴.

На това съмнение **следва да се възрази**, че отнемането на обогатяването (включително на ползите, които неизправната страна би извлякла от собственото си неправомерно поведение), би стимулирало страните да спазват обещанията си и би обезкуражило страната, която, намерила по-изгодни условия, е нарушила договора. Под страх, че посредством отстраняването на неоснователното обогатяване всички ползи ще ѝ бъдат отнети. Т. е. за обосноваване допустимостта на т.нар. „деликтна кондикция“ следва да се отговори на въпроса: кое да се предпочете – необезщетяването в пълнота на загаснатото от договорното неизпълнение/деликта лице, недопускане за уравниването на неговото положение след увреждането от тези неправомерни действия да се посегне на имуществото на обогатилия се от своето неправомерно поведение (вкл. когато това обогатяване е настъпило вследствие на негови специфични умения и зна-

²⁴ Цит. авт. Wrongful enrichment? (някои сравнителноправни бележки), част I, публикация от 22.08.2019 в електронния сайт Грамада, достъпна на www.gramada.org.

ния или от поведението на трети лица) или в името на формалното приложение (респ. констатиране на липсата на пълно съответствие между изискванията за обезщетяване на вреди при гражданската отговорност – договорна или деликтна: вредите, които съставляват намаляване на имуществото на изправната страна, да са единствено „преки и непосредствени“ (чл. 82 ЗЗД); връщането на онова, с което лицето са е обогатило, да подлежи на връщане само до размера на обедняването на другото (чл. 59, ал.1 ЗЗД), това обогатяване да е станало „за сметка“ на обеднялото, т.е. обедняването да е в пряка причинна връзка с обогатяването на другия (чл. 59, ал. 1 ЗЗД).

Въпросът в крайна сметка се свежда до това кое да бъде предпочетено – пълното обезщетяване, уравниване намаленото вследствие на претърпените вреди имущество на правоимащия или формално-правните изисквания на обезщетението за вреди при гражданската отговорност да попречат на прилагането на съвсем друга правна фигура (режимът на неоснователното обогатяване), фактическият състав на която не познава като присъщите ѝ такива ограничения, характерни за гражданската отговорност. И ако за обогатяването на действалия неправомерно спрямо обеднилото се лице са допринесли било действия на трети лица, било случайни събития, било негови лични знания и умения, които са допринесли за това обогатяване (чието начало обаче е поставено именно от противоправното му поведение спрямо обеднилия се, засегнат от вредоносните му действия), следва ли да бъде изоставено едно от основните проявления на принципа на справедливостта – правилото **fraus omnia corrumpit**.

Проблемът за обосноваване фигурата на деликтната кондикция, макар новоформулиран, не е нов нито за българската, нито за европейската доктрина. Както много нови правни фигури, и тази не може да се изведе по безспорен начин от римската правна традиция, макар че и там се намират негови наченки. В романистичната литература за такъв пример се сочи претенцията за *res repetunda* (*rescunia repetunda*), с която се е търсело връщането на вещи или суми, които римските граждани са получили неправомерно от чужденци²⁵. В тази посока се разглежда и прилагането на широко разпространената зърнена кондикция (*condictio triticaria*) към случаите

²⁵ Вж. напр. Новкиришка, М. (2019). Някои аспекти на неоснователното обогатяване в римското право. // Предизвикай: неоснователното обогатяване!, Сиела, с. 67.

на злоупотреба от страна на етруски прекупвачи, които не доставят жито, позовавайки се на рискове при превоза, за да претендират плащане от римския фискална хазна. Сочи се, че тези противоправни действия се квалифицират и като престъпление²⁶. Тази римска традиция се подема в немската литература от началото на XX век в опит задълженията от неоснователно обогатяване да се обяснят чрез теориите за правонарушението. Там те се разглеждат като основани на неправомерно вмешателство, представляващо нарушаване на чужди правно защитени интереси, а оттам – неоснователното обогатяване, като е подвид на деликтното право²⁷.

Така в крайна сметка достигаме до фактическия състав на предлаганата конструкция, по която вече няколко авторитетни автори и в българската литература са взели становище. Терминът „**деликтна кондикция**“ (който може би следва да се разглежда като заемка на английския **Wrongfull enrichment**, с който в чуждата литература се означава най-общо възможността да се търси неоснователно обогатяване извън обезщетението за вреди от неизпълнен договор или деликт, причинени от обогатилия се за сметка на обеднилото се лице) се споменава за първи път у нас в една статия на проф. П. Голева²⁸.

С него се прави опит за обозначаване на **нов фактически състав**, „**нов източник на законно облигационно отношение**“, осигуряващо възможността, освен обезщетяване на вредите от едно противоправно поведение, да се посегне върху имуществото на неизправната страна по договора (респ. – делинквента) с цел имуществото на засегнатата от правонарушението страна да бъде допълнено чрез кондикционна претенция. В определени случаи това уравниване не се ограничава само до размера на обедняването на засегнатия, а обхваща и обогатяването на правонарушителя. Цитираният автор вижда в този новооткрит „източник на законно облигационно правоотношение“ съчетаването на елементи от два различни класически (традиционно възприети и в нашата юриспруденция)

²⁶ Пак там, с. 60-61.

²⁷ Както бе посочено по-горе, у нас до такова заключение стига и проф. **Й. Фаденхехт**, в цит. в бел. 20 статия.

²⁸ Голева, П. Някои въпроси на неоснователното обогатяване в теорията и съдебната практика, В.: Предизвикай Неоснователното обогатяване, С. Сиела, 2019, с. 114 – 115.

фактически състава: този на обезщетяването на вреди от деликт²⁹ и кондикционната претенция (в тесен смисъл, включваща т.нар. от автора „непрестативна претенция“ – тази по чл. 59, ал.1 ЗЗД)³⁰. **„Особеният законов извъндоговорен състав“**³¹ на деликтната кондикция и според други автори е **„самостоятелен смесен фактически състав“**³², който „считава елементи на непозволеното увреждане и на неоснователното обогатяване по чл. 59, ал. 1 ЗЗД, без да може да се сведе само до нито един от тях“. Той „държи сметка както за вредите, претърпени от притежателя на благото, така и за обогатяването на правозакононарушителя“ и според проф. П. Голева се състои от няколко елемента: правонарушение – незаконно използване на чуждия обект (вещ или нематериално благо, напр. – търговска тайна); вреди, причинени на законния ѝ притежател; причинна връзка между незаконното използване и вредите; обогатяване на нарушителя, намиращо се в причинна връзка с правонарушението³³.

Заклучение

Ограниченият обем на публикациите в сборника от тази авторитетна, наложила се вече в правния календар научна конференция, не дава възможност изследването на въпроса за деликтната кондикция да бъде продължено тук. То ще бъде сторено на друго място. Но и изведените по-горе основни линии са достатъчни да докажат – и от догматична, и от юриспруденциална гледна точка, възможността такава нова за българската доктрина (но не и за съдебната практика, която не е длъжна теоретично да квалифицира достигнатите от нея

²⁹ Като едва ли има основание същото предложение да не бъде приложено и към договорното неизпълнение, респ. – към обезщетяването на вреди от такова неизпълнение.

³⁰ Този на субсидиарния фактически състав на неоснователното обогатяване (чл. 59 ЗЗД) а не чрез т.нар. от автора „престативна кондикционна претенция“ – за връщане на solvens'а даденото от него на accipiens'а без основание, при отпаднало или неосъществено основание (по чл. 55 – 58 ЗЗД)

³¹ Квалификацията е на проф. Голева, Някои въпроси на неоснователното обогатяване в теорията и съдебната практика, В.: Предизвикай Неоснователното обогатяване, С. Сиела, 2019, с. 114 – 115.

³² Както го определя Конов, Т. (2022). Пропуснатата полза – вероятна или сигурна вреда (тълк. дело № 3/2021 г. на ОСГТК на ВКС). // Търговско право, № 1.

³³ Според определението на проф. П. Голева. Цит. съч., с. 115.

разрешения³⁴) да бъде обоснована и предложена. Надявам се изложените мисли да предизвикат научна дискусия, която със сигурност ще допринесе значително за доразвитие на правната мисъл в посока на „деликтната кондикция“.

За контакти:

Проф. Иван Русчев, д.ю.н.
Софийски университет
„Св. Климент Охридски“
ivruschev57@gmail.com

³⁴ А същото се касае и за законодателя, предвид наличието на значителния вече брой законови текстове, някои от които споменати и коментирани по-горе.

НОВИ ПРАВИЛА В ТЪРГОВИЯТА С ОГНЕСТРЕЛНИ ОРЪЖИЯ: СЪВРЕМЕННИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И РЕШЕНИЯ В ЕС

*Д-р Емил Радев
Европейски парламент*

NEW RULES IN THE FIREARMS TRADE: CONTEMPORARY CHALLENGES AND SOLUTIONS IN THE EU

*Emil Radev, PhD
European Parliament*

Резюме: Настоящият труд проследява проблематиката свързана с вноса и износа на огнестрелни оръжия, нелегалния им трафик и развитието на законодателството, свързано с търговията на огнестрелни оръжия в рамките на Европейския съюз. В доклада се разглеждат предизвикателствата, пред които са изправени компетентните органи, свързани в трафика на оръжия в рамките на Съюза, връзката му с редица други престъпления и слабите места в закона, които престъпниците експлоатират. Именно установените пропуски и слаби места в досегашната уредба очертават нуждата от по-ясно и строго регулиране на правилата за внос, износ и транзит на огнестрелните оръжия в рамките на ЕС.

Ключови думи: огнестрелни оръжия, трафик на оръжия, търговия с огнестрелни оръжия

Abstract: This thesis traces the issues related to the import and export of firearms, their illegal trafficking and the development of legislation related to the trade of firearms within the European Union. The report examines the challenges faced by the competent authorities involved in arms trafficking within the Union, its relationship with a range of other crimes and the weaknesses in the law that criminals exploit. It is precisely the gaps and weaknesses identified in the current framework that highlight the need for clearer and stricter regulation of the rules governing the import, export and transit of firearms within the EU.

Key words: firearms, arms trafficking, firearms trade

Въведение

Огнестрелните оръжия имат ключова роля в инструментариума и методите на действие на организираната престъпност не само в Европа, но и по целия свят. По данни на ЕК европейските граждани притежават около 35 млн. незаконни огнестрелни оръжия, което прави приблизително 56% от общия брой на оръжията в ЕС. Близко $\frac{1}{4}$ от тези оръжия са отбелязани в Шенгенската информационна система като откраднати или изгубени – внушителни и изключително притеснителни количества, особено в контекста на непрекъснато увеличаващите се през последното десетилетие престъпност, терористични актове и военни конфликти.

Както се отбелязва обаче и в доклада на *Small Arms Survey* от 2018 г. относно броя на огнестрелните оръжия¹, „оценката ще остане съществен елемент от данните за огнестрелните оръжия, притежавани от граждани, но всички оценки трябва да се използват с едно на ум относно ограниченията, които предлагат“.

Цел на настоящия доклад е да се представи проблематиката, свързана с вноса, износа и транзита на огнестрелни оръжия в Европейския съюз, и действията, които се предприемат на европейско равнище с цел регулиране на пропуските в съществуващото законодателство и повишаване на контрола и проследимостта на огнестрелните оръжия влезли, излезли или преминали през територията на ЕС.

Докладът не претендира за изчерпателност предвид ограничения си обем, нито че настоящата публикация е част от комплексно изследване на въпросите, заложили в него. При разработването на материала са използвани класическите методи за научни изследвания – индукция, дедукция, съчетани в определени части със специфичния за юридическите изследвания правен анализ.

¹ Aaron Karp. Small Arms Survey. Estimating Global Civilian-Held Firearms Numbers, 2018 (<https://www.smallarmssurvey.org/sites/default/files/resources/SAS-BP-Civilian-Firearms-Numbers.pdf>).

Изложение

„Жизнен цикъл“ на оръжията – между проблемите и решенията

Нелегалните огнестрелни оръжия трябва да се разглеждат като част от една сложна мрежа от престъпления, незаконни дейности и редица социални проблеми. Според Доклада на Европол за оценката на заплахите от сериозна и организирана престъпност в ЕС за 2021 г.² незаконните огнестрелни оръжия са ключов фактор в редица други тежки престъпления, като трафик на наркотици и терористични актове например. Нелегални огнестрелни оръжия се използват също така при трафика на хора, при конфликти между улични банди и различни групировки, а понякога и в по-тривиални случаи, като въоръжени грабежи и битови скандали.

Интересно е да се отбележи, че съществува пропорционална зависимост между нивото на определени престъпления, регистрирани в дадена държава, и дела на огнестрелните оръжия, конфискувани в рамките на престъпни дейности в същата държава. Така например, според Глобалното проучване за трафика на огнестрелни оръжия за 2020 г. на Службата на ООН по наркотиците и престъпността (UNODC)³, колкото по-висок е процентът на убийства или иззети наркотици, толкова по-голям е и делът на иззетите огнестрелни оръжия, свързани с тези престъпни дейности. Подобна корелация може да бъде направена и в рамките на ЕС. Отново по данни на UNODC, но този път в Доклада относно трафика на огнестрелни оръжия, техни части, компоненти и амуниции към, от и през Европейския съюз от 2020 г.⁴, се посочва, че в десет държави членки иззети нелегални огнестрелни оръжия са били свързани в 48% от случаите с насилствени престъпления, в 28% от случаите –

² Europol. Serious and organised crime threat assessment. A corrupting influence: The infiltration and undermining of Europe's economy and society by organised crime, 2021 (https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/socra2021_1.pdf).

³ United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). Global Study on Firearms Trafficking 2020, 2020 (https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Firearms/2020_REPORT_Global_Study_on_Firearms_Trafficking_2020_web.pdf).

⁴ United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). Illicit Trafficking in Firearms, their Parts, Components and Ammunition to, from and across the European Union, Regional Analysis Report, 2020 (https://www.unodc.org/documents/firearms-protocol/2020/UNODC-EU-Report-A8_FINAL.pdf).

с трафик на наркотици, а в останалите случаи – с други форми на организирана престъпност.

Трафикът на огнестрелни оръжия обаче не просто „подхранва“ организираната престъпност и улеснява нейните действия, но е и причина за политическата нестабилност в различни региони – не само във и около Европа, но и по целия свят. Чрез бързото развитие на технологиите и доставките до всяка точка на земното кълбо трафикът на огнестрелни оръжия добива все по-огромни мащаби, а способите за избягване на проверките или контрола на вноса и износа по външните граници стават все по-изобретателни. От друга страна, имаме изключително голямо търсене в световен мащаб на оръжия, произведени в Европа. Причината за това е наличието на огромен брой от най-важните и реномирани компании за производство на огнестрелни оръжия, но също така и фактът, че Европа е един от най-големите износители на огнестрелни оръжия в света.

В споменатия по-горе доклад относно трафика на огнестрелни оръжия, техни части, компоненти и амуниции към, от и през Европейския съюз от 2020 г. се посочва, че само през 2018 г. държавите членки са предоставили близо 7 000 лиценза за износ на оръжия. Това прави продукцията на обща стойност над 2,6 млрд. евро, предназначена за получатели в Северна Америка, Близкия Изток, както и други страни в Азия и Европа. Част от тези, иначе законно изнесени оръжия, за съжаление, се озовават в неподходящи ръце.

Европа обаче не е само износител на огнестрелни оръжия. Не бива да си затваряме очите пред потенциалните заплахи, които дебнат пред вратите ни. Увеличаващите се военни конфликти в съседни на Европа зони, като Украйна, Близкия изток и дори Северна Африка, представляват потенциална опасност за приток на незаконни оръжия навътре, към територията на ЕС. Този риск не бива в никакъв случай да се подценява.

Жизненият цикъл на едно оръжие дава ясна представа за начините и дори за „вратичките“, които се използват за неговия незаконен внос и износ. Обикновено „жизненият път“ на едно оръжие започва с неговото производство. Веднага след това то бива търгувано и използвано – понякога еднократно, но в повечето случаи многократно. Обикновено и съобразно действащите норми оръжията биват търгувани и използвани правомерно, законно и отговорно. Такива са случаите например, когато оръжието се използва за законни цели, като

лов или спортна стрелба. То може също да бъде продадено/закупено и с колекционерска цел, но това се случва по-рядко. В края на своя „живот“ оръжието най-често бива деактивирано или напълно унищожено.

За да придобиват огнестрелни оръжия, престъпниците и терористите се възползват от уязвимостите в този жизнен цикъл. Те обикновено прибегват до способности като фалшифициране на документи, за да улеснят фалшиви трансакции с оръжия. Друга възможност е преобразуването на деактивирани или газови, предупредителни и сигнални оръжия в действащи огнестрелни оръжия. Престъпниците обаче непрекъснато променят начина и моделите, по които вкарват незаконни и неурегулирани оръжия в рамките на ЕС, поради което и проследимостта на тези оръжия става трудно.

С оглед на настоящия доклад трябва да се отбележи, че в най-голям брой от случаите нелегалните оръжия, които се намират в ЕС, са обикновено или отклонени от законните вериги на доставки, или преобразувани, повторно активирани или модифицирани оръжия. В част от случаите оръжията произхождат от оръжейни запаси извън ЕС.

През последните години предупредителните и сигналните оръжия станаха също изключително популярни сред престъпниците, като участието им в случаите на трафик и изземване на огнестрелни оръжия непрекъснато расте. Това донякъде се дължи на факта, че те могат сравнително лесно да бъдат превърнати в смъртоносни оръжия, а същевременно са и значително по-евтини и лесни за набавяне.

Освен преработката и незаконното повторно активиране на огнестрелни оръжия, които могат до известна степен да се разглеждат и като отделна форма на незаконно производство на огнестрелни оръжия в съответствие с член 3г от Протокола за огнестрелните оръжия на ООН⁵, друг приложим, макар и все още иновативен, метод, е 3D отпечатването на огнестрелни оръжия или сглобени от части, които са произведени с помощта на 3D технология. В това отношение, уви, приложението на нововъзникващите технологии е пример за зловредно влияние, тъй като те дават в ръцете на аматьорите оръжейни „ковачи“ нови възможности при по-ниски разходи, а в същото време обещава големи печалби.

⁵ United Nations. The Protocol against the Illicit Manufacturing of and Trafficking in Firearms, their Parts and Components and Ammunition (Firearms Protocol), 2001 (https://treaties.un.org/doc/source/recenttexts/18-12_c_e.pdf).

Друг способ за придобиване на незаконни оръжия е използването на пощенски услуги и услуги за бърза доставка на колети. Според Европол през 2017 г. това е било най-разпространеният начин за трафик на огнестрелни оръжия в ЕС. По този начин огнестрелни оръжия, както и техните части и компоненти, поръчани по интернет, се прехвърлят буквално до всяка точка на света. За съжаление, глобалната пандемия от COVID-19 изигра огромна роля, при това отново в негативен план, тъй като допълнително увеличи подобни доставки.

Предвид всичко това европейският законодател, наред с правоприлагащите органи, трябва да се стреми да е винаги една крачка напред. Това не е лесна задача. Решението ѝ изисква много добро сътрудничество между правоприлагащите органи, разузнавателните органи и не на последно място – прозрачни, бързи и ефективни процедури. В тази връзка трябва да се развие съществуващият значителен потенциал за подобряване на сътрудничеството при правоприлагането в рамките не само на ЕС, но и на международно равнище. Различията в националните правни рамки и определения възпрепятстват съвместните подходи, от което пък извършителите на престъпления умело се възползват, затова липсата на оперативна съвместимост трябва да бъде сведена до минимум. Внимание следва да се обърне и на факта, че все още държавите членки не са транспонирали напълно и приложили Директива (ЕС) 2021/555 на Европейския парламент и на Съвета относно контрола на придобиването и притежаването на оръжие.⁶

Преди да пристъпим към преглед на законодателството и настоящите промени, е важно да отчетем основните разлики между различните видове оръжия – за граждански и военни цели и предупредителни и сигнални оръжия.

Споменатата по-горе Директива (ЕС) 2021/555 на Европейския парламент и на Съвета в своя чл. 1, ал. 1 дефинира като „огнестрелно оръжие“ всяко преносимо цевно оръжие, което произвежда, проектирано е да произведе или може да бъде видоизменяно така, че да произведе изстрел със сноп от сачми, куршум или проектил чрез действието на взривно вещество. Тук трябва да отбележим, че ЕС обозначава като „огнестрелни“ оръжията, които са предназначени за гражданска употреба. За разлика от тях, малките оръжия и леки-

⁶ Директива (ЕС) 2021/555 на Европейския парламент и на Съвета относно контрола на придобиването и притежаването на оръжие (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32021L0555>).

те оръжия (SALW) са специално предназначени за военна употреба (включително огнестрелни оръжия за военна употреба), а основните им разлики са в специфичните им характеристики, особено калибри-те и използването им. Днес много модели са оборудвани от въоръжените сили за военни цели (автомати, снайперски пушки, пистолети и др.). Тези модели се предлагат във военни стандартни калибри. Моделите, произведени за гражданска употреба, дори и да споделят някои характеристики с военните модели, идват с цивилни калибри и могат да бъдат придобивани и притежавани от цивилни. Те са предназначени за цели като спортна стрелба и лов и попадат под специфични изисквания, посочени в Директивата за огнестрелните оръжия. Някои модели огнестрелни оръжия, предназначени за военни цели, могат също да бъдат придобивани и притежавани от цивилни лица при определени обстоятелства и по-рестриктивни мерки за сигурност.

В този контекст трябва да отчетем също, че ЕС въведе законодателна рамка за справяне с трафика на огнестрелни оръжия (в рамките на политиката си за вътрешна сигурност) и незаконни SALW (в рамките на външните правомощия на ЕС).

Според гореспоменатата директива „предупредителни и сигнални оръжия“ са устройства с патронник, които са проектирани само за изстрелване на халосни патрони, патрони с дразнещи вещества и други активни вещества или на пиротехнически сигнални изделия и които не могат да бъдат видоизменяни така, че да произведат изстрел със сноп от сачми, куршум или проектил чрез действието на взривно вещество. Те са определени в чл. 1, ал. 4 от Директивата за огнестрелните оръжия. С други думи, това са устройства, които на външен вид са точно като огнестрелно оръжие, но механизмът им позволява стрелба само с халосни патрони, дразнители или други активни вещества. Обикновено тези устройства или „оръжия“ се използват предимно за развлекателни цели, в заснемането на филми или в снимачната практика като цяло. Ако са правилно произведени, в съответствие с техническите спецификации, посочени в Директивата за изпълнение 2019/69⁷ за определяне на технически специфика-

⁷ Директива за изпълнение (ЕС) 2019/69 на Комисията за определяне на технически спецификации за предупредителните и сигналните оръжия съгласно Директива 91/477/ЕИО на Съвета относно контрола на придобиването и притежаването на оръжие (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32019L0069>).

ции за предупредителните и сигналните оръжия съгласно Директива 91/477/ЕИО на Съвета относно контрола на придобиването и притежаването на оръжие, те се декларират като неогнестрелни оръжия, което би улеснило много процедурите за внос и износ. Сегашната законодателна ревизия установява ясни правила за компетентните органи за оценка на неконвертируемостта на такива устройства в момента на вноса.

Преглед на законодателството

През последното десетилетие Европа стана сцена на редица терористични атаки. По данни от годишните доклади на Европол за ситуацията с тероризма и тенденциите в ЕС⁸ в рамките на Съюза е имало общо 1 871 проведени, провалени или осуетени терористични атаки (от 2011 г. до 2021 г., данните за 2022 г. все още не са публикувани към момента на писането на настоящия доклад). С оглед на това не е изненада, че ЕС реши да актуализира законодателството си по отношение на огнестрелните оръжия за граждански цели.

Още през юли 2020 г. Европейската комисия прие План за действие за периода 2020 – 2025 г. относно трафика на огнестрелни оръжия⁹. Това незаконодателно предложение имаше за цел да очертае пътя за ограничаване на незаконните потоци на огнестрелни оръжия и боеприпаси, като в същото време укрепи законния пазар. То слага фокус върху четири основни приоритета: а) осигуряване на правната рамка за намаляване на рисковете от отклоняване на огнестрелни оръжия от легалния към черния пазар; б) по-добро познаване на заплахата, справяне с липсата на сравними статистически данни за събития и конфискации на огнестрелни оръжия в рамките на ЕС; в) засилване на правоприлагането за спиране на трафикантите на оръжия; г) засилване на международното сътрудничество със силен набор от дейности, фокусирани върху Югоизточна Европа.

Това незаконодателно предложение се допълва от двата основни

⁸ Европол. European Union Terrorism Situation and Trend Report 2022 (<https://www.europol.europa.eu/publications-events/main-reports/eu-terrorism-situation-and-trend-report#fndtn-tabs-0-bottom-2>).

⁹ Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите, План за действие на ЕС относно трафика на огнестрелни оръжия за периода 2020 – 2025 г. (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0608>).

законодателни акта на ЕС, които се прилагат за гражданската търговия с огнестрелни оръжия.

Първият е Директива (ЕС) 2021/555 относно контрола върху придобиването и притежанието на оръжия. Тази директива актуализира и кодифицира консолидираната версия на Директива 91/477/ЕИО на Съвета, която предоставя правната рамка на ЕС, приложима към придобиването и притежанието на огнестрелни оръжия. Интересен нюанс е, че предишната директива за актуализиране на Директива 91/477/ЕИО – Директива (ЕС) 2017/853, беше отнесена до Съда на Европейския съюз от Чехия, която твърдеше, че член 114 от ДФЕС не е подходящото правно основание за задълженията, заложиени в текста. В свое решение по дело C-482/17 от 3 декември 2019 г.¹⁰ Съдът на ЕС отхвърли този иск.

Директива (ЕС) 2021/555 определя минимални общи правила за придобиването и притежанието на огнестрелни оръжия в ЕС, както и за трансфера на огнестрелни оръжия от една държава в ЕС в друга. Тя поставя баланс между целите на вътрешния пазар и изискванията за сигурност по отношение на гражданските огнестрелни оръжия. Директивата за огнестрелните оръжия също така укрепва сътрудничеството между държавите от ЕС чрез подобряване на обмена на информация и проследимостта на законно притежаваните огнестрелни оръжия, така че да се намали рискът от отклоняването им към незаконни пазари, примери за което бяха посочени по-горе в този доклад.

С Директивата за огнестрелните оръжия се налагат и ограничения върху разпространението на граждански огнестрелни оръжия, като се предоставят права и се залагат задължения за частни лица, търговци, брокери, колекционери и музеи. За да се избегнат ненужни спънки обаче, по отношение на ловците и спортните стрелци се прилагат редица по-гъвкави правила.

Вторият ключов законодателен акт е Регламент (ЕС) 258/2012 за изпълнение на член 10 от Протокола на Организацията на обединените нации срещу незаконното производство и трафика с огнестрелни оръжия, техните части и компоненти и боеприпаси, допълващ Кон-

¹⁰ Решение на Съда на Европейския съюз по дело C-482/17 с предмет жалба за отмяна на основание член 263 ДФЕС, подадена на 9 август 2017 г. (<https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=8A160CDE196208F22AFC4595841B3D97?text=&docid=221244&pageIndex=0&doclang=BG&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3941194>).

венцията на Организацията на обединените нации срещу транснационалната организирана престъпност („Протокол за огнестрелните оръжия“), и за установяване на разрешения за износа и мерки за вноса и транзита на огнестрелни оръжия, техни части и компоненти и боеприпаси¹¹. Още през 2017 г. оценката на прилагането на Регламента установи редица негови съществени недостатъци. От една страна, взаимодействието му с директивите, споменати по-горе, се оказва твърде сложно, което стана и пречка за хомогенното му прилагане. От друга страна, Регламентът бе неефективен за гарантиране на пълна проследимост на оръжията и за осигуряване на правилен обмен на информация между отделните държави членки. В свой доклад до Европейския парламент и Съвета през 2017 г. Европейската комисия отбеляза разликите в практиките за маркиране на оръжия спрямо данни, възпрепятстващи проследимостта. ЕК също така отчита, че обхватът и степента на тези недостатъци може да изискват евентуално преразглеждане на регламента, което и се случи през миналата година.

През октомври 2022 г. Европейската комисия представи свое предложение за регламент относно мерките за внос, износ и транзит на огнестрелни оръжия, техните основни компоненти и боеприпаси¹², с което направи втора крачка към набелязаните в Плана за действие цели и осъвременени правилата, заложи в Регламент (ЕС) 258/2012. Предложеният нов регламент, по който работих като докладчик от страна на Комисията по граждански свободи, правосъдие и вътрешни работи на Европейския парламент, има три основни цели: а) неутра-

¹¹ Регламент (ЕС) №258/2012 на Европейския парламент и на Съвета за изпълнение на член 10 от Протокола на Организацията на обединените нации срещу незаконното производство и трафика с огнестрелни оръжия, техните части и компоненти и боеприпаси, допълващ Конвенцията на Организацията на обединените нации срещу транснационалната организирана престъпност („Протокол за огнестрелните оръжия“), и за установяване на разрешения за износа и мерки за вноса и транзита на огнестрелни оръжия, техни части и компоненти и боеприпаси (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32012R0258>).

¹² Предложение за Регламент на Европейския парламент и на Съвета относно мерките за внос, износ и транзит на огнестрелни оръжия, техни основни компоненти и боеприпаси, за изпълнение на член 10 от Протокола на Организацията на обединените нации срещу незаконното производство и трафика с огнестрелни оръжия, техните части и компоненти и боеприпаси, допълващ Конвенцията на Организацията на обединените нации срещу транснационалната организирана престъпност („Протокол на ООН за огнестрелните оръжия“) (преработен текст) (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52022PC0480>).

лизиране на рисковете от трафика при внос и износ; б) осигуряване на проследимост при търговията с огнестрелни оръжия въз основа на систематична писмена информация; и в) насърчаване на ефективно прилагане на контрол. В сравнение с Регламент (ЕС) 258/2012, който ще бъде изменен, но към момента все още е в сила, новото предложение разширява материалния обхват до износа, осигурява последователно тълкуване на правилата в държавите членки и позволява създаване на поток от данни на ниво ЕС. Нещо повече – с него се цели преди всичко да се улесни законната търговия с огнестрелни оръжия за гражданска употреба както в рамките на ЕС, така и извън него. Обръща се повече внимание и на аспектите на сигурността, свързани с търговията. Акцентира се върху подобряването на проследимостта на оръжията, както и на механизма за споделяне на информацията между отделните компетентни национални органи. Това от своя страна ще намали риска легално произведените и изнесени от ЕС оръжия да бъдат отклонени и продадени на черния пазар, каквито примери не липсват.

По данни на Европейската комисия през септември 2019 г. молдовските власти получават запитване за внос на 130 хил. патрони от Словакия и още същия ден, същите власти получават друго запитване за износ на същия брой патрони, този път за Беларус. Това е само един пример как законно внесени оръжия и боеприпаси могат да бъдат отклонени и то към държави, които подлежат на оръжейно ембарго.

Ключови елементи на предложението за преразглеждане на Регламента за огнестрелните оръжия

Предложението предоставя актуализирана рамка от правила, която значително ще подобри и улесни проследимостта на огнестрелните оръжия, обмена на информация между националните органи и ще хармонизира правилата на ниво ЕС. По-важните от тях са по отношение на:

- На първо място това са хармонизирани правила за внос. Всъщност в регламента, който е в сила в момента ((ЕС) 258/2012), липсват правила за разрешение за внос. Там единствено се посочва, че Директивата за огнестрелните оръжия е приложима при внос на огне-

стрелни оръжия. В резултат на това към момента не съществува хармонизация или някакъв вид стандартизация на правилата при внос на огнестрелни оръжия за граждански цели в ЕС. С приемането на новото предложение ще се въведе изцяло нов раздел относно правилата за внос, който съдържа ясни разпоредби за всички участващи страни.

- На второ място имаме хармонизирани правила за износ. Оценката на настоящия регламент показва, че не всички правила са приложени по хармонизиран начин. Това налага новото предложение да изясни правилата за износ, за да се осигури хармонизация във всички държави членки.

- На следващо място са административните облекчения за ловци, спортни стрелци и участници в изложения, които внасят или изнасят огнестрелни оръжия, техните основни компоненти и боеприпаси. Така например ловците, които решат да пътуват временно извън ЕС с огнестрелните си оръжия, ще получат разрешение за това движение от една държава членка в друга чрез опростена процедура. Те няма да се нуждаят от предварителни разрешения за внос или износ, единствено наличието на митническа декларация ще бъде достатъчно за тази цел.

- Предложението внася и нови правила за предупредителните и сигналните оръжия, които са устройства, произведени така, че да могат да стрелят само с халосни патрони, сълзотворен газ или дразнещи боеприпаси. За тях ще бъде задължително да отговарят на техническите стандарти за неконвертируемост (т.е. ще трябва да се докаже, че съответното устройство не може по никакъв начин да бъде преобразувано така, че да изстрелва изстрел, куршум или снаряд), в противен случай трябва да бъдат внесени като огнестрелни оръжия.

- С новите правила се предлага и по-добра уредба относно покупката и продажбата на полуготови компоненти за огнестрелни оръжия. Погрешни са интерпретациите, че по този начин се цели лимитиране на притежанието на огнестрелни оръжия в ЕС. Напротив, новите правила ще регламентират, че само лицензирани търговци и брокери ще могат да ги внасят, намалявайки по този начин заплахата от домашно произведени огнестрелни оръжия без маркировка или регистрация („пистолети призраци“). И още – според новите предложения производителите, търговците и потребителите вече няма да се налага да плащат такса за получаване на разрешение за внос или износ на огнестрелни оръжия за граждански цели, техните основни

компоненти, боеприпаси и предупредителни и сигнални оръжия.

- Един от най-съществените елементи в ревизираните правила ще е създаването на нова система на ЕС за електронно лицензиране за производителите и търговците на огнестрелни оръжия. Тя ще позволи да се кандидатства за разрешение за внос и износ, като ще замени остарялата вече система, базирана предимно на хартиен носител, и ще компенсира слабостите, които се дължат на различия между националните системи. Новата безхартиена система, освен това, ще спести време на кандидатите и ще опрости самия процес, както бе и поискано от заинтересованите страни, които участваха в обществената консултация, проведена от Европейската комисия. Електронната система ще се свърже и с идеята за преминаване към едно гише на ЕС, що се отнася до обслужването на митниците и ангажимента към плана на Комисията за рационализиран митнически контрол и улесняване на търговията чрез засилено цифрово сътрудничество между властите на границите на ЕС.

- На последно, но не и по важност, място трябва да се отбележи, че ще се внесат и ясни правила за подобро сътрудничество и обмен на информация между националните органи. Обменът на информация между страните членки относно отказите за предоставяне на разрешение за внос или износ ще попречи на „пазаруването“ в ЕС, при което за получаване на разрешение се обикаля от държава в държава. Ясното разделение на задачите между митниците и компетентните органи ще спомогне също за прилагането на правилата и допълнително ще повиши хармонизацията в целия ЕС.

Заклучение

В бързо променящата се глобална среда, в която нарастват заплахите, свързани с военни конфликти, тероризъм, радикализация и престъпност, а технологиите се развиват бурно и дигитализацията обхваща все повече процеси, в законодателството се очертават редица слабости. В отговор на съвременните предизвикателства ЕС предприе ревизия на Регламента относно мерките за внос, износ и транзит на огнестрелни оръжия, техни основни компоненти и боеприпаси. Предложението на ЕК цели по-адекватни и по-бързи действия от страна на съответните органи и служби на държавите членки.

Новата законодателна рамка трябва да даде повече правна сигурност, като затвори съществуващите „вратички“ и ефективно противодейства на престъпния свят, който става все по-изобретателен и с навливането на новите технологии непрекъснато разширява своя арсенал. Законодателните промени трябва да осигурят и по-добра оперативна съвместимост между различните национални системи, които разполагат с правомощията и съответния инструментариум за проследяване и контрол, както и за предотвратяване на трафика на огнестрелни оръжия.

В този контекст актуализираните правила представляват решителна стъпка напред в регулацията относно огнестрелните оръжия в ЕС, съответстваща на новите тенденции и динамичните процеси в глобален мащаб.

Използвана литература:

1. Karp, A. (2018). Small Arms Survey. Briefing Paper June 2018, Estimating Global Civilian-Held Firearms Numbers (<https://www.smallarmssurvey.org/sites/default/files/resources/SAS-BP-Civilian-Firearms-Numbers.pdf>).

2. European Union Agency for Law Enforcement Cooperation. (2021). Serious and Organised Crime Threat Assessment, A corrupting influence: The infiltration and undermining of Europe's economy and society by organised crime (https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/socta2021_1.pdf).

3. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2020). Global Study on Firearms Trafficking 2020 (United Nations publication, Sales No. E.20.IV.1) (https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Firearms/2020_REPORT_Global_Study_on_Firearms_Trafficking_2020_web.pdf).

4. United Nations Office on Drugs and Crime (UNODC). (2020) Illicit Trafficking in Firearms, their Parts, Components and Ammunition to, from and across the European Union, Regional Analysis Report (https://www.unodc.org/documents/firearms-protocol/2020/UNODC-EU-Report-A8_FINAL.pdf).

5. United Nations. (2001). The Protocol against the Illicit Manufacturing of and Trafficking in Firearms, their Parts and Components and Ammunition (Firearms Protocol) (https://treaties.un.org/doc/source/recenttexts/18-12_c_e.pdf).

6. Директива (ЕС) 2021/555 на Европейския парламент и на Съвета относно контрола на придобиването и притежаването на оръжие (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32021L0555>).

7. Директива за изпълнение (ЕС) 2019/69 на Комисията за определяне на технически спецификации за предупредителните и сигналните оръжия съгласно Директива 91/477/ЕИО на Съвета относно контрола на придобиването и притежаването на оръжие (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32019L0069>).

8. European Union Agency for Law Enforcement Cooperation (2022), European Union Terrorism Situation and Trend Report 2022 (<https://www.europol.europa.eu/publications-events/main-reports/eu-terrorism-situation-and-trend-report#fndtn-tabs-0-bottom-2>).

9. Съобщение на Комисията до Европейския парламент, Съвета, Европейския икономически и социален комитет и Комитета на регионите, План за действие на ЕС относно трафика на огнестрелни оръжия за периода 2020 – 2025 г., COM(2020) 608 final (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52020DC0608>).

10. Решение на Съда на Европейския съюз по дело C-482/17 с предмет жалба за отмяна на основание член 263 ДФЕС, подадена на 9 август 2017 г. ([https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=8A160CDE196208F22AFC4595841B3D97?text=&docid=221244&pageIndex=0&doclang=BG&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&c](https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=8A160CDE196208F22AFC4595841B3D97?text=&docid=221244&pageIndex=0&doclang=BG&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=3941194)
[id=3941194](https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=8A160CDE196208F22AFC4595841B3D97?text=&docid=221244&pageIndex=0&doclang=BG&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&c)).

11. Регламент (ЕС) №258/2012 на Европейския парламент и на Съвета за изпълнение на член 10 от Протокола на Организацията на обединените нации срещу незаконното производство и трафика с огнестрелни оръжия, техните части и компоненти и боеприпаси, допълващ Конвенцията на Организацията на обединените нации срещу транснационалната организирана престъпност („Протокол за огнестрелните оръжия“), и за установяване на разрешения за износа и мерки за вноса и транзита на огнестрелни оръжия, техни части и компоненти и боеприпаси (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32012R0258>).

12. Предложение за Регламент на Европейския парламент и на Съвета относно мерките за внос, износ и транзит на огнестрелни оръжия, техни основни компоненти и боеприпаси, за изпълнение на член 10 от Протокола на Организацията на обединените нации срещу

незаконното производство и трафика с огнестрелни оръжия, техните части и компоненти и боеприпаси, допълващ Конвенцията на Организацията на обединените нации срещу транснационалната организирана престъпност („Протокол на ООН за огнестрелните оръжия“) (преработен текст) (<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52022PC0480>).

За контакти:

Д-р Емил Радев
Европейски парламент
emil.radev@europarl.europa.eu

НЕОБХОДИМОСТ ОТ ПРОМЯНА В ЗАКОНА ЗА НЕЗАВИСИМИТЕ ОЦЕНИТЕЛИ

*Проф. д-р Надя Костова
Икономически университет – Варна
Катедра „Счетоводна отчетност“*

NEED FOR A CHANGE IN THE LAW OF INDEPENDENT APPRAISERS

*Prof. Nadya Kostova, PhD
University of Economics – Varna
Department of Accounting*

Резюме: *Оценяването на икономически ресурси и на предприятие като цяло е изключително важно за развитието на бизнеса. Законът за независимите оценители е в сила от 15.12.2008 г., а последните изменения и допълнения в него са от 2011 г. Липсата на каквито и да било промени през последните 12 години поставя под въпрос адекватността на този закон спрямо съвременето. Ето защо считаме, че следва да бъдат направени значителни промени в него с цел да бъде подпомогнато развитието на процеса на оценяване и на оценителската професия в България.*

Ключови думи: *оценяване, независим оценител, Закон за независимите оценители, професионална дейност*

Summary: *The evaluation of economic resources and an enterprise is extremely important for the development of the business. The Law of Independent Appraisers has been in force since 15.12.2008, and the last amendments and additions are made in 2011. The lack of any changes in the last 12 years calls into question the adequacy of this law in relation to modern times. Therefore, we believe that significant changes should be made to it in order to support the development of the evaluation process and the valuation profession in Bulgaria.*

Keywords: *evaluation, independent appraiser, Law of Independent Appraisers, professional activity*

Въведение

Оценителската професия възникна и в България като необходимост да удовлетвори нуждите на редица потребители и като присъщ

елемент на бизнес практиката. В Предговора към шестото издание на Европейските стандарти за оценяване (ЕСО), Роджър Месинджър, председател на Съвета, сочи, че „Професионалните оценители в Европа трябва да бъдат източник на най-добри практики в съответствие с общоприетите стандарти и да работят съгласно нормите на европейското и националното законодателство. Основната причина за съставянето на набор от европейски стандарти е необходимостта оценките в цяла Европа да се изготвят на единна методична основа и да бъдат с качество, на което инвеститорите, финансовият сектор и оценителите в ЕС и извън него да могат да разчитат като обща база за сравнение“. Налице е повишен интерес към оценките на икономически ресурси и на предприятие като цяло поради това, че са източник на информация за вземане на информирани икономически решения. Целта на настоящия доклад е да изследва оценяването от гледна точка на нормативната уредба, съдържаща се в Закона за независимите оценители с цел мотивиране на предложения за нейното усъвършенстване.

Изложение

Преди тридесет и две години в България се постави началото на оценителската професия в условията на пазарно ориентирана икономика. В рамките на този тридесет и две годишен период условно биха могли да се обособят три етапа в нейното развитие. Първият етап датира от 1991 г. с настъпване на значимите промени у нас, с преход към пазарно ориентирана икономика. Началните стъпки на оценителската професия се обвързват с извършването на преоценка на активите на държавните предприятия по реда на ПМС №179/1991 год. Тогава, при все още липсата на развит пазар и адекватна подготовка, редица физически лица получиха правоспособност за извършване на оценки на активи и на цели предприятия.

Навлизането във втория етап от развитието на оценяването се обвързва с приемането на Закон за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия, което може да се нарече начало на пазарното оценяване. За извършване на оценителска дейност бе въведен лицензионен режим, но тогавашните условия и критерии за получаване на лицензи не могат да се определят като високи (предимно участие в краткосрочен специализиран курс и полагане на изпит, за които представата е, че някак във времето ставаха все по-

либерални), което доведе до лицензиране на „неконтролиран“ брой оценители. Към края на този етап броят на лицензираните оценители в България е над 7 000 (в т.ч. 97 със средно образование) с над 13 000 бр. лицензи (Гиздаков 2012: 26).

Би могло да се каже, че същинският етап в развитието на оценяването започва с въвеждането на Закона за независимите оценители (ЗНО), в сила от 15.12.2008 г. С приемането му в България се регламентира дейността на една нова професия – професията на независимия оценител. Към настоящия момент броят на оценителите, публикуван на интернет страницата на Камарата на независимите оценители в България, е 2320. Това поставя много въпроси, най-вече дали броят на оценителите у нас не надвишава обществените потребности и дали квалификацията на толкова голям брой оценители съответства на съвременните изисквания. Тези въпроси, а и редица други следва да намерят своите адекватни отговори, които да провокират промяна в оценителската дейност. Действително с приетия в нашата страна ЗНО бяха въведени някои от изискванията на хармонизацията в областта на оценяването, но същевременно редица норми в малка степен са съобразени с изискванията на международните и европейските стандарти за оценяване (Илиев 2011: 18).

Чрез ЗНО пазарното оценяване се трансформира в професия „независим оценител“ по смисъла на Закона за признаване на професионални квалификации. Това от своя страна означава професионална дейност: която е включена в списъка на регулираните професии в България; с обществена значимост и/или е от съществено значение; достъпът до която е подчинен на закони, подзаконови или административни разпоредби; изискваща притежаване на специфична професионална квалификация или правоспособност; която предполага членство в професионална организация, работеща за поддържане на високо равнище в съответната професионална област и е получила специфично признаване от държавата.

Наличието на ЗНО е гаранция за обществената значимост на оценяването. Достоинствата му са обект на внимание и трябва да се даде заслужено уважение на постигнатото за изминалия период от приемането му до настоящия момент по отношение на: законовото регламентиране на оценяването; създаването на професионална организация на оценителите и практикуването на оценителската дейност.

Едва ли обаче е необходимо да се доказва, че направеното дотук е достатъчно за постигане на високо равнище на оценяването в България. Според самия закон, той цели да създаде условия за: идентифициране и прозрачност на дейността на независимите оценители; повишаване отговорността на независимите оценители за качеството на извършваните оценки; защита на интересите на потребителите на услуги, предоставени от независимите оценители.

От прочита на съдържанието на ЗНО е видимо, че той цели уреждане на следните шест области: правния статут на независимите оценители; условията и реда за придобиване на правоспособност; воденето на регистър на независимите оценители; условията и реда за упражняване на професията „Оценител“; устройството, организацията и дейността на Камарата на независимите оценители; отговорността на независимите оценители за нарушаване на професионалните задължения и професионалната етика. Независимо от поставените цели считаме, че ЗНО урежда само някои аспекти от дейността на независимите оценители. Както вече се посочи, законът е приет през 2008 г. и до настоящия момент в него са правени незначителни изменения и допълнения единствено през 2010 г. и 2011 г. Пазарната среда както в България, така и в целия свят е силно променена и динамично изменяща се. Към настоящия момент действащите Европейски стандарти за оценяване са актуализирани през 2020 г. и са в сила за прилагане от 01.01.2021 г. Международните стандарти за оценяване са с редакция от 2021 г. и са приложими от 01.01.2022 г., а Съветът по международни стандарти за оценяване (IVSC) стартира обществена консултация относно проект за представяне на нови стандарти, които ще бъдат въведени през юли 2024 г. Оценката на RICS – Глобални стандарти (Глобални стандарти от Червената книга), беше публикувана на 30 ноември 2021 г., като те влизат в сила на 31 януари 2022 г. Единните стандарти за професионална практика за оценяване (USPAP) – общопризнати етични стандарти и стандарти за ефективност за професията „Оценител“ в Съединените щати са с публикувано издание, в сила от 01.01.2024 г. Липсата на каквито и да било промени през последните 12 години поставя под въпрос адекватността на ЗНО спрямо съвремието. Затова считаме, че в редица отношения той има необходимост от крещящи промени. Промените следва да бъдат твърде широкообхватни, но поради ограничения обем на настоящия доклад ще бъдат представени акценти на

някои от тях. По наше мнение най-значимите промени в ЗНО биха могли да бъдат в следните насоки:

На първо място, налице е необходимост от промяна в наименованието на ЗНО. Настоящото му наименование акцентира само върху независимите оценители. Предвид целта и уредбите на закона е удачно да се акцентира на цялостния процес на оценяване така, както са приети наименованията на закони, касаещи редица други независими и регулирани професии – Закона за независимия финансов одит, Закона за адвокатурата, Закона за нотариусите и нотариалната дейност, Закона за вътрешния одит в публичния сектор. На тази база наименованието на закона би могло да бъде променено на Закон за независимото оценяване или Закон за независимите оценители и оценителската дейност.

За постигане на високо равнище в професионалната област „оценяване“ е изключително важно прилагането на подходящи професионални стандарти. За съжаление, в ЗНО не се урежда приложимостта на конкретни стандарти за оценяване. В чл. 5 се посочва: „Независимият оценител е лице, което въз основа на регистрацията в регистъра на независимите оценители има право да изготвя и подписва доклад за оценка на обекти, подлежащи на оценяване, като прилага необходимите стандарти“. Според чл. 28, ал. 1, т. 5 Общото събрание на Камарата на независимите оценители утвърждава стандарти за извършване на оценки. Стандартите за оценка са основа и за оспорване на оценката (чл. 42, т. 1 от ЗНО). Поради важността на проблема считаме, че е задължително самият закон да утвърждава конкретни стандарти за оценяване, а уредбата на съдържанието им да бъде публикувана в подзаконов нормативен акт.

Изборът на приложими стандарти е изключително важен за добрата оценителска практика. С решение на Общото събрание на Камарата на независимите оценители в България (КНОБ) от 09.06.2012 г. се прие Международните стандарти за оценяване (МСО) да бъдат препоръчителни до 31.12.2013 г. и от тази дата да се прилагат като задължителни. Това решение следва да се оцени положително в светлината на съществуващата практика, тъй като е налице необходимост, оценките в международен план да се изготвят на единна методическа основа и да бъдат с качество, на което потребителите да могат да разчитат като обща база за сравнение. Независимо от това съображение за прилагане на МСО бяха разработени национални стандарти с наи-

менование Български стандарти за оценяване (БСО), които през 2018 г. са приети на извънредно общо събрание на КНОБ и влизат в сила от 01.06.2018 г., като се прилагат и към настоящия момент. Тяхното съдържание буди различни размисли, но предвид дълбочината на проблема БСО ще бъдат подложени на детайлно изследване в друга научна разработка.

В ЗНО липсват норми за принципите на оценяване, нещо което е базисно за развитието на всяка независима и саморегулираща се професия. В чл. 4 на Закона са изведени единствено етичните принципи на професионално поведение, но считаме, че не може да се слага знак за равенство между принципите за оценяване и принципите за етично поведение.

Може би като най-значими трябва да се отграничат и подобаващо дефинират два важни принципа: изискването за изготвяне на достоверни оценки и наличието на независимост в оценяването.

На база ЗНО в България се създаде Камара на независимите оценители, което трябва да се оцени позитивно, поради обстоятелството, че оценителската професия е саморегулираща се. Създаването на подобна професионална организация е в резултат на промяна в обществените отношения, в условията на развитие на икономиката, но така също и в мисленето на професионалната оценителска общност. Това обаче не означава, че е достатъчно за адекватното развитие на професията, тъй като Камарата на независимите оценители в България е в младежка възраст и все още не е разгърнала подобаващо своя капацитет. За разгръщането на този капацитет основна заслуга трябва да има ЗНО. Съгласно чл. 22, ал. 1 от ЗНО Камарата на независимите оценители е професионална организация на независимите оценители и е юридическо лице на самостоятелна издръжка със седалище София. Законът използва наименованието „Камара на независимите оценители“. Камара с точно такова наименование не съществува. В регистъра на юридическите лица с нестопанска цел са регистрирани две камари, съответно с наименования „Камара на независимите оценители в България“ и „Камара на професионалните оценители“.

Като голяма слабост считаме, че ЗНО изисква оценителите да са вписани в специален регистър, но позволява да имат право на избор за членуване или не в Камара на независимите оценители. Това заключение извеждаме по аргумент на чл. 16, ал. 1 от ЗНО: Право да упражняват професията на независим оценител имат

само лица, които са вписани в регистъра на независимите оценители и са получили сертификат за правоспособност на независим оценител. Независимият оценител е длъжен да участва в дейността на Камарата на независимите оценители и нейните органи, както и да спазва устава на камарата, когато е неин член (чл. 18, т. 5 от ЗНО). Независимият оценител е длъжен да заплаща членски внос на Камарата на независимите оценители, когато е неин член (чл. 18, т. 8 от ЗНО). По наше мнение развитието на такава свободна професия каквато е оценителската, която същевременно е саморегулираща се, може да преминава единствено през задължително членство на упраздняващите я в независим ръководен орган.

От съществено значение е и уреждането на пороблема за правоспособността на независимите оценители, т.е. начинът на сертифициране на тази професия. От нормите на ЗНО става ясно, че правоспособност се придобива без ограничение за вида на образованието на кандидата. Достатъчно е да има диплома за висше образование с образователно-квалификационна степен „бакалавър“ или „магистър“, издадена от акредитирано висше училище. Единствено за извършване на оценки на горски територии се изисква притежание на диплома за висше лесовъдско образование. Считаме, че е налице необходимост от въвеждане на завишени критерии за придобиване на правоспособност на независим оценител.

Въпросът за качествено оценяване е обвързан и с поддържане на висока професионална квалификация. Съгласно чл. 18, т. 2 от ЗНО независимият оценител е длъжен да поддържа професионалната си компетентност. Това е крайно недостатъчно и въпреки императивния характер на тази норма, тя звучи пожелателно. **Чрез ЗНО следва да се въведе система за гарантиране на качеството на професионалната дейност на оценителите, в т.ч. изисквания за извършване на системно и задължително поддържане на квалификацията на независимите оценители** чрез различни обучителни форми на квалификационна подготовка. За сведение следва да се каже, че изискването към регистрираните одитори, чиято дейност се урежда в Закона за независимия финансов одит е ежегодно да участват в обучения с продължителност минимум 40 учебни часа.

Считаме, че заслужава внимание и още една бъдеща законова промяна – уреждане на технологията на надзор и контрол върху оценителската дейност с извеждане на нейните принципи, изход-

ни положения и правила.

За виновно неизпълнение на задълженията по закона и по Кодекса за професионална етика на независимите оценители независимите оценители носят дисциплинарна отговорност. **Въведеният ред (в глава пета на ЗНО) за търсене на дисциплинарна отговорност, както и за оспорване на оценката (в глава шеста от ЗНО) би могъл да се определи даже като „архаичен“ и в тази си част законът се нуждае от съществена преработка.** Тук биха могли да се адаптират норми и практики от други нормативни актове за търсене на отговорност на лица, упражняващи независими и саморегулиращи се професии. В допълнение ще посочим, че законът не съдържа специално обособени административнонаказателни разпоредби, каквато е практиката на списване на редица други закони.

Налице е необходимост от по-прецизно уреждане в ЗНО и на материята, касаеща видовете правоспособности за оценяване, упражняването на професията чрез специализирано оценителско предприятие (юридическо лице) и други.

В ЗНО липсват допълнителни разпоредби. Целесъобразно е да се въведат такива, които да дадат легално дефиниране на редица понятия, използвани в него, като: имуществен или друг интерес; задължения на оценителя към собственика или ползвателя на обекта на оценка или към възложителя на оценката и много други.

Изброените факти, констатации и изводи в настоящия доклад не претендират за изчерпателност, но в голяма степен обосновават необходимостта от вземане на спешни мерки за издигане нивото на оценителската професия и качеството на оценителските услуги чрез съответни изменения и допълнения в Закона за независимите оценители. **По наше скромно мнение те са толкова съществени и многоаспектни, че може би е по-целесъобразно, сега действащият закон да бъде отменен и на негово място да се въведе нов закон, модерен и ефективен за времето в което живеем и работим.**

Заклучение

Предвид ограничения обем на доклада в настоящото изложение е невъзможно пълното и всеобхватно разглеждане на проблемите пред оценяването като законова регламентация. Написаното е свързано преди всичко с намерението да се работи върху усъвършенства-

нето на процеса на оценяване и развитие на оценителската професия, тъй като за нормативната база в България в областта на оценяването може да се каже, че е в начален стадий на своето развитие.

Използвана литература:

1. Български стандарти за оценяване. (2018) (www.ciab-bg.com).
(Balgarski standarti za oceniyavane. (2018) (www.ciab-bg.com.)
2. Гиздаков, Б. (2012). Някои проблеми на стратегическото управление на оценителската дейност. // „Независим оценител, бизнес оценяване и експертизи“, януари/март.
(Gizdakov, B. (2012). Nyakoi problemi na strategicheskoto upravlennie na ocenitelskata deynost. Sp. Nezavisim ocenitel, biznes oceniyavane i ekspertizi, yanuari/mart.)
3. Закон за независимите оценители. // ДВ, № 98 от 14.11.2008 г., посл. изм. и доп., ДВ, №19 от 08.03.2011 г.
(Zakon za nezavisimite oceniteli. // DV, №98 ot 14.11.2008 g., posl. izm. i dop., DV, №19 ot 08.03.2011 g.)
4. Закон за признаване на професионални квалификации. // ДВ, №13, 2008 г., посл. изм., ДВ, №21, 2021 г.
(Zakon za priznavane na profesionalni kvalifikacii. // DV, №13, 2008 g., posl. izm., DV, №21, 2021 g.)
5. Закон за независимия финансов одит. // ДВ, бр. 95 от 29.11.2016 г., изм. и доп., бр. 52 от 05.07.2022 г.
(Zakon za nezavisimiya finansov odit. // DV, №95 ot 29.11.2016 g., izm. i dop., br. 52 ot 05.07.2022 g.)
6. Закон за преобразуване и приватизация на държавни и общински предприятия. // ДВ, №32, 1992, отм.
(Zakon za preobrazuvane i privatizaciya na darjavni i obshtinski predpriyatiya. // DV, №32, 1992 g., otm.)
7. Илиев, Пл. (2011). Международните стандарти за оценяване и тяхната приложимост в България. // Известия, Варна: наука и икономика, №2.
(Iliev, Pl. (2011). Mejdunarodnite standarti za oceniyavane i tyahnata prilojimost v Balgariya. // Izvestiya, Varna: Nauka I ikonomika, №2.)
8. Наредба за анализиране на правното състояние и приватизационните оценки и за условията и реда за лицензиране на оценители. // ДВ, №57, 2002, изм., ДВ, №54, 2006.

(Naredba za analizirane na pravното sastoyanie i privatizacionnite ocenki i za usloviyata i reda za licenzirane na oceniteli. // DV, №57, 2002, izm., DV, №54, 2006)

9. (1994). Стандарти за бизнес оценяване. Бюлетин на Агенция за приватизация. София.

(1994). Standarti za biznesocenyavane. Buletin na Agenciya za privatizaciya. Sofiya.)

10. Directive 2006/48EC of the European parliament and of the council of 14 june 2006 relating to the taking up and pursuit of the business of credit institutions (recast). Official Journal of the European Union L 177/1.

11. Directive 2006/123 EC of the European parliament and of the council of 12 December 2006 on services in the international market. Official Journal of the European Union L 376/36.

12. (2020). European Valuation Standards. 9th edition. TEGOVA (<https://tegoval.org/european-valuation-standards-evs>).

13. (2021). International Valuation Standards. IVS. London (IVS-effective-31-Jan-2022.pdf).

14. (2021). RICS Valuation – Global Standards. RED BOOK GLOBAL STANDARDS. London. (2021_11_25_rics_valuation_global_standards_effective_2022.pdf).

15. (2024). Uniform Standards Professional Appraisal Practice (USPAP). 2024 edition. 2024 USPAP 1-4.pdf.

За контакти:

Проф. д-р Надя Костова
Икономически университет –
Варна
n.kostova@ue-varna.bg

ПО НЯКОИ ВЪПРОСИ ЗА ДРУЖЕСТВОТО С ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ

*Гл. ас. д-р Виолета Влагова-Иванова
Икономически университет – Варна*

ON SOME QUESTIONS ABOUT THE COMPANY WITH VARIABLE CAPITAL

*Chief Assist. Prof. Violeta Vladova-Ivanova, PhD
University of Economics – Varna*

Резюме: *В настоящия доклад се разглеждат някои от спецификите на новото дружество с променлив капитал и се поставят определени въпроси с идеята те да станат част от дискусиите в специализираната научна литература. Акцентът на изследването е върху понятието „променлив капитал“ и същността на дружеството като капиталово или персонално. На основа на извършения анализ се правят обосновани изводи и предложения.*

Ключови думи: *търговски дружества, дружество с променлив капитал, търговски закон*

Abstract: *This report examines some of the specifics of the new company with variable capital and poses certain questions with the idea that they will become part of the discussions in the specialized scientific literature. The emphasis of the study is on the concept of „variable capital“ and the essence of the company as capital or personal. Reasonable conclusions and proposals are made on the basis of the performed analysis.*

Key words: *Commercial Companies, Company with Variable Capital, Commerce Act*

Въведение

Дружеството с променлив капитал (ДПК) е нова самостоятелна правноорганизационна форма за осъществяване на търговска дейност, въведена през август 2023 г. с изменение на Търговския закон (ТЗ). Новото дружество притежава редица специфики, които го отличават от съществуващите до този момент и познати в практиката традиционни търговски дружества и го превръщат в привлекателна алтернатива.

Много важно е да се отбележи, че законодателна промяна от такова естество е сериозна крачка в развитието на българското дружествено право. Видовете дружествени форми са отдавна установени и в правната теория е несъмнено разбирането, че са *pactus clausus* и относно тях свобода на договаряне не съществува (Токушев 2023: 5). Действащата до момента правна рамка обаче не може да отговори напълно на всички нови съвременни реалности. Динамичното развитие на търговските отношения в условията на презгранично движение на стоки, услуги и капитали, стремителното развитие на информационните технологии, увеличаването на броя на стартиращи компании с възможност за бърз икономически растеж, базиран на технологии с висока добавена стойност са само част от условията, при които съществуващите до момента дружествени форми се оказват недостатъчно гъвкави, за да отговорят на потребностите на бизнеса. Ето защо законодателят променя съществуващия модел.

Същественото при тази промяна е, че тя се предприема по примера на редица други европейски държави и по сходни причини, без обаче да се придържа към установения от тези държави законодателен подход. Така например в резултат на реформи във Франция и Германия е създаден вариант на познатите капиталови търговски дружества, който е уреден като улеснена за учредяване и функциониране подформа на акционерното дружество (във Франция)¹ или на дружеството с ограничена отговорност (в Германия)². Българският законодател обаче предприема по-новаторски подход, като създава дружество от нов тип, което съчетава предимства и избягва недостатъци на съществуващите дружества, без да се засяга тяхната правна уредба. Очаква се промяната в парадигмата да даде съществено отражение в стопанския живот на страната и търговския оборот.

Всичко гореизложено обуславя **актуалността** на проблематиката, свързана с ДПК, което в качеството си на съвсем нова дружестве-

¹ Това е т.нар. улеснено (опростено) акционерно дружество – *Société par Actions Simplifiée (SAS)*, създадено като по-гъвкава алтернатива на традиционното акционерно дружество (*SA*), тъй като последното е строго регулирано, сложно за управление и като цяло предназначено за големи компании.

² Това е т.нар. дружество на предприемача с ограничена отговорност – *Unternehmergesellschaft (haftungsbeschränkt) (UG)*, което е подформа на традиционното дружество с ограничена отговорност (*Gesellschaft mit beschränkter Haftung (GmbH)*) и е създадено с цел учредяването да се облекчи и ускори, като същевременно дружеството се направи и по-конкурентоспособно на компании като английските *Limited Company*.

на форма, предстои да навлезе в практиката³ и тепърва ще бъде обект на обсъждане и изследване в правната теория.

Целта на настоящия доклад е да се разгледат някои от спецификите на новото дружество с променлив капитал и да се поставят определени въпроси, с идеята те да станат част от дискусиите в специализираната научна литература. Акцентът на изследването е върху същността на ДПК като капиталово или персонално дружество и върху понятието „променлив капитал“, като материалът не претендира за изчерпателност по тематиката, а само разглежда някои дискуссионни аспекти в контекста на новата уредба на ДПК в ТЗ.

Изложение

Законодателят регламентира новото търговско дружество в глава петнадесета „а“ от ТЗ, като в чл. 260а, ал. 1 ТЗ го определя като дружество, което се учредява от едно или повече физически или юридически лица и отговаря към кредиторите с имуществото си. Самото определение не е достатъчно информативно за спецификите на ДПК. Това, което разбираме от него, е, че:

- учредители могат да бъдат както физически, така и юридически лица;
- дружеството може да бъде регистрирано и само от едно лице, т.е. да бъде еднолично, подобно на ООД и АД;
- дружеството отговаря към кредиторите с имуществото си, което не е някаква особеност на даден вид дружество, тъй като това се отнася за всички дружества и изобщо за юридическите лица (Голева 2018: 266).

В тази връзка може би по-удачно е законодателят да включи в определението вида на отговорността на съдружниците вместо формулировката относно отговорността на самото дружество.

Една от съществените специфики на ДПК е посочена в ал. 3 на чл. 260а от ТЗ. В нея се регламентира, че ДПК може да е само предприятие, което има средносписъчен брой на персонала, по-малък от 50 души, и годишен оборот, който не превишава 4 000 000 лв., и/или стойност на активите, която не превишава 4 000 000 лв. Тази разпоредба допълва определението, дадено в чл. 260, ал. 1 ТЗ, и отразява

³ Уредбата на новото дружество е приета през август 2023 г., но ще започне да се прилага през 2024 г.

особеност, каквато никое от останалите търговски дружества не притежава. На практика тези изисквания правят ДПК подходяща форма само за малки и средни компании, защото превишаването на посочените параметри означава задължение дружеството да се преобразува в ООД или АД (чл. 260ю, ал. 1 ТЗ).

Самото наименование на ДПК ни насочва към друга негова специфика, която може би е най-характерната и отличителна черта на новото дружество – променливият капитал. Понятието „променлив капитал“ присъства в уредбата на ДПК без обаче да се дефинира от законодателя. Въпреки това то не е съвсем непознато в търговското ни законодателство, тъй като се използва при кооперативните форми на сдружаване – кооперацията и европейското кооперативно дружество, и съответно намираме паралел с тях по отношение на неговото съдържание. Така при кооперацията променлив капитал означава, че той се променя съобразно броя на членовете и записаните дялове и при изменения в него не се изисква изменение на устава или публикуване, а размерът на капитала се отчита ежегодно на годишното общо събрание, което приема годишния счетоводен отчет (Цонева 2009). При Европейското кооперативно дружество промяната на капитала не изисква изменение на устава или нейното оповестяване (Голева 2018: 525). От своя страна в чл. 260д, ал. 1 ТЗ се определя, че капиталът на ДПК е променлив и не подлежи на вписване в търговския регистър, като с решение на редовното годишно общо събрание, свикано за разглеждане на годишния финансов отчет, се установява размерът на капитала при приключване на финансовата година и неговото изменение по отношение на предходната финансова година.

От законовата уредба на капитала при ДПК става ясно, че:

- не се изисква определен минимален размер на капитала за учредяване на дружеството;
- капиталът не подлежи на вписване в търговския регистър;
- не подлежи на вписване и всяка негова промяна;
- той не представлява относително стабилна величина, а може да се променя без строго формализирана процедура, каквато е характерна например за ООД, АД и КДА.

Това дава възможност да се правят множество прехвърляния на дялове и промени в капитала на дружеството без това да налага извършването на вписване на промените в търговския регистър – т.е. има по-голяма свобода и по-малко административна тежест (Минчев, 2023).

Това положение е точно обратното на принципното положение при капиталовите търговски дружества. При тях съществува императивно задължение за формиране и обявяване на капитал в не по-малък от определен в закона минимален размер и според правната теория това е техен съществен признак (Таджер и др. 2011: 18; Калайджиев 2021: 113-114). Промяната в капитала при традиционните капиталови търговски дружества е подчинена на строги правила, следва определена в закона процедура и трябва да бъде вписана в търговския регистър.

Следователно именно капиталът се оказва едно от съществените отличия на ДПК от ООД и АД и тъй като имаме различие в един от определящите белези, логично възниква въпрос за характера на новото търговско дружество – персонално или капиталово е то.

Въпреки че останалите пет търговски дружества са ясно разграничени и определени в чл. 64, ал. 3 ТЗ – като персонални или като капиталови, законодателят мълчи по отношение на ДПК. То не е включено в класификацията на посочената разпоредба. В тази връзка, в специализираната литература вече се наблюдават различни становища (Токушев 2023: 9; Голева 2023) и въпросът се очертава като дискуссионен.

По мнение на автора на настоящата разработка доводите, които сочат за капиталов характер на ДПК, са повече, отколкото аргументите за противното и могат да се обобщят по следния начин:

Първо, систематическото място на уредбата е веднага след тази на командитното дружество с акции, което ни дава основание да мислим, че законодателят причислява ДПК към капиталовите търговски дружества.

Второ, при персоналните дружества участниците (при СД) или част от тях (при КД) носят лична, неограничена и солидарна отговорност за задълженията на дружеството. От анализа на разпоредбите, уреждащи ДПК, не стигаме до извод за лична и неограничена отговорност на съдружниците.

Трето, в правната теория като един от съществените признаци на капиталовите дружества се посочва, че при тях напускането на съдружник не води до прекратяването на дружеството, докато търговско дружество на личността по правило се прекратява при напускане на съдружник (Таджер и др. 2011: 18). По този признак ДПК е близо до капиталовите, а не до персоналните дружества.

Четвърто, при персоналните търговски дружества е важен личният елемент и поради това „членството не може да се прехвърля свободно, неограничено на трети лица без съгласието на останалите съдружници“ (Голева 2018: 135). При ДПК прехвърлянето на дружествени дялове се извършва свободно, освен ако е уговорено друго в дружествения договор (чл. 260з ТЗ).

Пето, според ТЗ капиталът на ДПК е разпределен в дялове, като е възможно той да се състои от дялове от различни класове. В случай че се предвидят различни класове, размерът на дяловете от всеки отделен клас може да е различен, а дяловете от един клас трябва да са с една и съща номинална стойност, която не може да бъде по-малка от една стотинка. Също така ДПК може да издава дружествени дялове с особени права (привилегии), като дялове с еднакви права образуват отделен клас. В дружествения договор може да се предвиди, че привилегированите дялове са без право на глас. Привилегиите могат да бъдат: право на повече от един глас в общото събрание на съдружниците; право на гарантиран или допълнителен дивидент или ликвидационен дял; право на обратно изкупуване на дружествените дялове; право на вето при приемането на решения от общото събрание, както и други права, предвидени в закона или дружествения договор. Всичко посочено показва принципна близост с уредбата при капиталови дружества.

Шесто, няма изискване за вписване на имената на съдружниците в търговския регистър и това допълнително улеснява приемането и напускането на съдружници, което заедно с променливия капитал ще направи новата дружествена форма привлекателна за стартиращи компании, търсещи капиталови инвестиции, както и за фондови структури, създадени с инвестиционна цел (Минчев (b) 2023). Това всъщност предполага възможности за чисто капиталово участие в дружеството, нещо нехарактерно за персоналните търговски дружества.

Седмо, начинът на управление на дружеството е нехарактерен за познатите персонални търговски дружества и е близък до този при капиталовите търговски дружества. Органи на ДПК са общо събрание и по избор – управителен съвет или управител/и.

Осмо, ДПК може да се учредява и от едно лице, т.е. да бъде еднолично, подобно на ООД и АД. В специализираната литература се посочва, че „поначало дружествата на личността – събирателни и ко-

мандитни, не могат да се създават от едно лице и се прекратяват, ако остане един съдружник в тях“ (Голева 2018: 385). Възможните изводи са, че или при ЕДПК законодателят е планирал да създаде безпрецедентно изключение от посоченото установено правно положение, или следва да приемем още един аргумент в подкрепа на становището, че ДПК е мислено от законодателя като капиталово търговско дружество и липсата му в чл. 64, ал. 3 ТЗ се дължи на законодателен пропуск. Авторът на тази разработка подкрепя втория извод.

Въпреки гореизложените аргументи е необходима корективна законодателна намеса, за да може отговорът на въпроса за вида на ДПК да е еднозначен и категоричен. Законодателният пропуск да се включи и шестото търговско дружество в чл. 64, ал. 3 ТЗ следва да бъде отстранен с оглед яснота, пълнота и безпротиворечивост на правната уредба, както и за да се запази съгласуваността в дружественото право и дефинираните до този момент разграничения. По тези причини, законодателят следва да е пределно ясен, като или определи вида на дружеството, причислявайки го към групата на персоналните или на капиталовите дружества, или изрично декларира неговия хибриден характер.

Заклучение

В заключение, като резултат от извършения анализ могат да се оформят някои по-важни изводи и предложения.

На първо място следва да се отбележи, че въвеждането на новия вид търговско дружество е сериозна законодателна промяна в дружественото право. Изследването дори само на някои от спецификите на ДПК дава основание да се смята, че то показва съществени различия в правната уредба в сравнение с отдавна съществуващите и утвърдени в практиката класически дружествени форми. Става въпрос за търговско дружество от нов тип, което допълва и разширява кръга на съществуващите и се опитва да отговори на променящите се нужди на бизнеса.

Избраният законодателен подход – да не се създава опростена подформа на вече съществуващи дружества, а нов вид дружество – има преимуществото, че така се съчетават предимствата и избягват недостатъците на най-използваните в практиката дружествени форми ООД и АД, без да се засяга тяхната правна уредба. В този смисъл

извършената промяна в законодателния модел следва да се прецени като положителна. Следва обаче да се има предвид, че ДПК тепърва ще се въвежда в практиката и предстои да се види доколко успешна форма ще се окаже то. Предвид посоченото с основание може да се предположи и бъдещата необходимост от допълнително усъвършенстване, допълване и развиване на правната уредба, за да отговори в максимална степен на потребностите, за които е създадена. В този контекст в настоящата разработка се правят някои **предложения de lege ferenda**:

➤ Прецизиране на определението за ДПК, съдържащо се в дефинитивната разпоредба на чл. 260а, ал. 1 ТЗ. То не е достатъчно информативно по отношение на спецификите на ДПК, а в същото време включва ненужна формулировка относно отговорността на дружеството пред кредиторите. Може би по-удачно ще е законодателят да включи в определението вида на отговорността на съдружниците.

➤ Необходима е корективна законодателна намеса в чл. 64, ал. 3 ТЗ – да се отстрани законодателният пропуск и ДПК ясно да се определи като персонално или капиталово търговско дружество или изрично да се декларира неговият хибриден характер. Според автора натежават аргументите в полза на тезата, че ДПК е вид капиталово търговско дружество, но за момента въпросът остава дискуссионен в доктрината. Необходима е промяна в чл. 64, ал. 3 ТЗ с оглед яснота, пълнота и безпротиворечивост на правната уредба, както и за да се запази съгласуваността в дружественото право и дефинираните до този момент разграничения.

Използвана литература:

1. Голева, П. (2023). Дружество с променлив капитал. Търговско и облигационно право, №9 (<https://trudipravo.bg/izbrani-statii/izbrani-statii-ot-epi-targovsko-pravo-i-obligatsionno-pravo/druzhestvo-s-promenliv-kapital/>).

(Goleva, P. (2023). Druzhestvo s promenliv kapital. Targovsko i obligatsionno pravo, №9 (<https://trudipravo.bg/izbrani-statii/izbrani-statii-ot-epi-targovsko-pravo-i-obligatsionno-pravo/druzhestvo-s-promenliv-kapital/>).

2. Голева, П. (2018). Търговско право. Търговци. София: Нова звезда.

(Goleva, P. (2018). Targovsko pravo. Targovtsi. Sofiya: Nova zvezda.)

3. Калайджиев, А. (2021). Търговци. София: Сиби.

(Kalaydzhiiev, A. (2021). Targovtsi. Sofiya: Sibi.)

4. Минчев, М. (2023) Дружество с променлив капитал – дружество на предприемачите (https://bg.linkedin.com/in/mincho-minchev-0a219728?trk=article-ssr-frontend-pulse_publisher-author-card, 1910.2023)

(Minchev, M. (2023) (b) Druzhestvo s promenliv kapital – druzhestvo na predpriemachite (https://bg.linkedin.com/in/mincho-minchev-0a219728?trk=article-ssr-frontend-pulse_publisher-author-card , 1910.2023)

5. Минчев, М. (2023). Капитали дядовев Дружество с променлив капитал (https://bg.linkedin.com/in/mincho-minchev-0a219728?trk=article-ssr-frontend-pulse_publisher-author-card , 19.10.2023).

(Minchev, M. (2023). Kapital i dyalove v Druzhestvo s promenliv kapital. (https://bg.linkedin.com/in/mincho-minchev-0a219728?trk=article-ssr-frontend-pulse_publisher-author-card , 1910.2023)

6. Таджер, В. и др. (2011). Капиталови търговски дружества. София: Труд и право.

(Tadzher, V. i dr. (2011). Kapitalovi targovski druzhestva. Sofiya: Trud i pravo)

7. Токушев, В. (2023). Дружество с променлив капитал – революция в българското търговско право. // Търговско право, №2, с. 5 – 16.

(Tokushev, V. (2023). Druzhestvo s promenliv kapital – revolyutsiya v balgarskoto targovsko pravo. // Targovsko pravo, №2, s. 5 - 16)

8. Цонева, С. (2009). Европейското кооперативно дружество и кооперацията – прилики и разлики. // Юридическото списание на Нов български университет, №3, с. 20 – 27.

(Tsoneva, S. (2009). Evropeyskoto kooperativno druzhestvo i kooperatsiyata – priliki i razliki. // Yuridicheskoto spisanie na Nov balgarski universitet, №3, s. 20 – 27.)

За контакти:

Гл. ас. д-р Виолета Владова-Иванова
Икономически университет – Варна
violetavladova@ue-varna.bg

НЕСЪСТОЯТЕЛНОСТТА НА ПРЕДПРИЕМАЧА. АНАЛИЗ НА НОВИТЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ТЪРГОВСКИЯ ЗАКОН

Гл. ас. д-р Аделина Хаджзийска
Университет за национално и световно стопанство

INSOLVENCY OF THE ENTREPRENEUR. ANALYSIS OF CHANGES IN COMMERCIAL LAW

Ch. Assistant Adelina Hadzhiyska, PhD
University of National and World Economy

Резюме: Докладът разглежда една част от измененията и допълненията на Търговския закон, последвали с приемането на ЗИД на ТЗ, ДВ, бр. 66 от 05.08.2023 г. За първи път у нас се регламентира фигурата на предприемача. В тази връзка е направен анализ на разпоредбите в закона относно неговата несъстоятелност. Обсъдена е възможността за образуване на съдебно производство за проверка на предпоставките за погасяване на неговите задължения. Предвид липсата на натрупана практика до момента предизвикателствата пред практическото прилагането на разпоредбите на ТЗ спрямо предприемача крият редица въпроси.

Ключови думи: несъстоятелност, предприемач, задължения, съд по несъстоятелност

Abstract: The report examines a part of the amendments and additions to the Commercial Law, which followed the adoption of the ZID of the Commercial Code, SG No. 66 of 08/05/2023. For the first time in our country, the figure of the entrepreneur is regulated. In this regard, an analysis was made of the provisions of the law regarding his bankruptcy. The possibility of initiating legal proceedings to verify the prerequisites for repayment of his obligations was discussed. Given the lack of accumulated practice to date, the challenges to the practical application of the provisions of the TOR to the entrepreneur hide a number of questions.

Key words: bankruptcy, entrepreneur, liabilities, bankruptcy court

Въведение

Със Закона за изменение и допълнение (ЗИД) на Търговския закон (ТЗ), ДВ, бр. 66 от 2023 г. бяха приети изменения и допълнения

на различни отношения, свързани с търговската несъстоятелност и производството по стабилизация. Основните цели, които бяха поставени от законодателя, бяха свързани с ускоряване на производството по несъстоятелност, унифициране на процедурата, включително и чрез създаване на бланкетни документи – образци, създаване на достатъчно гаранции за защита правата на всички кредитори – и обезпечените, и необезпечените, предотвратяване на злоупотребите с права в производството по несъстоятелност, постигане на по-голяма ефективност, справедливо удовлетворяване на кредиторите и създаване на реални възможности за оздравяване на предприятието на длъжника.

Същевременно българската държава отговори на редица минимални изисквания, предвидени в Директива (ЕС) 2019/1023 на Европейския парламент и на Съвета от 20 юни 2019 година за рамките за превантивно реструктуриране, за опрощаването на задължения и забраната за осъществяване на дейност, за мерките за повишаване на ефективността на производствата по реструктуриране, несъстоятелност и опрощаване на задължения и за изменение на Директива (ЕС) 2017/1132 (Директива за реструктурирането и несъстоятелността). Голяма част от новите текстове са в синхрон с Регламент (ЕС) 2015/848 на Европейския парламент и Съвета от 20 май 2015 година относно производството по несъстоятелност, както и Регламент за изпълнение (ЕС) 2017/1105 на Комисията от 12 юни 2017 година за изготвяне на формулярите, посочени в Регламент (ЕС) 2015/848 на Европейския парламент и на Съвета относно производството по несъстоятелност.

В тази връзка като крачка напред може да се оцени предвидената възможност за откриване на производство по несъстоятелност спрямо предприемача. Макар на пръв поглед да се касае за нова фигура в българското търговско право, към предприемачите у нас попадат голяма част от българските физически лица, участващи в гражданския и търговския оборот, осъществявайки определена дейност – източник на постоянни доходи. За съжаление голям процент от тези лица са свръхзадължени или неплатежоспособни. Регламентирайки производство по несъстоятелност спрямо тях, се откри възможността за справедливо удовлетворяване на кредиторите на предприемача длъжник и едновременно с това запазване на дейността му и интересите на неговите работници и служители, когато е наел такива.

Изложение

С измененията и допълненията на Търговския закон в ДВ, бр. 66 от 2023 г. се въведе нова глава – „Петдесет и втора“ а, съдържаща правната уредба на несъстоятелността на предприемача. За първи път у нас се въведе и легална дефиниция за предприемач. Съгласно чл. 760а от ТЗ предприемач е всяко физическо лице, упражняващо стопанска дейност, занаят или свободна професия, доколкото неговото предприятие по предмет и обем не изисква воденето на делата по търговски начин. От тълкуването на разпоредбата може да се направи извод, че към предприемачите следва да се причислят всички физически лица със свободна професия или осъществяващи определен вид стопанска дейност или занаят, но по начин, при който за тях не възниква задължение да се регистрират като „търговци“ било като еднолични търговци, било по смисъла на чл. 1, ал. 3 от Търговския закон или не са еднолични търговци. На практика това могат да са адвокати, архитекти, инженери, проектант-строители, художници, занаятчии или други лица, вписани в Регистър Булстат. Тези лица по закон могат да водят предприятие като съвкупност от права, задължения и фактически отношения във връзка с упражняваната от него стопанска дейност, занаят или свободна професия (чл. 760б от ТЗ).

Прави впечатление, че законодателят е подходил по аналогичен на едноличните търговци начин при започване на производството по несъстоятелност и спрямо фигурата на предприемача. Молбата за откриване на производството по несъстоятелност спрямо предприемача може да се подаде както от длъжник, така и от кредитор по реда на чл. 625 от ТЗ. Впрочем правилата относно съдържанието на молбата за откриване на производство по несъстоятелност спрямо търговец и реда за нейното разглеждане се прилагат и при предприемача на основание чл. 760в от ТЗ. Видно от посочената разпоредба, доколкото в тази глава няма особени правила, за производството по несъстоятелност на предприемача се прилагат съответно разпоредбите относно производството по несъстоятелност за едноличния търговец. Тук следва да се има предвид регламентацията, позволяваща откриване на производство по несъстоятелност и спрямо починало лице. Тоест няма пречка производство по несъстоятелност да се открие и за починал предприемач, ако преди момента на прекратяване на неговата дейност поради смърт, той е бил неплатежоспособен. Също така ако по време на разглежда-

не на молбата за откриване на производство по несъстоятелност бъде продадено предприятието му и на това основание той престане да има качеството „предприемач“, няма пречка процедурата да продължи спрямо физическото лице, аналогично както е за едноличния търговец, съгласно чл. 611, ал. 1 от ТЗ¹.

Предпоставките за откриване на производството по несъстоятелност са същите, каквито са и за търговците и едноличния търговец, т.е. неплатежоспособност² или свръхзадлъжнялост, както и наличието на съответното качество – „предприемач“. При тяхното установяване съдът следва да се ръководи от дадените им в закона легални дефиниции. В практиката за установяване на неплатежоспособността съдът назначава съдебно-счетоводна експертиза, като вещото лице следва да се произнесе по капиталовата адекватност на длъжника, коефициентите за ликвидност, структурата на капитала, вида и размера на задълженията³. Що се отнася до неплатежоспособността на предприемача, от особено значение е разпоредбата на чл. 760г, ал. 1 от ТЗ, съгласно която, освен в случаите по чл. 608, ал. 1, неплатежоспособен е предприемач, който не е в състояние да изпълни изискуемо парично задължение, породено от или отнасящо се до сделка, свързана с упражняваната от него стопанска дейност, занаят или свободна професия. Прави впечатление, че при установяване на този юридически факт законодателят въвежда оборимата презумпция, с която се прехвърля тежестта на доказване върху иницирирания откриване на производството по несъстоятелност. Съгласно чл. 760г, ал. 2 от ТЗ доколкото не могат да бъдат разграничени личните задължения на предприемача, същите се считат за свързани с упражняваната от него стопанска дейност, занаят или свободна професия. В същото време презумпцията за неплатежоспособност по чл. 608, ал. 2 не се прилага по отношение на предприемача (арг. от ал. 3 на същата разпоредба). Това законодателно разрешение ще доведе до сериозни затруднения при доказването, доколкото е трудно разграничението между личните задължения на предприемача и свързаните с упражняваната от него стопанска дейност, занаят или свободна професия.

¹ Вж. Маданска, Н., Николова, Б. (2010). Производството по несъстоятелност. Материалноправни, процесуални и регистърни въпроси. София: Сиби, с. 15.

² Пак там, с. 16. Вж. също Попова, В. (1996). Коментар на Търговския закон. Част четвърта. Несъстоятелност. Том първи. Глава 34. София: Нова звезда.

³ Маданска, Н. Цит. съч., с. 12. Вж. също Таджер, В. (1996). Несъстоятелност по търговския закон. София: Труд и право.

Кой е компетентният съд по несъстоятелност при откриване на производството по несъстоятелност по отношение на предприемача, ни казва текстът на чл. 760Д от ТЗ. Видно от цитираната норма компетентен съд в производството по несъстоятелност е окръжният съд по мястото на регистрация на предприемача, вписано не по-късно от 6 месеца преди момента на подаване на молбата за откриване на производство по несъстоятелност, а в случай че предприемачът няма място на регистрация – по неговия постоянен адрес.

За първи път Търговският закон уреди и специфични основания за погасяване на задължения на предприемача и едноличния търговец, отчитайки обстоятелството, че при първия липсва качеството „търговец“, а при втория се касае за разширена търговска правоспособност.

Съгласно чл. 760ж, ал. 1 от ТЗ неизплатените задължения на едноличен търговец или предприемач се погасяват след откриване на производството по несъстоятелност, когато:

- ✓ е прекратил упражняването на търговската дейност, стопанската дейност, занаята или свободната професия, с която са свързани задълженията;
- ✓ е погасил разноските в производството по несъстоятелност;
- ✓ е погасил поне една трета от задълженията, при условие че същите не надхвърлят стойността на неговия несеквестируем доход по чл. 446 от Гражданския процесуален кодекс за срок от три години след датата на откриване на производството по несъстоятелност, при спазване на реда на вземанията по чл. 722, ал. 1;
- ✓ не е извършил действия или сделки от момента на откриване на производството по несъстоятелност, които увреждат интересите на кредиторите;
- ✓ е изтекъл тригодишен срок от датата на: а) влизане в сила на решението на съда по чл. 707, ал. 1 за утвърждаване на плана за оздравяване и прекратяване на производството; б) влизане в сила на решението на съда по чл. 632, ал. 4, с което се обявява неплатежоспособността, установява се, че наличното имущество не е достатъчно за покриване на разноските в производството по несъстоятелност и производството се прекратява; в) определението на съда по чл. 71ба, ал. 3 за одобряване на плана за осребряване, а когато няма такъв – от съставянето на първия опис на масата на несъстоятелността.

Изрично законодателят посочва, че погасяването на задълженията настъпва по силата на закона от деня на най-късно настъпилата предпоставка, описана по-горе, като погасяването на разноските в производството по несъстоятелност или погасяването на поне 1/3 от задълженията, при условие че същите не надхвърлят стойността на неговия несеквестируем доход по чл. 446 от Гражданския процесуален кодекс за срок от три години след датата на откриване на производството по несъстоятелност, при спазване на реда на вземанията по чл. 722, ал. 1, следва да бъдат установени по съдебен ред.

Независимо от настъпването на някоя от изброените предпоставки, не се погасяват следните задължения на едноличния търговец или предприемач за удовлетворяване на:

- ✓ вземания, обезпечени със залог или ипотека, или запор или възбрана, вписани по реда на Закона за особените залози;
- ✓ вземания за глоби и имуществени санкции;
- ✓ вземания за непозволено увреждане;
- ✓ вземания за издръжка;
- ✓ вземания, възникнали след откриване на производството по несъстоятелност;
- ✓ разноси в производството по несъстоятелност.

За проверка на предпоставките за погасяване на задълженията на предприемача е предвидено съдебно производство. Съгласно чл. 760з, ал. 1 от ТЗ предприемачът, а и едноличният търговец също, подават молба до съда по несъстоятелност за тяхното установяване. Молбата се разглежда при условията и реда на чл. 752 – 755 от ТЗ. Решенията на съда в производството за едноличния търговец и предприемача се обявяват в търговския регистър, съответно – в информационната система за производство по несъстоятелност на Министерството на правосъдието. Законодателят предвижда срок от три години, в който повторно подаване на молба за проверка на предпоставките за погасяване на задълженията е недопустимо. Съгласно чл. 760и от ТЗ предвидените в закона ограничения и забрани за упражняване на търговска дейност, стопанска дейност, занаят или свободна професия отпадат от датата на настъпване на погасяването на задълженията.

От анализа на нормативната уредба относно производството по несъстоятелност на предприемача се установява, че актовете на съда се вписват и обявяват в информационната система за производство по несъстоятелност на Министерството на правосъдието (арг.

чл. 760е от ТЗ, ДВ, бр. 66 от 2023 г.). Поначало актовете от делата по несъстоятелност и тези по стабилизация спрямо търговците, подлежащи на вписване и обявяване, се изпращат от съдилищата по несъстоятелност, респ. по стабилизация в Агенцията по вписванията и длъжностно лице по регистрацията въвежда данните в Търговския регистър. В случая е необходимо допълнително тълкуване на ТЗ относно това законодателно разрешение, доколкото не е указано дали срокът за обжалване на актовете за несъстоятелност спрямо предприемача трябва да тече от обявяването им в информационната система за производство по несъстоятелност, както е предвидено за актовете, подлежащи на обявяване в Търговския регистър.

Възможните подходи са два. Единият е актовете по несъстоятелност на предприемача да се обявяват в Търговския регистър, от който после съответните изискуеми данни по закон да се получават в информационната система към МП от Търговския регистър. Вторият е разпоредбата да се тълкува буквално, а срокът за обжалване на актовете да започва да тече от тяхното обявяване в информационната система, водена към МП, независимо че това не е посочено изрично в ТЗ. Струва ми се, че с цел обезпечаване правилното функциониране на информационната система и прилагането на новата глава „52а“ от ТЗ следва да се възприеме вторият подход като по-правилен и целесъобразен. Тоест по аналогичен начин, макар и изрично да не е посочено, и при производствата по несъстоятелност (*вкл. и при стабилизация – бел. мои*) спрямо предприемача следва актовете да се изпращат от съдилищата служебно на длъжностно лице в МП, което да вписва и обявява конкретните обстоятелства в информационната система за производство по несъстоятелност на Министерството на правосъдието, подобно на длъжностните лица по регистрация към Търговския регистър. Добре би било в такъв случай да се създаде сходна правна уредба за реда и формата на вписване и обявяване на аналогична информация в информационната система за производство по несъстоятелност на Министерството на правосъдието за производствата по несъстоятелност и стабилизация на предприемача. Като за пример може да се следва съществуващата към момента Наредба №1 от 14 февруари 2007 г. за водене, съхраняване и достъп до Търговския регистър и до Регистъра на юридическите лица с нестопанска цел определя реда и формата на вписваните и обявяваните данни в търговския регистър, свързани с производството по несъстоятелност и стабилизация по отношение на търговците.

Заклучение

С основание следва да се отбележи, че са налице предизвикателствата пред прилагането на новите разпоредби на ТЗ относно предприемача и неговата несъстоятелност. Въпросите, които възникват, не са малко, а същевременно липсва натрупана съдебна практика по тях. Вярно е, че следва да се оцени положително стремежът на българската държава да отговори на изискванията на предвидените минимални европейски стандарти относно създаването на рамки за превантивно преструктуриране, достъпни за длъжници с финансови затруднения при вероятност от несъстоятелност, с цел да се предотврати несъстоятелността на длъжниците и да се осигури жизнеспособността им. Но всички нови изисквания, заложили на европейско ниво, следва да бъдат добре регламентирани в националното ни законодателство по начин, който да доведе до образуване и провеждане на производства, водещи до реално опрощаване на задължения, натрупани от изпаднали в несъстоятелност физически лица, в това число и тези с качеството „предприемачи“.

Използвана литература:

1. Маданска, Н., Николова, Б. (2010). Производството по несъстоятелност. Материалноправни, процесуални и регистърни въпроси. София: Сиби.

(Madanska, N., Nikolova, B. (2010). Proizvodstvo po nesustoqtelnost. Materialnopravni, procesualni i registurni vuporsi. Sofiya: Sibi.)

2. Попова, В. (1996). Коментар на Търговския закон. Част четвърта. Несъстоятелност. Том първи. Глава 34. София: Нова звезда.

(Popova, V. (1996). Komentar na Turgovskia zakon, Chast chetvurta. Nesustoqtelnost. Tom purvi. Glava 34, Sofiya: Nova Zvezda,)

3. Таджер, В. (1996). Несъстоятелност по търговския закон. София: Труд и право.

(Tadger, V. (1996). Nesustoqtelnost po turgovski zakon, Sofiya: Trud I parvo.)

За контакти:

Гл. ас. д-р Аделина Хаджийска
Университет за национално
и световно стопанство
adelina.hadjiiska@gmail.com

УПРАВЛЕНИЕ НА ДРУЖЕСТВОТО С ПРОМЕНЛИВ КАПИТАЛ И НА ДРУЖЕСТВОТО С ОГРАНИЧЕНА ОТГОВОРНОСТ – СРАВНИТЕЛНОПРАВНИ АСПЕКТИ

*Гл. ас. д-р Милена Цветковска
Икономически университет – Варна*

MANAGEMENT OF THE COMPANY WITH VARIABLE CAPITAL AND THE COMPANY WITH LIMITED LIABILITY - COMPARATIVE LEGAL ASPECTS

*Chief Assist. Prof. Milena Tsvetkovska, PhD
University of Economics – Varna*

Резюме: Предмет на настоящия доклад е изследване на правната уредба на дружеството с променлив капитал с оглед изясняване на правомощията на неговите органи за управление в сравнително правен аспект с управлението на дружеството с ограничена отговорност. Правят се изводи за преимуществата в тази насока на правната уредба на новото дружество с променлив капитал и наличието на предпоставки за прилагане на конкретни разрешения и в регламентацията на управлението на дружеството с ограничена отговорност при наличието на повече от един управители.

Ключови думи: дружество с ограничена отговорност, променлив капитал, управител

Abstract: The subject of this report is a study of the legal framework of the company with variable capital with a view to clarifying the powers of its management bodies in a comparative legal aspect with the management of the limited liability company. Conclusions are made about the advantages in this direction of the legal regulation of the new company with variable capital and the existence of prerequisites for the application of specific permits and in the regulation of the management of the limited liability company in the presence of more than one manager.

Key words: limited liability company, variable capital, manager

Въведение

Настоящото изследване е насочено към анализ на някои аспекти от управлението на най-новото дружество на българското търговско право – дружеството с променлив капитал (ДПК), като е направен сравнителен анализ с уредбата на същите въпроси при утвърденото вече дружество с ограничена отговорност (ООД). Един от най-важните въпроси в правната уредба на всяко едно дружество е свързан с органите му на управление.

Научният интерес към правната уредба на органите на управление на търговските дружества е свързан с това, че те са негови органи представители и в това качество притежават представителна власт съгласно разпоредбите на ТЗ. Намират се във вътрешни отношения с общото събрание, което ги избира, и основната им функция е да управляват и представляват дружеството в търговския оборот, като извършват всички необходими правни и фактически действия от името и за сметка на дружеството срещу възнаграждение. Въпросите за правното положение на органите за управление на търговските дружества не представлява съществен интерес за теорията и практиката, поради това че те осъществяват своята стопанска дейност и постигат своите цели посредством лицата, които изпълняват функциите на техни органи представители. Те са тези, които са призвани да управляват и представляват дружеството и от чиято дейност в крайна сметка зависи реализацията на търговеца в конкурентната пазарна среда, а оттам и удовлетворяването на потребностите на инвеститорите в неговата дейност лица. Затова и въпросите относно начина на представляване на дружеството, както и решаването на конфликтите, които възникват във връзка с него, са от първостепенно значение за успешното участие на дружеството в търговския оборот.

Актуалността на изследването се определя от факта, че дружеството с променлив капитал е ново в нашата правна действителност и за неговата дейност от съществено значение са действията и решенията на неговите органи за управление. Предвид обстоятелството, че органите за управление на дружеството разполагат с широка представителна власт и правомощия да задължават дружеството, се извежда и обективната необходимост от изясняване на границите на техните правомощия. Прегледът на действащата правна уредба осигурява възможност да се очертаят необходимите насоки и конкретни

предложения за усъвършенстване на разглежданата материя, а така също на основата на критичен анализ на правната уредба и практика да се направят основни изводи и предложения *de lege ferenda* за промени в материалния закон.

Предмет на настоящия доклад е правната уредба на управлението на дружеството с променлив капитал с цел на основата на нормативния и сравнителния метод да се изследват някои аспекти, свързани с обема на правомощията на органите за управление на дружеството с променлив капитал, и да се изведат обосновани предложения за усъвършенстване на търговското законодателство и при ООД, при което правната уредба, отнасяща се до управлението, е твърде лаконична.

Изложение

Дружеството с променлив капитал е регламентирано със Закона за изменение и допълнение на Търговския закон (ТЗ) от 01.08.2023 г. чрез въвеждане на нова глава петнадесета „а“, озаглавена „Дружество с променлив капитал“. Така то става шестата възможна дружествена форма за осъществяване на бизнес у нас, наред с другите пет утвърдени вече търговски дружества. Регламентацията му е израз на необходимостта от промяна на правната уредба с оглед на това да се отговори на актуалните потребности на бизнеса, обусловени от развитието на информационните технологии, глобализацията и динамиката на съвременната икономика. Въвеждането на новото дружество е сериозна законодателна промяна, тъй като законодателят избира да го уреди като самостоятелен вид търговско дружество, а не като разновидност на вече познатите и уредени от ТЗ дружества. В резултат на това в правната уредба се открояват някои специфични особености, нехарактерни за утвърдените вече форми за осъществяване на бизнес, което налага да се направи сравнителен анализ на тези специфики и да се даде отговор на въпроса доколко те биха били приложими и към традиционните дружества, което би усъвършенствало правната уредба. Една от тези особености е свързана именно с управлението на дружеството с променлив капитал.

ТЗ в чл. 260н предвижда, че органи на управление на дружеството с променлив капитал са общото събрание на съдружниците и управител или управителен съвет. По отношение на управителния орган законодателят е предвидил учредителите в дружествения до-

говор свободно да могат да избират между едноличен управител или управителен съвет. Свободата на учредителите да определят структурата на органите за управление в съответствие с нуждите на компанията е израз на предимно диспозитивния характер на правната уредба на ДПК. Така съдружниците най-добре могат да преценят кой метод на управление е най-подходящ за тях, какви правила за управление да въведат. Няма въведено ограничение за броя на членовете в колективния орган, ако бъде избран такъв. Предвижда се (чл. 260ц ал.2 ТЗ), че член на управителния съвет може да е дееспособно физическо лице или юридическо лице, като във втория случай юридическото лице определя свой представител за изпълнение на задълженията му в управителния съвет. Що се отнася до отговорността, юридическото лице е солидарно и неограничено отговорно с останалите членове на управителния съвет за задълженията, произтичащи от действията на неговия представител. С оглед разпределение на функциите между отделните членове на управителния съвет ТЗ предвижда управителният съвет да избере за председател един от членовете си. Наред с това в чл. 260щ ТЗ се посочва, че управителният съвет възлага управлението и представителството на дружеството на един или няколко изпълнителни членове измежду неговите членове. При изпълнение на своите функции членовете на управителния съвет трябва да полагат „грижата на добрия търговец“ при изпълнение на функциите си (Сарафов 2023).

Предвидената изрична възможност за формиране на колективен управителен орган е едно от съществениите предимства на новото ДПК в сравнение с класическото ООД. С това се разрешава изключително важният въпрос за границите на представителната власт на отделните управители при ООД, тъй като те не формират отделен управителен орган. ТЗ в чл. 141, ал. 2 предвижда, че в тази хипотеза, ако нищо не е предвидено в дружествения договор, всеки един от тях може да действа самостоятелно. Но ако дружественият договор предвижда съвместно управление, те ще могат само заедно да сключват сделки, които да обвързват дружеството.

Заради посоченият критерий някои автори разделят представителната власт на самостоятелна и съвместна (Таджер 2001: 625; Таков 2006: 52-54). Налице е субективно ограничение чрез въвеждане на съвместна представителна власт. Така, ако само един от управителите сключи дадена сделка, то тя ще е сключена без представителна

власт и за да породи своите правни последици отново по силата на чл. 301 ТЗ необходимо условие ще е липсата на незабавно противопоставяне от страна на другите управители.

В теорията се водят спорове относно начина за определяне на границите на правомощията на всеки един от управителите. За да се избегне ограничаването на действията им при тази хипотеза се поставя въпросът дали би било възможно в дружествения договор да се впише, че се прави конкретизация и ограничение в размера или вида на сделките, които да се сключват съвместно или самостоятелно. Така бихме говорили за предметно ограничение и представителната власт ще се раздели на пълна и ограничена (Ганев 1936: 102; Рачев 2003: 437-438). Като контрааргумент на тази теза се изтъква, че едно такова разрешение би създадо неяснота по отношение на третите лица, които няма как да знаят какви са границите на правомощията на всеки един от управителите и така би могла да се застраши сигурността на търговския оборот. Това би означавало да се предвиди двоен режим на представителство на ООД, което ще противоречи на идеята на законодателя. Предметните ограничения не би следвало да притежават правен ефект спрямо третите лица, с които управителят договаря от името на дружеството, независимо дали те са добросъвестни или не. Това е предвидено в чл. 141, ал. 2, изр. второ от ТЗ, според който други ограничения на представителната власт нямат действие по отношение на трети лица. Поради законово определения обем на представителната власт на управителя нейното съдържание и обем не зависят от вътрешните отношения между него и дружеството. В случая намира приложение принципът за сигурност на търговския оборот.

В подкрепа на това становище е и Директива 2009/101/ЕО, която предвижда, че противопоставяне на третите лица може да има само по отношение на общата представителна власт, а що се отнася до други ограничения в дружествения договор, свързани с конкретни сделки, те не биха могли да се противопоставят на третите лица дори и да са вписани. Ако евентуално все пак има такива ограничения, те ще имат значение само за вътрешните отношения между управителя, сключил конкретната сделка, и дружеството (Голева 2007: 203).

Във връзка с възможността за съвместно представителство се поставя и въпросът за конфликта на интереси между различните управители, в случай че управителите направят противоречиви волеизявления от името на дружеството, и какви са последиците от невъз-

можността да се вземе единно решение за дейността на дружеството.

Ако дружественият договор предвижда, че управителите ще действат съвместно, би следвало всеки от тях да може да се противопостави на извършването на конкретното действие, тъй като липсата на волеизявление на един от членовете би довело до извършване на действие без представителна власт от страна на останалите.

В хипотезата, в която всеки управител може да действа от името на дружеството самостоятелно, извършеното от един от представителите на дружеството действие ще обвърже търговеца освен ако някой от другите не го оттегли преди или едновременно с получаването на волеизявлението от третото лице. Това решение е в съответствие с правилата на чл. 13 и 14 от ЗЗД. След този момент никой от управителите не би могъл да се противопостави на извършено от друг управител действие, тъй като това би създавало несигурност в оборота.

Противоречията в отношенията между отделните управители биха могли да се отразят негативно и върху процесуалното представителство на търговеца. Възможно е управителите да не могат да вземат единно решение за действие или един от тях да оттегли волеизявленията на другия. В резултат на това се създава опасност от нарушаване на правата на дружеството за защита на интересите му пред съда. В тази връзка се поставя въпросът необходимо ли е да бъде назначен особен представител на търговеца по реда на чл. 29, ал. 4 от ГПК. Съдебната практика в тази насока е противоречива. В някои решения се застъпва становището, че посочената разпоредба е неприложима по отношение на органното представителство на юридическо лице¹. Съдът приема, че при конфликт между членовете на управителния орган не е налице противоречие между интересите на представител и представляван. Други актове на съда са на обратната позиция, приемайки че би могло да се допусне назначаване на особен представител в посочения случай, тъй като един от управителите прави волеизявление, което е против интересите на търговеца².

При ДПК всички тези противоречия се избягват поради предварително установения колективен характер на представителния орган.

Следва да се отбележи, че въпросът с възможността за наличие

¹ Решение №34/15.05.2014 г. по т.д. 4652/2013 г., I т.о. на ВКС; Определение №24/28.03.2014 г. по т.д. 756/2014 г., I т.о. на ВКС

² Определение №859/20.12.2012 г. по т.д. 732/2012 г., I т.о. на ВКС, Определение №602/20.09.2013 г. по т.д. 3101/2013 г., II т.о. на ВКС

на повече от един управители при ООД и разпределението на функциите между тях е получил правно разрешение още с първия български Закон за дружествата с ограничена отговорност от 1924 г. В него се предвижда, че ако управителите са няколко и дружественият договор не разпорежда как те управляват и представляват дружеството, приема се, че управлението е колективно. Но по отношение на съобщенията и призовките, въпреки колективното представителство, приема се, че връчването е валидно дори и да е получено само от един от управителите (чл. 20 от ЗДОО). Предвиждат се и специални правила във връзка с възможностите за самостоятелни действия на всеки един от управителите в случай на колективно управление. Ако от забавянето на известни действия съществува опасност да настъпят вреди за дружеството, всеки един от управителите може да предприема сам действия, които са от компетентността на всички управители. Ако дружественият договор предоставя на всеки от няколкото управители да управлява сам дружеството, всеки от тях е длъжен да се откаже от действията, на които се е противопоставил някой от останалите управители.

Въпросът за колективното управление има своята регламентация и в законодателствата на други държави. Така например във Френския търговски кодекс (ФТК) се предвижда, че ООД се управлява от един или повече управители (физически лица), съдружници или не, посочени в устава или външен акт (решение на общото събрание на дружеството). В случай на повече управители всеки от тях отделно притежава правомощията, предвидени в закона. Възражението на един управител срещу актовете на друг няма никакъв ефект спрямо трети лица освен ако не се установи, че са узнали за него. Управителят носи лична или солидарна отговорност според случая към дружеството или към третите лица за нарушения на законовите или подзаконовите разпоредби, приложими за дружествата с ограничена отговорност, за нарушения на устава или за грешки в управлението им. Ако няколко управители си сътрудничат при осъществяване на функциите, съдът определя каква част от възстановяване на щетите ще поеме всеки от тях.

По подобие на ООД за дружеството с променлив капитал е предвидено в неговата структура да има задължителен едноличен орган, наречен президент (*président*), който представлява дружеството пред трети лица. Няма пречка обаче в устава да се предвиди, че ще бъ-

дат определени едно или повече лица, наречени генерален директор (*directeur général*) или заместник генерален директор (*directeur général délégué*), могат да упражняват правомощията, поверени на президента. Освен това в устава свободно може да се определи начинът на осъществяване на управлението на дружеството, като учредителите могат да създават и колегиални органи на управление, без да нарушават изискванията на закона относно правомощията на президента.

В Германия Законът за ООД предвижда, че ако управителите са няколко, представителните правомощия се осъществяват по принцип от всички управители, но доколкото нормата е диспозитивна, дружественият договор може да предвиди и друго разпределение на задълженията на управителите. Що се отнася до Дружеството с променлив капитал, то е уредено като специфичен подвид на класическото дружество с ограничена отговорност – предприемаческото дружество с ограничена отговорност. Този подвид дружество може да има за управител само едно лице, т.е. тук изцяло се изключва възможността за колективно управление, което в известна степен ограничава свободата на учредителите във връзка с управлението.

Много подробна регламентация на управлението на ООД има и в руското законодателство, доколкото сред търговските организации днес дружеството с ограничена отговорност е най-популярната правно-организационна форма и в Русия. Това обяснява достатъчно ясната правна уредба на посочения вид юридическо лице. В съответствие с чл. 50 от Гражданския кодекс на Руската федерация дружество с ограничена отговорност е законна търговска организация и придобива граждански права, и поема граждански задължения чрез своите органи в съответствие със закона, други правни актове и учредителни документи. ООД разполага с многоетажна система от управителни органи (Гущин, Порожкина, Сердюк 2006: 143-144), (Степанов 2002: 92-93), (Сергеев и др. 2005: 76), (Рожкова 2005: 147), (Худжокова 2004: 79), които са самостоятелни правни субекти (Ломакин 2008: 145). Регулирайки въпроса за тяхното формиране, законодателят позволява на собственика (общото събрание) да избере двустепенна или тристепенна система от органи за корпоративно управление. Управителните органи на търговско дружество с тристепенна система, за разлика от двустепенната, предполагат създаването на борд на директорите (надзорен съвет) (Беседин, Ефименко, Козина 2014: 144). В своята правна същност както двустепенната, така и тристепенна-

та система от управителни органи са модели на системата за управление на ООД, които могат да бъдат изградени в дружеството чрез изразяване на волята на върховния управителен орган на ООД (Тищенко, Ломовских 2016: 114-118). Изпълнителният орган на дружеството (управителят) може да бъде колегиален или едноличен (чл. 32 от Федералния закон за ООД). Неговото формиране е задължително. Този орган осъществява управление на текущите дейности на дружеството, поради което заема централно място в системата от органи на управление.

Изпълнителният орган на дружеството може да е колегиален или едноличен (чл. 32 от Федералния закон за ООД). Възможни са няколко варианта на структуриране на изпълнителния орган на дружеството:

1) единствен изпълнителен орган на дружеството (генерален директор, президент и др.);

2) единствен изпълнителен орган на дружеството (генерален директор, президент и т.н.) и колективен изпълнителен орган.

Ако в устава на дружеството се установят разпоредби за образуване на колективен изпълнителен орган на дружеството, следва да бъдат изброени по изчерпателен начин броят на членовете, тяхната компетентност и правомощия, процедурата за вземане на решения. Решението на колективния орган на изпълнителната власт на дружеството, като общо правило, се счита за прието, ако за него са гласували повече от половината от присъстващите членове, като за провеждане на заседанията на органа е необходим кворум от най-малко 50% от общия брой на членовете.

Предвиждането на колективен изпълнителен орган е ново разрешение на руското законодателство, което би могло да се възприеме de lege ferenda и в нашия ТЗ. Наистина нашата правна уредба допуска възможността да се изберат двама или повече управители, които да действат заедно или поотделно. Но доколкото те не формират единен колективен изпълнителен орган, в практиката могат да възникнат редица проблеми за хипотезите, в които нямат единна позиция относно определени аспекти от управлението, които са важни за дейността на дружеството. Ако се допусне създаването на такъв колективен изпълнителен орган, чийто ред на дейност бъде предвиден в учредителния договор на дружеството, биха се избегнали редица трудности при вземането на решения в случаите на наличието

на няколко управители. Такова разрешение би било и в съответствие с аналогичния начин за уреждане на функциите и правомощията на управителния съвет при новото дружество с променлив капитал.

Заключение

ДПК е самостоятелен субект на правото – юридическо лице и търговец по силата на своята правноорганизационна форма, каквито са и всички останали търговски дружества. Целта е то да се утвърди като една по-гъвкава правноорганизационна форма, при която максимално е намалена административната тежест.

Едно от съществените предимства на ДПК е гъвкавата правна уредба и наличието на по-малко императивни норми в нея в сравнение с тази на останалите капиталови търговски дружества. В този смисъл уредбата на новото ДПК в нашия ТЗ е в унисон с усилията за създаване на модерно и ефикасно дружествено право с цел подобряване на бизнес средата в ЕС. Съществена особеност в правната уредба на новото дружество са минималните изисквания към съдържанието на дружествения договор, което дава възможност с него да се даде широка свобода относно създаването, функционирането и управлението на дружеството, както и вътрешните отношения между участниците и по този начин то да се адаптира към нуждите на конкретните компании.

С въвеждането в правната уредба на новото ДПК се решават редица проблеми на стартиращите технологични компании, един от които е свързан именно с управлението им. Диспозитивната уредба позволява на учредителите в съответствие с нуждите на компанията да определят и структурата на нейните органи за управление.

Предвидената изрична възможност за формиране на колективен управителен орган е едно от съществените предимства на новото ДПК в сравнение с класическото ООД. След направения анализ се вижда, че подобно законодателно решение е предвидено и в законодателствата на други държави, както и в отменения наш Закон за ООД от 1924 г. С оглед на това би могло да се предвиди, аналогично на ДПК, и при ООД да се предвиди при наличието на повече от един управители да се формира колективен орган – управителен съвет, чиито правомощия да бъдат определени в устава на дружеството.

Използвана литература:

1. Беседин, А. Н. и др. (2014). Корпоративные отношения: комплексные проблемы теоретического изучения и нормативно-правового регулирования. М.

(Besedin, A. N. i dr. (2014). Korporativnye otnoshenia: kompleksnye problemy teoreticheskogo izuchenia i normativno-pravovogo regulirovania. M.

2. Ганев, В. (1936). Представителство. // Годишник на Софийския университет, Юридически факултет, том XXIX, С.

(Ganev, V. (1936). Predstavitelstvo. // Godishnik na Sofiyskia universitet, Yuridicheski fakultet, tom NNIX, S.)

3. Голева, П. (2007). Търговско право, книга първа. София: Феней.

(Goleva, P. (2007). Targovsko pravo, kniga parva. Sofia: Feneya.)

4. Гушин, В. В., Порошкина, Ю. О., Сердюк, Е. Б. (2006). Корпоративное право: учебник. М.

(Gushtin, V. V., Poroshkina, Yu. O., Serdyuk, E. B. (2006) Korporativnoe pravo: uchebnik. M.

5. Ломакин, Д. В. (2008). Корпоративные правоотношения: общая теория и практика ее применения в хозяйственных обществах. М.

(Lomakin, D. V. (2008). Korporativnye pravootnoshenia: obshtaya teoria i praktika ee primeneniya v hozyaystvennyh obshtestvah. M.)

6. Рачев, Ф. (2003). Гражданско право. София.

(Rachev, F. (2003). Grazhdansko pravo. Sofiya.)

7. Рожкова, М. А. (2005). Корпоративные отношения и возникающие из них споры. // Вестник Высшего Арбитражного Суда РФ, №9.

(Rozhkova, M. A. (2005). Korporativnye otnoshenia i vznikayushtie iz nih spory. // Vestnik Vysshego Arbitrazhnogo Suda RF, №9.)

8. Сарафов, М. Какво е дружеството с променлив капитал (ДПК) и как ще помогне на българската Start-up сцена.

(Sarafov, M. Kakvo e druzhestvoto s promenliv kapital(DPK) i kak shte pomogne na balgarskata Start-up stsena) (дружеството с променлив капитал (ДПК) (gplawbg.com, 28.08.2023.)

9. Сергеев, А. и др. (2005). Некоторые аспекты разграничения компетенции органов управления акционерного общества. // Хозяйство и право, №7.

(Sergeev, A. i dr. (2005). Nekotorye aspekty razgranichenia kompetentsii organov upravleniia aktsionernogo obshtestva. // Hozyaystvo i pravo, №7.)

10. Степанов, П. (2002). Правовая квалификация отношений, возникающих между единоличным исполнительным органом и акционерным обществом. // Хозяйство и право, №12.

(Stepanov, P. (2002). Pravovaya kvalifikatsia otnosheniy, vznikayushtih mezhdu edinolichnym ispolnitelnym organom i aktsionernym obshtestvom. // Hozyaystvo i pravo, №12.)

11. Таджер, В. (2001). Гражданско право. София.

(Tadzher, V. (2001). Grazhdansko pravo. Sofiya.)

12. Таков, Кр. (2006). Доброволно представителство. София.

(Takov, Kr. (2006). Dobrovolno predstavitelstvo. Sofiya.)

13. Тищенко, О. В., Ломовских, Н. Н. (2016). Коллегиальный орган управления как факультативный элемент общей системы органов управления общества с ограниченной ответственностью. // Вестник МИЭП, №3 (24).

(Tishtenko, O. V., Lomovskih, N. N. (2016). Kollegialnyy organ upravleniia kak fakulyativnyy element obshtey sistemy organov upravleniia obshtestva s ogranichennoy otvetstvennostyyu. // Vestnik MIЭP, №3 (24)

14. Хужокова, И. М. (2004). Корпоративное право Российской Федерации: курс лекций: учебное пособие для вузов. Москва.

(Huzhokova, I. M. (2004). Korporativnoe pravo Rossiyskoy Federatsii: kurs lektsiy: uchebnoe posobie dlya vuzov. Moskva.)

За контакти:

Гл. ас. д-р Милена Цветковска
Икономически университет –
Варна
tsvetkovska@ue-varna.bg

НОРМАТИВНА УРЕДБА НА ОТЧЕТНОСТТА В ПУБЛИЧНИЯ СЕКТОР – ПРОБЛЕМИ И ПЕРСПЕКТИВИ

*Доц. д-р Даниела Георгиева
Икономически университет – Варна
Катедра „Счетоводна отчетност“*

REGULATION OF THE ACCOUNTANING IN THE PUBLIC SECTOR - PROBLEMS AND PERSPECTIVES

*Assoc. Prof. Daniela Georgieva, PhD
University of Economics – Varna
Accounting Department*

Резюме: Докладът представя систематизиран преглед на нормативната уредба на счетоводството в публичния сектор. Коментирани са слабостите в България и влиянието им върху качеството на информацията, която бюджетните организации предоставят на обществеността. Представен е и напредъкът в разработването на международни счетоводни стандарти за публичния сектор и приоритетните бъдещи задачи в работата на Съвета за МССПС.

Ключови думи: счетоводство, публичен сектор, МССПС

Abstract: The study presents a systematic overview of the accounting regulations in the public sector. The weaknesses in Bulgaria and their impact on the quality of information, that budget organizations provide to the public, are commented on. The progress in the development of the International Public Sector Accounting Standards and the priority future tasks in the work of the IPSAS Board are also presented.

Key words: Accounting, Public sector, IPSAS

Въведение

В България, като представител на континентално-европейската правова, и в частност – счетоводна, система, основаваща се на римското право, основен източник на регулация е законът. По тази причина единната, добре систематизирана нормативна уредба е от ключово значение за създаването и предоставянето на заинтересованите лица

на качествена, надеждна, вярна, пълна финансова и друга информация. С особена сила това важи за представителите на публичния сектор, които са натоварени с ангажимента да управляват и разходват целесъобразно, ефективно, икономично публичния финансов ресурс.

Целта на доклада е да се открият слабостите в нормативната уредба на счетоводната отчетност за публичния сектор, да се представи напредъка в международен план, както и да се набележат предизвикателствата пред страната ни в тази връзка.

Изложение

1. Проблеми на нормативната уредба в областта на счетоводството в България

Към настоящия момент счетоводната отчетност в публичния сектор в България се регламентира чрез дълъг списък от нормативни документи. Общата рамка относно цялостното устройство, функциониране, бюджетиране и отчитане в публичния сектор е регламентирана в Закона за публичните финанси (ЗПФ). Законът е в сила от 01.01.2014 г. Глава петнадесета е посветена на бюджетното счетоводство. Посочено е, че бюджетните организации осъществяват счетоводството си съгласно изискванията на Закона за счетоводството, изготвят и представят годишните си финансови отчети на база на специални счетоводни стандарти за публичния сектор, които да са разработени в съответствие с Международните счетоводни стандарти за публичния сектор, изискванията на Европейския съюз за отчетността, статистиката и бюджетирането. ЗПФ предвижда Министерството на финансите да утвърди счетоводни стандарти и сметкоплан на бюджетните организации.

От своя страна Законът за счетоводството, където на бюджетните предприятия е посветена предпоследната осма глава, изцяло прераща към разпоредбите на Закона за публичните финанси.

Въпреки изискванията на нормативната уредба, у нас не са разработени специални национални счетоводни стандарти за публичния сектор. Прилагат се Националните счетоводни стандарти за пазарния сектор, като Министерството на финансите (МФ) е издало указание за тяхното приложение – *ДДС №20 от 2004 г. относно прилагане на Националните счетоводни стандарти в бюджетните предприятия.*

Указанието на практика е основният нормативен документ в областта на счетоводството, тъй като представлява подробен коментар на всеки един счетоводен стандарт по отношение на въпроси, като: прилага ли се стандартът в бюджетните предприятия или не се прилага; когато даден стандарт е приложим, как типичните за дейността на бюджетните предприятия операции следва да се третират съобразно постановките на самия счетоводен стандарт; отклонения от стандарта; препоръчителни счетоводни записвания, които да се съставят при конкретни операции (Захариев 2017). Въпреки, че действащите през 2004 г. Национални счетоводни стандарти са отменени още през 2005 г., те остават приложими за бюджетните предприятия. През годините самите стандарти претърпяха сериозни редакции, но въпросното указание на МФ остана непроменено.

Наред с това МФ ежегодно публикува задължителни за прилагане множество допълнителни указания и писма на дирекция „Държавно съкровище“ (ДДС), с които се регламентират различни, но съществени за публичния сектор въпроси, свързани с отчетността. Например: указание за отчитане на осигурителните вноски, указание за централизирано разплащане на данъка върху доходите на физическите лица, редица указания за отчитането на сметките за средства от Европейския съюз от централните органи и от общините, няколко указания за начисляване на амортизации на нефинансови дълготрайни активи от бюджетните организации, указание за отчитане на поетите ангажименти, указания за извършване на инвентаризации, указания за месечни, тримесечни и годишни финансови отчети и др.

Част от отчетните процедури са нормативно регламентирани и в указанията за приложение на сметкоплана на бюджетните организации. Той има задължителен характер (за разлика от примерния национален сметкоплан, който се ползва от предприятията като база за разработване на техните индивидуални сметкопланове) и от тази гледна точка с основание може да се разглежда като нормативен акт. С указания за неговото приложение се регламентира отчитането на важни за публичния сектор отчетни обекти, каквито са земите, горите, трайните насаждения, инфраструктурните обекти, активите с историческа и художествена стойност, книгите в библиотеките, признаването на приходите от помощи и дарения, разчетите между бюджетните организации и др. (ДДС №08 от 16.09.2014 г.)

Освен това министърът на финансите ежегодно утвърждава Единна бюджетна класификация, която служи за отчитане на стопанските операции на касова основа.

Видно от изложения кратък преглед на нормативното регламентиране на счетоводната отчетност е наличието на основен проблем, свързан с липсата на единна, добре систематизирана, добре описана методология на отчетността, особено като се има предвид необходимостта от пълно унифициране на счетоводното третиране на операциите и последващото консолидиране на отчетните данни. Несъмнено това е предпоставка за пропуски, грешки, недостатъчно качество на създаваната финансова информация. Според ежегодните доклади на Сметната палата честата промяна в изискванията на нормативната уредба, свързана с финансово-счетоводната отчетност, включително поради недостатъчно изчерпателните указания от страна на МФ по отношение на нейното прилагане е основна причина за констатираните и системно повтарящи се слабости в отчетността на одитираните бюджетни организации (Сметна палата 2022).

2. Развитие на нормативната регламентация на отчетността в публичния сектор в международен план

В международен план се утвърдени и се прилагат Международни счетоводни стандарти за публичния сектор (МССПС). МССПС са разработени на базата на Международните стандарти за финансово отчитане от Съвета за МССПС към Международната федерация на счетоводителите. Основната задача, която си поставя Съвета за МССПС, е развиването на стандартите и популяризирането на счетоводна база, основана на принципа на начисляването с цел поддържане на високо качество на финансовата отчетност, увеличаване на доверието на гражданите и финансовите пазари в обществените институции, което от своя страна е от ключово значение за икономическата и социалната стабилност. Към настоящия момента са приети 48 стандарта, както и един стандарт за отчитане на касова основа, който е без пореден номер.

Във фокуса на работата на съвета за изтичащия петгодишен период от 2019-2023 бе задачата за подпомагане управлението на публичните финанси чрез разширяване на приложението на МССПС и

базата за текущо начисляване (IPSAS 2018). За реализирането ѝ бяха посочени две основни области на дейност, фокусирани върху публичния интерес:

- развитие на МССПС и други висококачествени ръководства за финансово отчитане в публичния сектор;
- повишаване на осведомеността за МССПС и ползите от тяхното приемане.

Във връзка с двете области на дейност Съветът за МССПС насочи своята работа в пет стратегически теми:

- 1) Разработване на нови стандарти по специфични за публичния сектор въпроси;
- 2) Поддържане на конвергенцията с МСФО и отчетността за нуждите на Държавната финансова статистика;
- 3) Насоки за удовлетворяване на по-широките нужди на потребителите от финансови отчети;
- 4) Насърчаване на приемането и приложението на МССПС;
- 5) Изясняване на ползите от базата „текущо начисляване“ за управлението на публичните финанси.

В резултат на това са приети няколко нови стандарта, които засягат специфични за публичния сектор отчетни обекти и въпроси, като социалните плащания, данъчните и другите постъпления, трансферите, оценяването на отчетните обекти. В напреднала фаза е работата по проекти на нови стандарти за отчитане на природните ресурси, доходи по пенсионни планове и др. Усилено се работи за адаптиране и актуализиране на вече приети и действащи счетоводни стандарти спрямо спецификите на публичния сектор – например по отношение на признаването и оценяването на инфраструктурните обекти, културното и историческото наследство и др.

В началото на 2024 г. предстои приемане на нова стратегическа и работна програма на Съвета за МССПС за периода 2024 – 2028 г. Откроява се нуждата от развитие на нормативната уредба както в посока на съвременните актуални въпроси, така и по отношение на въпросите, свързани с устойчивото развитие в публичния сектор. В тази връзка в предложението на Съвета, което е отворено за обществено обсъждане до февруари 2024 г., е залегнала основна стратегическа цел за периода 2024 – 2028 г.: *укрепване на управлението на публичните финанси и устойчивото развитие в световен мащаб чрез нарастващо приемане и внедряване на МССПС, базата на текущо*

начисляване и приемане на Международни стандарти за отчитане на устойчивостта на публичния сектор (IPSAS 2023).

Конкретните задачи на работа в следващия 5-годишен период, които са предложени на обсъждане, са:

➤ Актуализиране на приети МССПС – конкретно са набелязани МССПС 2 *Парични потоци*; МССПС 18 *Отчитане по сегменти*; МССПС 20 *Оповестяване на свързани лица*; МССПС 22 *Оповестяване на финансова информация за сектор „Държавно управление“*; МССПС 24 *Представяне на бюджетна информация във финансови отчети*; МССПС 40 *Комбинации в публичния сектор*.

➤ Разработване на международни стандарти за отчитане на устойчивостта на публичния сектор – общи изисквания за оповестяване на информация, свързана с устойчивостта; оповестявания, свързани с климата; оповестяване на нефинансова информация, свързана с природните ресурси.

➤ Насърчаване и подпомагане приемането на МССПС – Съветът има амбициозната задача до 2030 г. над 70% от юрисдикциите по света да са приели и да прилагат МССПС.

МССПС не са официално приети в България, нямат официален превод на български език и, освен в университетите, те не са включени в темите на обучителни семинари или курсове и не се познават от счетоводителите и финансовите контролори в публичните организации (Фесчиян, Савова 2016).

Европейският съюз също отчита необходимостта от подобряване на наблюдението и управлението на финансовата, икономическата и политическата среда на страните членки и инициира разработването на европейски счетоводни стандарти за публичния сектор (ЕССПС), които да отчитат спецификите на европейските държави и да осигурят хармонизирано счетоводство в публичния сектор, основаващо се на текущо начисляване (ЕК). Целта на ЕССПС е да допринесат за допълнително подобряване на прозрачността на информацията относно финансовото състояние на държавите в Съюза и да се улесни сравнителният анализ на информация между тях (Георгиева 2020). Очакванията са, че това ще способства за постигане на устойчивост на фискалните политики.

С разработването на ЕССПС е ангажирана Европейската агенция за статистика „Евростат“, като за целта през 2015 г. е създадена специална работната група „EPSAS“ (Eurostat 2018). Тя е първата по

рода си мрежа от специалисти от държавите членки, разработваща стандартите в публичния сектор, и служи като форум на държавите членки за предоставяне на съвети и опит в подготовката на ЕССПС. Включва експерти от всички нива на управление, както и други ключови заинтересовани страни в ЕС и в световен мащаб. Делегатите в работната група са главно отговорни лица за приемането на счетоводните регулации в публичния сектор и за бюджетното счетоводство в държавите членки. Присъстват и наблюдатели от Европейската централна банка, Световната банка, Европейската сметна палата и Съвета на МССПС. В процеса на своята работа работната група поддържа комуникация относно различни теми, касаещи стандартите, с политици и правителства, одитори, счетоводни експерти, академични среди, както и с ключови заинтересовани страни.

Въвеждането на ЕССПС е разделено на две фази от по пет години и на практика това е единственият официален график за въвеждане на ЕССПС от ЕК. По време на първия етап (2016 г. – 2020 г.) беше приет рамков регламент и са разработени проект на Концептуална рамка към бъдещите ЕССПС и работни материали по някои въпроси, които стандартите ще засягат. На този етап ЕК се съсредоточава върху насърчаване въвеждането на базата на начисляването в отчетността в публичния сектор като първа стъпка към преминаване към хармонизирани счетоводни стандарти в рамките на ЕС .

За настоящия втори етап (2021г. – 2025г.) ЕССПС се предвижда да станат задължителни за прилагане за всички публични организации на страните – членки на ЕС (Eurostat 2017).

Заклучение

В ежегодните доклади на Сметната палата относно резултатите от финансови одити на бюджетни организации се отбелязва, че *„удовлетворяването на високите изисквания от международно признатата рамка за финансово отчитане е поставено под риск в България (СП 2022).* За страната ни перспективата е труден и бавен процес на хармонизация, свързан с няколко големи, но наложителни първи стъпки:

- пълна промяна в нормативната регламентация на отчетността в публичния сектор;
- осигуряване на отлична теоретична подготовка на счетовод-

ния персонал относно МССПС и евентуалните ЕССПС;

➤ модернизация на техническото и програмното осигуряване на отчетния процес.

Необходимо е да бъде преосмислена рамката за финансова отчетност в публичния сектор в България и отчитайки изискванията на Закона за публичните финанси, по-скоро да започне подготовка на национални счетоводни стандарти за публичния сектор, които да отразяват спецификата на операциите в него и в конвергенция с международните процеси и нормативни актове.

Използвана литература:

1. Георгиева, Д. (2020). По пътя на хармонизация на отчетността в публичния сектор в европейските държави. // Икономиката на България и Европейския съюз: финанси, счетоводство, финансов контрол, том 2. Счетоводна политика, анализ и стандартизация. Системи за управленски контрол, одит, данъчен контрол, София: УНСС, №2, с. 224-246 .

(Georgieva, D. (2020). Po patya na harmonizatsia na otchetnostta v publichnia sektor v evropeyskite darzhavi. // Ikonomikata na Bulgaria i Evropeyskia sayuz: finansi, schetovodstvo, finansov kontrol, tom 2. Schetovodna politika, analiz i standartizatsia. Sistemi za upravleniski kontrol, odit, danachen kontrol, Sofia: UNSS, №2, s. 224-246.)

2. ДДС №20/14.12.2004 относно: Прилагане на Националните счетоводни стандарти в бюджетните предприятия.

(DDS №20/14.12.2004 относно: Prilagane na Natsionalnite schetovodni standarti v byudzhethnite predpriyatia.)

3. ДДС №08 от 16.09.2014г. относно: Допълнителни пояснения за отчитането на определени операции, активи и пасиви в контекста на прилагането на Сметкоплана на бюджетните организации

(DDS №08 от 16.09.2014g. относно: Dopalnitelni poyasnenia za otchitaneto na opredeleni operatsii, aktiv i pasivi v konteksta na prilaganeto na Smetkoplana na byudzhethnite organizatsii.)

4. Доклад за резултатите от финансовите одити на Сметната палата, осъществени през 2022 г. (<https://www.bulnao.government.bg/bg/articles/finansovi-oditi-na-gfo-141>, 30.09.2023).

(Doklad za rezultatite ot finansovite oditi na Smetnata palata, osashtestveni prez 2022 g., <https://www.bulnao.government.bg/bg/>

articles/finansovi-oditi-na-gfo-141, 30.09.2023.)

5. Захариев, П. (2017). Специфични особености и характерни принципи на отчетността в организациите от публичния сектор в РБългария = Specific Features and Principles of Accounting in Public Sector Organizations in the Republic of Bulgaria. Science and Education : Collection of Scientific Articles, Nürnberg : Verl. SWG imex GmbH, с. 236-240.

(Zahariev, P. (2017). Spetsifichni osobenosti i harakterni printsipi na otchetnostta v organizatsiite ot publichnia sektor v RBalgaria = Specific Features and Principles of Accounting in Public Sector Organizations in the Republic of Bulgaria. Science and Education : Collection of Scientific Articles, Nürnberg : Verl. SWG imex GmbH, s. 236-240.)

6. Закон за публичните финанси. //ДВ, бр. 15 от 15 февруари 2013 г., изм. ДВ, бр. 95 от 8 декември 2015 г., изм. и доп. ДВ, бр. 43 от 7 юни 2016 г., изм. и доп. ДВ, бр. 91 от 14 ноември 2017 г., изм. и доп. ДВ, бр. 98 от 17 ноември 2020 г.

(Zakon za publichните finansi. // Obn. DV, br. 15 ot 15 fevruari 2013 g., izm. DV, br. 95 ot 8 dekemvri 2015 g., izm. i dop. DV, br. 43 ot 7 yuni 2016 g., izm. i dop. DV, br. 91 ot 14 noemvri 2017 g., izm. i dop. DV, br. 98 ot 17 noemvri 2020 g.)

7. Закон за счетоводството. // Обн. ДВ, бр. 95 от 8 декември 2015 г., изм. ДВ, бр. 74 от 20 септември 2016 г., изм. и доп. ДВ, бр. 95 от 29 ноември 2016 г., изм. и доп. ДВ, бр. 97 от 6 декември 2016 г., изм. ДВ, бр. 85 от 24 октомври 2017 г., изм. ДВ, бр. 92 от 17 ноември 2017 г., изм. и доп. ДВ, бр. 97 от 5 декември 2017 г., изм. ДВ, бр. 15 от 16 февруари 2018 г., доп. ДВ, бр. 22 от 13 март 2018 г., изм. и доп. ДВ, бр. 98 от 27 ноември 2018 г., изм. и доп. ДВ, бр.13 от 12 февруари 2019 г., изм. и доп. ДВ, бр. 37 от 7 май 2019 г., изм. и доп. ДВ, бр. 96 от 6 декември 2019 г., доп. ДВ, бр. 26 от 22 март 2020 г., изм. ДВ, бр. 104 от 8 декември 2020 г., доп. ДВ, бр. 105 от 11 декември 2020 г., изм. и доп. ДВ, бр.19 от 5 март 2021 г.

(Zakon za schetovodstvoto. // Obn. DV, br. 95 ot 8 dekemvri 2015 g., izm. DV, br. 74 ot 20 septemvri 2016 g., izm. i dop. DV, br. 95 ot 29 noemvri 2016 g., izm. i dop. DV, br. 97 ot 6 dekemvri 2016 g., izm. DV, br. 85 ot 24 oktomvri 2017 g., izm. DV, br. 92 ot 17 noemvri 2017 g., izm. i dop. DV, br. 97 ot 5 dekemvri 2017 g., izm. DV, br. 15 ot 16 fevruari 2018 g., dop. DV, br. 22 ot 13 mart 2018 g., izm. i dop. DV, br. 98 ot 27 noemvri 2018 g., izm. i dop. DV, br. 13 ot 12 fevruari 2019 g., izm. i dop. DV, br.

37 от 7 май 2019 г., изм. и доп. ДВ, бр. 96 от 6 декември 2019 г., доп. ДВ, бр. 26 от 22 март 2020 г., изм. ДВ, бр. 104 от 8 декември 2020 г., доп. ДВ, бр. 105 от 11 декември 2020 г., изм. и доп. ДВ, бр. 19 от 5 март 2021 г.

8. Фесчиан, Д., Савова К. (2016). Подходи и политики на счетоводството в публичния сектор. София: УНСС.

(Feschiyan, D., Savova K. (2016). Podhodi i politiki na schetovodstvoto v publichnia sektor. Sofia: UNSS.)

9. Eurostat. Доклад на ЕК за напредъка по отношение на европейските счетоводни стандарти в публичния сектор (https://ec.europa.eu/eurostat/documents/9101903/9700113/EPSAS_paper_on_Covid-19.pdf, 30.09.2023).

10. Eurostat. EPSAS (<https://ec.europa.eu/eurostat/web/epsas>, 30.09.2023).

11. Eurostat. Guidance for the first time implementation of accrual accounting. EPSAS Working Group 16/11 (<https://circabc.europa.eu/sd/a/d1b2b587-c4b8-4fdfa2e2-5735ae362b15/First%20time%20implementation%20guidance.pdf>, 30.09.2023).

12. IPSASB-Strategy-and-Work-Plan-2019-2023-Consultation (2018) (<https://www.ipsasb.org/publications/ipsasb-strategy-and-work-plan-2019-2023>, 30.09.2023).

13. IPSASB-Strategy-and-Work-Plan-2024-2028-Consultation (2023) (https://www-ipsasb-org.translate.google/news-events/2023-10/ipsasb-consults-2024-2028-strategy-and-work-program?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=bg&_x_tr_hl=bg&_x_tr_pto=wapp, 30.09.2023).

За контакти:

Доц. д-р Даниела Георгиева
Икономически университет – Варна,
Катедра „Счетоводна отчетност“
daniela_georgieva@ue-varna.bg

РОЛЯТА НА ЗАИНТЕРЕСОВАНИТЕ СТРАНИ В УСТОЙЧИВОТО ГРАДСКО РАЗВИТИЕ

*Докторант Виктория Атанасова
Икономически университет – Варна*

THE ROLE OF STAKEHOLDERS IN SUSTAINABLE URBAN DEVELOPMENT

*PhD Student Viktoria Atanasova
University of Economics – Varna*

Резюме: Настоящата разработка разглежда ролята и важността на участието на гражданите в изготвянето на политики за устойчиво градско развитие. Дефинирано е участието на заинтересованите страни в контекста на устойчивото развитие, като то се осъществява в различни етапи от политическия цикъл, включително проектиране, изпълнение и преглед на политики и програми, като същевременно е от съществено значение както за постигане на по-добри резултати, така и за усъвършенстване на процесите на вземане на решения.

Ключови думи: градска устойчивост, управление, устойчиво развитие, политики, заинтересовани страни

Abstract: This paper examines the role and importance of the involvement of citizens in policy-making for sustainable urban development. Participation of stakeholders has been defined in the context of sustainable development, occurring at various stages of the political cycle, including the design, implementation, and review of policies and programs and essential both for achieving better results and for improvement of decision-making processes.

Keywords: urban sustainability, governance, sustainable development, policies, stakeholders

Въведение

Участието на различни заинтересовани страни в процесите на вземане на решения е централен принцип на устойчивото развитие, откакто се появява концепцията за устойчивото развитие – те играят важна роля в постигането на устойчиво градско развитие, а успешно-то и ефективното им ангажиране изисква, наред с другото, откритост,

диалог, ресурси, интеграция и сътрудничество, разбиране на нуждите, системно мислене, способност за справяне с предизвикателствата на средата. Участието на гражданите във формулирането на политики за устойчиво градско развитие е от изключително значение, като е важно то да се реализира през различните етапи от политическия цикъл, включително проектиране, изпълнение и преглед на политики и програми.

Изложение

Гражданите представляват жизнената сила на един град и са неразривно свързани с неговото продължаващо съществуване и просперитет (David 1989)¹. Ето защо е наложително правителството на един град да се грижи за своите граждани и да обръща специално внимание на техните нужди (Pavlik 2019)². Освен това гражданите трябва да бъдат активни в управлението на своите градове, тъй като са наясно с проблемите на общностите, в които живеят и работят, и могат да оценят действията на градските власти (Speer 2012³; Bhargava 2015⁴).

Участието на гражданското общество се отнася до включването на различни заинтересовани страни, които могат да повлияят или са засегнати от резултатите от процеса на правене на политика и вземане на решения (Pisano 2015)⁵. Като цяло редица институции и участници са поканени да участват в такива процеси, например НПО, представители на бизнеса, социални партньори (т.е. профсъюзи, търговски камари и др.), академични среди и отделни граждани. Участието на различни заинтересовани страни в процесите на вземане на решения е централен принцип на устойчивото развитие, откакто се появява концепцията за устойчивото развитие. Мидълмис (2014)⁶ установи,

¹ Bastos, D. Smart City Applications to Promote Citizen Participation in City Management and Governance: A Systematic Review (<https://www.mdpi.com/2227-9709/9/4/89>).

² Pavlik, A. (2019). Examining the Relationship Between People and Government. California State University—Maritime Academy: Vallejo, CA, USA.

³ Speer, J. (2012). Participatory Governance Reform: A Good Strategy for Increasing Government Responsiveness and Improving Public Services? // *World Dev.*, Vol. 40, pp. 2379-2398.

⁴ Bhargava, V. (2015). Engaging Citizens and Civil Society to Promote Good Governance and Development Effectiveness. Asian Development Bank: Mandaluyong, Philippines.

⁵ Pisano, U. The role of stakeholder participation in European sustainable development policies and strategies. // *ESDN Quarterly Report*, №39.

⁶ Middlemiss, L. (2014). Individualised or participatory? Exploring late-modern identity and sustainable development. // *Environmental Politics*, Vol. 23, №6, pp. 929-946.

че както теорията, така и практиката на устойчивото развитие исторически са наблягали на участието като важно средство за постигане на целите (Hardin 1968⁷; WCED 1987; Ostrom 1990⁸).

Въпреки важността си обаче участието на гражданите в управлението на техните градове не е прост процес дори когато градските власти ценят мненията на гражданите (Roberts 2015⁹). За да оптимизират този процес и да се изправят срещу намаляващото обществено доверие поради скандали, корупция, влошаване на икономическата ситуация и неравенства (Vigoda-Gadot 2013¹⁰; Markoff 2013¹¹), градските власти променят и актуализират правителствените механизми, за да увеличат участието на гражданите (Gracia 2015¹²; Amsler 2005¹³; Sahamies 2022¹⁴). Това естествено води до формулирането на концепции, като електронно правителство и електронно управление, където информационните технологии се използват за предоставяне на услуги и улесняване на комуникацията между различни субекти (Prabhu 2013¹⁵; Manoharan 2018¹⁶; Evans 2006¹⁷). Тези концепции също се разглеждат при внедряването на интелигентния и устойчив град, тъй като интелигентното управление е подходяща област (Giffinger

⁷ Hardin, G. (1968). The tragedy of the commons. // *Science*, Vol.162 (3859), pp. 1243-1248.

⁸ Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: the evolution of institutions for collective action*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁹ Roberts, N.C. (2015). *The Age of Direct Citizen Participation*; Routledge: London, UK.

¹⁰ Vigoda-Gadot, E., Mizrahi, S. (2013). *Managing Democracies in Turbulent Times: Trust, Performance, and Governance in Modern States*. Springer: Berlin/Heidelberg, Germany, p. 199.

¹¹ Markoff, J. (2013). Democracy's Past Transformations. // *Present Challenges, and Future Prospects*. *Int. J. Sociol.* Vol. 43, pp. 13-40.

¹² Gracia, D.B., Casaló Ariño, L.V. (2015). Rebuilding Public Trust in Government Administrations through E-Government Actions. // *Rev. Española Investig. Mark. ESIC*, Vol.19, pp. 1-11.

¹³ Amsler, L., Nabatchi, T., O'Leary, R. (2005). The New Governance: Practices and Processes for Stakeholder and Citizen Participation in the Work of Government. // *Public Adm. Rev.*, Vol. 65, pp. 547-558.

¹⁴ Sahamies, K., Haveri, A. Anttiroiko, A.-V. (2022). Local Governance Platforms: Roles and Relations of City Governments. // *Citizens, and Businesses. Adm. Soc.*, Vol. 54, 00953997211072531.

¹⁵ Prabhu, C.S.R. (2013). *E-Governance: Concepts and Cases Studies*. PHI Learning Pvt. Ltd.: Delhi, India.

¹⁶ Manoharan, A.P., Ingrams, A. (2018). Conceptualizing E-Government from Local Government Perspectives. // *State Local Gov. Rev.*, Vol. 50, pp. 5666.

¹⁷ Evans, D., Yen, D.C. (2006). E-Government: Evolving Relationship of Citizens and Government, Domestic, and International Development. // *Gov. Inf. Q.*, Vol. 23, pp. 207-235.

2007¹⁸; Kirimtat 2020¹⁹), целяща да разработи и разпространи нови форми за ангажиране на гражданите в управлението на града.

Интелигентните градове предполагат интензивно събиране и анализ на данни за подобряване на наличните услуги (Kirimtat 2020²⁰). Въпреки че няма точна дефиниция на това какво прави един град интелигентен, поради което съществуват множество дефиниции, е възможно да се идентифицират общи елементи в тях: икономическо развитие, устойчивост, екологична отговорност, качество на живот и фокус върху гражданите и техните нужди (Caragliu 2011²¹; Manville 2014²²; Prasad 2020²³; Albino 2015²⁴; Cavada 2014²⁵).

Информационно комуникационните технологии (Видясова 2018)²⁶ могат да действат като инструмент за управление чрез съвместната практика на електронно участие (Boukhris 2016)²⁷, инструмент за производство на обществени ценности (Castelnovo 2015²⁸; Granier 2016²⁹) или

¹⁸ Giffinger, R. et al. (2007). Smart Cities – Ranking of European Medium-Sized Cities. Vienna University of Technology: Vienna, Austria.

¹⁹ Giffinger, R., Gudrun, H. (2010). Smart Cities Ranking: An Effective Instrument for the Positioning of the Cities? // ACE Archit. City Environ., Vol. 4, pp. 7-26.

²⁰ Kirimtat, A. et al. (2020). Future Trends and Current State of Smart City Concepts: A Survey. IEEE Access 8, pp. 86448–86467.

²¹ Caragliu, A., Del Bo, C., Nijkamp, P. (2011). Smart Cities in Europe. // J. Urban Technol., Vol. 18, pp. 65-82.

²² Manville, C. et al. (2014). Mapping Smart Cities in the EU. European Parliament – Directorate General for Internal Policies: London, UK.

²³ Prasad, D., Alizadeh, T. (2020). What Makes Indian Cities Smart? A Policy Analysis of Smart Cities Mission. // Telemat. Inform., Vol. 55, pp. 101466.

²⁴ Albino, V., Berardi, U., Dangelico, R.M. (2015). Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives. // J. Urban Technol., Vol. 22, pp. 3-21.

²⁵ Cavada, M., Hunt, D., Rogers, C. (2014). Smart Cities: Contradicting Definitions and Unclear Measures (<https://sciforum.net/manuscripts/2454/manuscript.pdf>).

²⁶ Видясова Л. А., Тензина Я. Д., Видясов Е. Ю. (2018). Восприятие концепции «умного города» активными горожанами в Петербурге. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология, том 11, вып. 4, с. 404-419 (<https://doi.org/10.21638/spbu12.2018.402>).

²⁷ Boukhris I. et al. (2016). Decision Model for Policy Makers in the Context of Citizens Engagement. // Social Science Computer Review, Vol. 34, №6, pp. 740-756.

²⁸ Castelnovo W., Misuraca G., Savoldelli A. (2015). Citizen's Engagement and Value Co-Production in Smartand Sustainable Cities. // International Conference on Public Policy. Milan, pp. 1-16.

²⁹ Granier B., Kudo H. (2016). How Are Citizens Involved in Smart Cities? Analysing Citizen Participation in Japanese 'Smart Communities'. // Information Polity., Vol. 21, №1, pp. 61-76.

събиране на мнения на граждани относно градските процеси (Mueller 2018³⁰). Й. Габрис (2014)³¹ отбелязва, че гражданите не са пасивни участници, а техните действия са координирани със средата чрез големи потоци от данни. Предполага се, че разбирането на спецификата на комуникационните канали, чрез които се разпространява информация, ще повлияе на това как гражданите ще бъдат включени в инициативи за интелигентен град (Mueller 2018)³².

Участието на гражданите в изготвянето на политики и вземането на решения за устойчиво развитие се насърчава от дълго време въз основа на принципа, че хората са по-склонни да се ангажират с резултати, за които са имали колективен принос (Middlemiss 2014). Морс и Бел (2010)³³ описват два основни аргумента зад тази обосновка:

- че заинтересованите страни имат основно право да бъдат включени в обсъждания, които ще окажат въздействие върху техния живот и
- че вслушването в гласа на заинтересованите страни и включването им в процес на промяна може да помогне тази промяна да стане по-добра.

Нещо повече, неяснотата на концепцията за устойчивото развитие и нейните цели, както и необходимостта от адаптиране към променящите се обстоятелства налага постоянно предефиниране и ново тълкуване на принципите на устойчивото развитие. Джордан, А. (2008)³⁴ твърди, че при липсата на „централно определен план за устойчиво развитие неговото практическо значение непременно ще се проявява чрез интерактивния процес на обществен диалог и размисъл. Ако случаят е такъв, ще са необходими системи на управление, които да ръководят и насочват тези колективни дискусии към задоволително ниво на консенсус“. По този начин устойчивото развитие изисква вземане на решения, които имат адаптивен характер и

³⁰ Mueller, J. et al. (2018). Citizen Design Science: A Strategy for Crowd-Creative Urban Design // *Cities*. Vol. 72, pp. 181-188.

³¹ Gabrys J. (2014). Programming Environments: Environmentality and Citizen Sensing in the Smart City. // *Environment & Planning D: Society & Space*, Vol. 32, №1, pp. 30-48.

³² Mueller, J. et al. (2018). Citizen Design Science: A Strategy for Crowd-Creative Urban Design // *Cities*. Vol. 72, pp. 181-188.

³³ Morse, S., Bell, S. (2010). Stakeholder participation in sustainable development (<http://www.eoearth.org/view/article/156236/>).

³⁴ Jordan, A. (2008). The governance of sustainable development: taking stock and looking forwards. // *Environment and Planning C: Government and Policy*, Vol. 26, pp.17-33

характер на участие, за да се отчетат промените и несигурността, да се използват различни видове знания и да се насърчават сътрудничеството и споделените цели.

Участието е централен компонент на различни политически документи. След приемането на „Дневен ред 21“ на Конференцията на ООН за околната среда и развитието (UNCED) в Рио де Жанейро през 1992 г. този императив за сътрудничество се утвърждава в практиката на екологичната политика и сега се „привежда“ в рамки за участие на „заинтересовани страни“ в множество екологични области и инструменти за зелена политика (Kuchler, Lövbrand 2015)³⁵. През 2012 г. в заключителния документ на Рио+20, „Бъдещето, което искаме“, се подчертава неговата цел да „засили участието и ефективната ангажираност на гражданското общество и други съответни заинтересовани страни в съответните международни форуми и в тази връзка да насърчи прозрачността и широкото обществено участие и партньорства за прилагане на устойчиво развитие“ (ООН 2012)³⁶. Споразуменията за участие на различни заинтересовани страни, като организации на гражданското общество, бизнес и академични среди в процеса на създаване на политики, следователно са централен инструмент за управление на устойчивото развитие.

Ангажираността на заинтересованите страни може да се разглежда като средство за подобряване на отчетността, прозрачността, приобщаването, ефективността, ефикасността и справедливостта на процеса на вземане на решения (Al-Nasrawi 2021)³⁷. Следователно ангажирането на заинтересованите страни в прилагането на концепцията за интелигентни и устойчиви градове може да има значителен принос за управлението на града и може да повлияе на представянето му, ако ангажираността на гражданите, води до удовлетворението им, което от своя страна осигурява максимум ефективност на градските решения и добро управление (Shankar 2016)³⁸.

³⁵ Kuchler, M., Lövbrand, E. (2015). Simulative governance: on the collaborative narrative of civil society participation in the CDM stakeholder framework. // *Environmental Politics*.

³⁶ UN (2012). The future we want. Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2012 - A/RES/66/288.

³⁷ Al-Nasrawi, S. (2021). Planning and Designing Smart Sustainable Cities: The Centrality of Citizens Engagement.

³⁸ Shankar, R. (2016). Why smart cities need smart citizens (www.thehindu.com/features/homesand-gardens/why-smart-cities-need-smart-citizens/article8625075.ece).

Ангажирането се осъществява на различни политически нива, т.е. на наднационално (ЕС), национално, регионално и/или местно ниво. Далал-Клейтън и Бас (2002)³⁹ твърдят, че в процесите на участие на наднационално и/или национално ниво участието често е ограничено до традиционни групи заинтересовани страни и „класически“ механизми за участие (Pisano 2015)⁴⁰. Обратно, участието на поднационално ниво често е по-интерактивно и новаторско. Освен това мотивацията за участие на заинтересованите страни на поднационално ниво може да бъде насърчена от преки регионални/местни проблеми и опит. Връзките между динамиката на участието отгоре надолу и отдолу нагоре и насърчаването на децентрализирани механизми, както и самата вертикална интеграция са някои от основните предизвикателства при проектирането на процеси на участие.

Участието в различни етапи от политическия цикъл се отнася до трите общи етапа на цикъла на политиката, т.е. участие в проектирането, изпълнението и прегледа на политики, стратегии, програми, проекти. Проектирането се отнася до процеса на изготвяне на политики, стратегии и програми; изпълнението се отнася до онези механизми за участие, които са в пряка връзка с изпълнението на целите на политиката или стратегията и резултатите от тези инициативи, и прегледът се отнася до оценка и мониторинг на напредъка в постигането на целите, както и до по-нататъшното развитие на политика, стратегия, програма. Една политика, колкото и да е добра или ориентирана към устойчивостта, няма да бъде ефективна, ако резултатът е далеч от целта (т.е. поради първоначалното състояние или нереалистична цел). Вземашите решения, гражданите и жителите имат на разположение голям избор от инструменти за градска намеса и ръководствата за добри практики могат да ги вдъхновят. Целите за тематичните индикатори могат да бъдат определени на ниво град според приоритетите на всеки град. Ето защо представянето на даден град на национално или наднационално ниво трябва да се оценява както според неговите цели, така и според напредъка, постигнат в това отношение.

³⁹ Dalal-Clayton, B., Bass, S. (eds.) (2002). Sustainable development strategies: A resource book. London: OECD, UNDP, Earthscan (http://www.nssd.net/pdf/resource_book/SD-Strat-06.pdf).

⁴⁰ Pisano, U. The role of stakeholder participation in European sustainable development policies and strategies. // ESDN Quarterly Report, №39.

Заклучение

В заключение бихме могли да подчертаем важната роля на участието на различни заинтересовани страни и в частност – на гражданите в процесите на вземане на решения като основен принцип на устойчивото развитие.

Участието на гражданите в управлението на градовете е сложен процес и тяхната важност води до действия на градските власти, като промяна и актуализиране правителствените механизми, за въвличането им в процесите. Това от своя страна води до формулирането на концепции, като електронно правителство и електронно управление, където информационните технологии се използват за предоставяне на услуги и улесняване на комуникацията между различни субекти. Тези концепции също се разглеждат при внедряването на интелигентния и устойчив град, тъй като интелигентното управление е подходяща област, целяща да разработи и разпространи нови форми за ангажиране на гражданите в управлението на града. Това има фундаментално значение не само за постигането на устойчиво градско развитие, но и за оптимизиране на процесите на взаимодействие на по-високо ниво.

Използвана литература:

1. Видясова Л. А., Тензина Я. Д., Видясов Е. Ю. (2018). Восприятие концепции «умного города» активными горожанами в Петербурге. // Вестник Санкт-Петербургского университета. Социология, том 11, вып. 4, с. 404-419 (<https://doi.org/10.21638/spbu12.2018.402>).
2. Albino, V., Berardi, U., Dangelico, R.M. (2015). Smart Cities: Definitions, Dimensions, Performance, and Initiatives. // J. Urban Technol., Vol. 22, pp. 3-21.
3. Al-Nasrawi, S. (2021). Planning and Designing Smart Sustainable Cities: The Centrality of Citizens Engagement.
4. Amsler, L., Nabatchi, T., O'Leary, R. (2005). The New Governance: Practices and Processes for Stakeholder and Citizen Participation in the Work of Government. // Public Adm. Rev., Vol. 65, pp. 547-558.
5. Bastos, D. Smart City Applications to Promote Citizen Participation in City Management and Governance: A Systematic Review (<https://www.mdpi.com/2227-9709/9/4/89>).

6. Bhargava, V. (2015). Engaging Citizens and Civil Society to Promote Good Governance and Development Effectiveness. Asian Development Bank: Mandaluyong, Philippines.
7. Boukhris, I. et al. (2016). Decision Model for Policy Makers in the Context of Citizens Engagement. // *Social Science Computer Review*, Vol. 34, №6, pp. 740-756.
8. Caragliu, A., Del Bo, C., Nijkamp, P. (2011). Smart Cities in Europe. // *J. Urban Technol.*, Vol. 18, pp. 65-82.
9. Castelnovo, W., Misuraca, G., Savoldelli, A. (2015). Citizen's Engagement and Value Co-Production in Smart and Sustainable Cities. // *International Conference on Public Policy*. Milan, pp. 1-16.
10. Cavada, M., Hunt, D., Rogers, C. (2014). Smart Cities: Contradicting Definitions and Unclear Measures (<https://sciforum.net/manuscripts/2454/manuscript.pdf>).
11. Dalal-Clayton, B., Bass, S. (eds.) (2002). Sustainable development strategies: A resource book. London: OECD, UNDP, Earthscan (http://www.nssd.net/pdf/resource_book/SDStrat-06.pdf).
12. Evans, D., Yen, D.C. (2006). E-Government: Evolving Relationship of Citizens and Government, Domestic, and International Development. // *Gov. Inf. Q.*, Vol. 23, pp. 207-235.
13. Gabrys, J. (2014). Programming Environments: Environmentalism and Citizen Sensing in the Smart City. // *Environment & Planning D: Society & Space*, Vol. 32, №1, pp. 30-48.
14. Giffinger, R. et al. (2007). Smart Cities – Ranking of European Medium-Sized Cities. Vienna University of Technology: Vienna, Austria.
15. Giffinger, R., Gudrun, H. (2010). Smart Cities Ranking: An Effective Instrument for the Positioning of the Cities? // *ACE Archit. City Environ.*, Vol. 4, pp. 7-26.
16. Gracia, D.B., Casaló Ariño, L.V. (2015). Rebuilding Public Trust in Government Administrations through E-Government Actions. // *Rev. Española Investig. Mark. ESIC*, Vol. 19, pp. 1-11.
17. Granier, B., Kudo, H. (2016). How Are Citizens Involved in Smart Cities? Analysing Citizen Participation in Japanese 'Smart Communities'. // *Information Polity.*, Vol. 21, №1, pp. 61-76.
18. Hardin, G. (1968). The tragedy of the commons. // *Science*, Vol. 162 (3859), pp. 1243-1248.
19. Jordan, A. (2008). The governance of sustainable development: taking stock and looking forwards. // *Environment and Planning C: Gov-*

ernment and Policy, Vol. 26, pp.17-33.

20. Kirimtat, A. et al. (2020). Future Trends and Current State of Smart City Concepts: A Survey. *IEEE Access* 8, pp. 86448–86467.

21. Kuchler, M., Lövbrand, E. (2015). Simulative governance: on the collaborative narrative of civil society participation in the CDM stakeholder framework. // *Environmental Politics*.

22. Manoharan, A.P., Ingrams, A. (2018). Conceptualizing E-Government from Local Government Perspectives. // *State Local Gov. Rev.*, Vol. 50, pp. 5666.

23. Manville, C. et al. (2014). Mapping Smart Cities in the EU. European Parliament – Directorate General for Internal Policies: London, UK.

24. Markoff, J. (2013). Democracy's Past Transformations. // *Present Challenges, and Future Prospects. Int. J. Sociol.* Vol. 43, pp. 13-40.

25. Middlemiss, L. (2014). Individualised or participatory? Exploring late-modern identity and sustainable development. // *Environmental Politics*, 23:6, pp. 929-946.

26. Morse, S., Bell, S. (2010). Stakeholder participation in sustainable development (<http://www.eoearth.org/view/article/156236/>).

27. Mueller, J. et al. (2018). Citizen Design Science: A Strategy for Crowd-Creative Urban Design // *Cities*, Vol. 72, pp. 181–188.

28. Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: the evolution of institutions for collective action*. Cambridge: Cambridge University Press.

29. Pavlik, A. (2019). *Examining the Relationship Between People and Government*. California State University – Maritime Academy: Vallejo, CA, USA.

30. Pisano, U., The role of stakeholder participation in European sustainable development policies and strategies, *ESDN Quarterly Report* No 39

31. Prabhu, C.S.R. (2013). *E-Governance: Concepts and Cases Studies*. PHI Learning Pvt. Ltd.: Delhi, India.

32. Prasad, D., Alizadeh, T. (2020). What Makes Indian Cities Smart? A Policy Analysis of Smart Cities Mission. // *Telemat. Inform.*, Vol. 55, pp. 101466.

33. Roberts, N.C. (2015). *The Age of Direct Citizen Participation*. Routledge: London, UK.

34. Sahamies, K., Haveri, A. Anttiroiko, A.-V. (2022). Local Governance Platforms: Roles and Relations of City Governments. // *Citizens, and Businesses. Adm. Soc.*, Vol. 54, 00953997211072531.

35. Shankar, R. (2016). Why smart cities need smart citizens (www.thehindu.com/features/homesand-gardens/why-smart-cities-need-smart-citizens/article8625075.ece).

36. Speer, J. (2012). Participatory Governance Reform: A Good Strategy for Increasing Government Responsiveness and Improving Public Services? // *World Dev.*, Vol. 40, pp. 2379-2398.

37. UN (2012). The future we want. Resolution adopted by the General Assembly on 27 July 2012 - A/RES/66/288.

38. Vigoda-Gadot, E., Mizrahi, S. (2013). *Managing Democracies in Turbulent Times: Trust, Performance, and Governance in Modern States*. Springer: Berlin/Heidelberg, Germany, p. 199.

За контакти:

Докт. Виктория Атанасова
Икономически университет – Варна,
viktoria.atanasova@ue-varna.bg

ИЗБОРНА АКТИВНОСТ ПОД 50% ЛЕГИТИМИРА ВЛАСТТА И СВАЛЯ РЕЙТИНГА НА ПАРЛАМЕНТА

*Докторант Орлин Кисъев
Факултет „Бизнес и мениджмънт“,
Русенски университет „Ангел Кънчев“*

ACTIVITY BELOW 50% LEGITIMATES THE AUTHORITY AND REDUCES THE RATING OF THE PARLIAMENT

*PhD Student Orlin Kisyov
Faculty Business and Management,
„Angel Kanchev“ University of Ruse*

Резюме: *В доклада се разгледани специфичните проблеми, свързани с избирателната активност. Акцентът е поставен върху задълбочаващата се ниска представителност в българския парламент, което е в следствие на разрива в доверието на българските граждани в парламентарната република.*

Ключови думи: *политически елити, конституционни въпроси, обществено представителство*

Abstract: *The report addresses specific issues related to voter turnout. Emphasis has been added on the deepening low representation in the Bulgarian parliament, which is a consequence of the gap in the trust of the Bulgarian citizens in the parliamentary republic.*

Keywords: *political elites, constitutional matters, public representation*

Въведение

Днес все повече хора в България не вярват, че изборите определят кой ще ръководи изпълнителната власт. От тук и постоянният нисък процент избирателна активност, който в последните години е далеч под 50%. И естествено идва въпросът за каква представителност можем да говорим на българския парламент, а от там – и на всяко правителство, при условие че гражданите, които са дали гласа си за тях, са ограничен брой и далеч от масовост. Властта е легитимна, но рейтингът на парламентът пада.

Изложение

Само през 2021 г. България провежда 3 пъти избори. На 04.04.2021 г. правото си на вот за парламент са упражнили 3 334 283 от 6 588 372 избиратели, което прави 50.61% активност. Четири месеца по-късно отново избираме парламент, този път активността пада до 42.19%, или 2 775 410 са гласували от 6 578 716 правоимащи. Не минават и четири месеца и народът е отново пред урните. За парламентарен вот на 14 ноември 2021 г. – този път наред с избора на президент и вицепрезидент се налага да се избират отново народни представители. На първи тур е реализирана 40.50% активност, или от 6 635 305 избиратели правото си на глас са упражнили 2 687 307. А вторият тур на изборите на 21 ноември за президент и вицепрезидент преминава при 34.84% активност, което прави от 6 632 375 до урните отиват 2 310 903. Близко година по-късно парламентарните избори на 2 октомври 2022 г. преминават при 39,41% активност, или от 6 602 990 са гласували 2 601 963, а на 2 април 2023 г. активността за избор за Народно събрание е 40.69%, т. е. от 6 594 593 избиратели правото си на глас са упражнили 2 683 606. Всички данни са от Централната избирателна комисия (<https://results.cik.bg>). Или делът на негласувалите е повече от една втора от имащите право на глас. И това завъртане в спиралата на нескончаеми избори едва ли съдейства положително за повишаване на желанието на българите да упражнят правото си на вот.

Процентът на гласувалите според медиите е нормален, но той реално означава, че далеч под половината избиратели с право на глас искат да отидат до урните, за да упражнят възможността си за избор кой да управлява България. Кой да взема решенията в един сложен свят на пандемия и близък военен конфликт в Украйна, от която ни дели само едно море – Черно. Толкова ли е безучастен българинът към съдбата си, или има други фактори, които играят демобилизираща роля. Друг е въпросът, че при тази избирателна активност има и солиден процент на невалидни бюлетини, които достигат до 6,22% на парламентарните избори през 2014 г. и рекордните 15.1% подадени за общински съветници на местните избори през 2019 г. Едни от реални грешки, други – от умишлени, сочещи ясно пълно нежелание да се упражнява правото на вот. Някои са празни – без отбелязване, други са с оградени няколко партии или няколко кандидати, а трети

– изписват директно, че не харесват нито партия, нито лица и няма за кого да гласуват. Като втрещават секционните комисии с нецензурен език. Този процент избиратели явно отиват до урните, за да демонстрират неудовлетворението си от кандидатите за власт или пък са били задължени от някого да отидат до тъмните стаички и са се явили принудително, въпреки че у нас днес няма задължително гласуване.

Избирателната ни система не е достатъчен стимул за хората да изразят мнението си по време на избори. От друга страна това под 50% участие е не само мотив за размисъл, а и показател колко ефективна е нашата демокрация. Чл. 1, ал. 2, от глава първа в Конституцията гласи, че „цялата власт, произтича от народа“. Произтича, но в този случай става дума за половината народ, а другата половина съзнателно не участва в процеса по нейното формиране, както сочи Слави Василев („Проваленият парламентаризъм. Защо на България е необходима президентска република“). От което прави извод, че българската политическа система не функционира. А това не носи нищо добро нито за България, нито за народа.

Много сме далеч от атинските селяни, които вървят 25 км., за да стигнат до събранието на площада, както и от атинските занаятчий и моряците от Пирея, които отиват да обсъждат и решават съдбините на държавата си през 5 век пр. н. е. Тогава без да е имало парламентарен режим във времето на градовете държави, в Атина властта е упражнявана само от граждани – свободните мъже, навършили 20 години. Те са 40 000 на фона на население от четвърт милион. От тях само 5 000 участват в събранията, провеждани 3-4 пъти месечно и според Корнелиус Касториадис (1922 – 1997) – гръцки философ, социален критик и икономист, в основата на Атинската демокрация е мисълта, че от всеки зависи управлението. Но тогава е имало избрани личности, а днес те са посочвани от партиите и голяма част от тях са далеч от характеристиката за изявени личности, затова лесно потъват в миманса на Народното събрание, често без да се изявяват на парламентарната трибуна.

Но да се върнем в българската история – с приемането на Търновската конституция на 16 април 1879 г. е внесен западният демократичен модел, който предвижда всеобщо изборно право и избираеми Обикновено и Велико народно събрание. В следосвобожденското ни управление е заложен демократизъм, за който Стефан Баламезов пише: (в „Парламентарно управление в славянските страни. Преглед

на политическите институти и на тяхната особеност в България – Югославия – Чехословакия – Полша“. София, 1926, с. 15) „вместо избирателен ценз, както предлага Комисията за Народно събрание, се приема всеобщо избирателно право. И вместо Сенат се приема еднокамерна система.“ Това се дължи, от една страна, на лоялното поведение на княз Дондуков-Корсаков и неговият съветник Лукиянов, които осъзнават величието на момента един християнски народ да има пълната свобода да крои сам държавата си, а от там и съдбините си, и от друга страна – на самите първенци учредители, които се опасяват, че ще имат проблеми с княза чужденец, който ще им бъде даден от Великите сили.

Но има и ограничения – гласуват само мъжете, навършили 21 години, а могат да бъдат избирани само по-възрастните от 30 години, които са грамотни. Жените получават права да стигнат до урните през 1937 г., но без да бъдат избирани. Но и при тях има ограничения – да са омъжени, овдовели или разведени, както припомня Екатерина Михайлова в „Парламентаризъм и правова държава в България.“ Т.е. да са имали семейство, което предполага грижа за дом и за челяд, освен за себе си.

В Конституцията от 1991 г. в чл. 42 се посочва, че правото да избират имат навършилите 18 г., да не са поставени под запрещение и да не изтърпяват наказание лишаване от свобода. Но за да бъде избран гражданин за народен представител, според чл. 65 трябва да има навършени 21 години и да няма друго гражданство.

Най-важната характеристика на избирателното право е равното гласуване – всеки избирател има право да даде гласа си, който има равна тежест в изборния процес. В България имаме преки избори – сумирането на гласовете е директно. В резултат на гласовете се отчитат резултатите за представителство в парламента, за избор на президент и вицепрезидент, за кмет и за общински съветници.

Непреки избори има в САЩ. В резултат на гласовете в различите щати се определят фиксирани места в Сената, на базата на които се определя спечелилият кандидат за президент. Двукамерният Конгрес прави почти невъзможно една партия да узурпира властта, а постоянният цикъл на избори на всеки две години за 1/3 от местата в Сената и Долната камара, както и публичният натиск правят произвола невъзможен, което дава вяра на американците, че живеят при голяма демокрация и от тях зависи управлението на страната им.

Изборното гласуване е тайно, за да няма оказване на давление върху никого. Вотът се упражнява лично – за да не се подменя волята на избирателя, такъв е и смисълът на деня за размисъл. Макар че се допуска при незрящи граждани с тях да влиза придружител в тъмната стаичка. Което у нас води до злоупотреби в някои райони на страната, където масово хора без зрителни проблеми, но с други заболявания гласуват с придружител в подвижни секции (https://www.dnevnik.bg/izbori_2021/2021/12/12/4286516_glasuvaneto_v_mobilni_sekcii_bum_na_trudno_podvijni). Във Франция пък се допуска гласуване чрез пълномощник.

Нямат право на вот лишените от свобода и хората, които са под запрещение. И все пак в местата за лишаване от свобода има отворени секционни комисии. В тях гласуват всички, които не са с влезли в сила присъди.

И докато в България смятаме, че със задължителното гласуване се нарушава демократизмът да имаш право на избор дали да упражниш правото си на вот, или не, то в редица държави има задължително гласуване от преди близо 100 години: Белгия (1892 г.), Аржентина (1914 г.) и Австралия (1924 г.). При тях се постига около 90% активност. Сред страните със задължителен вот са и Австрия, Кипър, Венецуела, Парагвай, Боливия, Панама и др.

В държави като Чили, където е отменено задължителното гласуване, процентът на избирателна активност е паднал след отмяната на задължението от 80-90% на 49% (<https://www.investor.bg/a/332-ikonomika-i-politika/212634-zadalzhitelното-glasuvane-i-balgariya>). В други държави има висок процент на активност като осъзната гражданска позиция – пример е Турция с 53% на парламентарните избори през май 2023 г. (<https://btvnovinite.bg/svetut/izborite-v-turcija-rekordna-izbiratelna-aktivnost-ot-chuzhbina-i-posledni-sreshtina-kandidatite-s-naroda.html>). Макар някои да свързват повишената активност в Турция не с гражданската позиция, а с контролирания вот на Ердоган върху командваните от него, заети в държавния апарат. Институтът на задължителното гласуване може да повиши гражданското самосъзнание и съпричастност към управленските процеси. Но той не е панацея за демократичните процеси, а по-скоро временна мярка (<https://aplaw.bg/zadlzhitelното-glasuvane-argumenti-za-i-protiv>). Факт е, че няма нито една икономически силна държава, която да предлага подобен вот.

У нас тази идея възниква периодично и през 1919 г. е въведено задължително гласуване, като за неупражнилите вот е предвидена санкция. Не толкова заради глобата, а заради преживените Първа световна война, националната катастрофа българинът „осъзнава значението на всеки съзнателен избор“ (Баламезов, Ст. Конституционно право. Ч. II, София, 1993, с. 87-89) и разбира, че неговото участие в изборите, болшинството от народа от негова страна би могло да осуети външна политика. На изборите през 1911 г. не са взели участие 46% от населението, или са гласували 508 046 граждани от 1 106 943 избиратели. Но след две войни – Балканската и Междусъюзническата, на вота през 1914 г. от 1 174 699 избиратели са гласували 642 803 граждани, т.е. неучастващите вече са 45%. При изборите през март 1920 г. е имало 1 054 165 избиратели, а са гласували 823 629 граждани или неучастващите вече са 22%. А на вота през април 1923 г. от 1 253 811 избиратели са гласували 1 074 736 граждани, т.е. не са взели участие 14%. Същият процент се запазва и на изборите през ноември същата година. От 1 276 537 избиратели упражнилият правото си на вот са 1 085 290. Явна е реакцията срещу външната и вътрешната политика на тогавашните управляващи. Създават се нови групировки. Междусъюзническата война – 1913 г., в която България остава сама срещу Сърбия, Гърция, Черна гора, Румъния и Османската империя, характеризира държавата ни със слаб парламентаризъм, правителство без власт. Следва Букурещкият мирен договор, по който отстъпваме Македония – Гърция взема Егейския дял, а Сърбия – Вардарския, и сме принудени да дадем Южна Добруджа на Румъния. Създава се реакция срещу управляващите и вдига изборната активност. Въпреки това Баламезов търси да охарактеризира негласувалите – едни не отиват до урните като „несъзнателни“, друга група не могат да надделеят над неделните си занимания – разходки, риболов, екскурзии, но третата група е най-важна – това са т. нар. разочаровани. Имат развито политическо съзнание, но смятат, че техният глас ще попадне в общата маса на онези, които поддържат или творят това, от което са разочаровани.

Да виждате нещо общо с настоящата ситуация у нас? Групите на негласувалите са отново три. И целокупно незаинтересоваността от вота е налице.

Не е така обаче веднага след промените през 1989 г. Еуфорията за нов живот дава гласък на VII Велико Народно събрание, което

през 1990 г. е избрано с 90,79% от гласоподавателите. То има задача да приеме нова демократична конституция. Друг е въпросът, че неговият дневен ред е подменен много скоро с люта битка между двата основни политически лагера – на СДС и БСП като наследник на БКП. А целта е овладяването на властта. Има и друг феномен – личностният. Във Великото народно събрание са избрани изявени юристи, като Стефан Савов, Любен Корнезов, Гиньо Ганев, театралният кинорежисьор Вили Цанков, режисьорът Анжел Вагенщайн, лекарски светила като Александър Чирков. Тук са Едвин Сугарев, Йордан Василев и независимо че са от двете страни на синьо-червената барикада, държавната машина като устройство и учене на парламентаризъм се преустройва за движение в посока на демокрацията.

Впоследствие ентусиазмът за бърза промяна охлажда страстите и дава постепенен спад във вота.

Годината е 1991 на парламентарните избори активността е вече 83,86%. През 1992 имаме президентски вот на първи и втори тур – съответно с активност 75,34% и 75,88%. През 1994 г. отново има парламентарни избори, а активността почти се запазва – 75,27%. За да падне година по-късно на местния вот до 57,87%. Като най-ниска е изборителната активност през 2007 г., когато избираме народни представители за Европарламент с 28,60%, докато местните избори са проведени при 50,68% активност. За следващия Европарламент през 2009 г. – активността отново е ниска – 37,49%, докато същата година се избира и Народно събрание с активност 60,20%. Което е показател, че българинът все още не осъзнава какво може да иска от депутатите си в Брюксел, докато от кмета и депутатите в българския парламент знае какво може да търси.

От друга страна ниските резултати отново повдигат въпроса за задължителното гласуване, за да се избират достатъчно представителни органи. Противниците на тази идея, от една страна, смятат, че тя накърнява демокрацията, а от друга – че ще отвори разочарованията от управлението на страната избиратели и същевременно ще ескалира страхът от засилване на присъствието на партии със силни партийни структури – ГЕРБ, ДПС и БСП. .

Още през 90-те години на миналия век става ясно, че чл. 67 от Конституцията „(1) Народните представители представляват не само своите избиратели, а и целия народ“, няма да изпълнява своята роля. Защото депутатите осъзнават, че в парламента влизат благодарение

на партията, която ги е подредила в челните места, и ще изпълняват това, което тя им поръчва, а не онова, за което ги е пратил народът. Така се раждат коалиционните споразумения или в по-ново време наречени сглобки. Създава се разпределението на министерски и други постове в управлението на държавата и на нейната икономика. За управляващите интересът на народа – избирател, остава само предизборна платформа. Тази политическа реалност обезсмисля философията на конституцията, тъй като мнозинството в Народното събрание се формира по волята на народа, но там работи на първо място в полза на партийната коалиция и излъчения от нея кабинет. Но при реализирането на тези поръчки тръгва падането на правителствата. На такова основание се иска оставката на Стефан Савов, като председател на 36-тото Народно събрание, излъчен от СДС и избран с гласовете на СДС и ДПС. Той се защитава в парламента на заседанието на 23 юли 1992 г., като казва, че го обвиняват, че съдейства за приемането на закони, които не отговарят на приоритетите на обществото и на милионите граждани в България. Но аргументът му е, че е предлагал гласуването на закони, които се излъчват от мнозинството в парламента. Обвиняват го и че е работил в полза на Демократическата партия, която представлява, но според него законите, които предлагал, били в полза на демокрацията. На два пъти му е искана оставката, в крайна сметка я подава. Дали партийните мнозинства гледат законите в името на хората, или в своя полза, пример са и приетите решения в 45-то народно събрание, в което доминираща политическа сила е „Има такъв народ“, които не отразяват дневния ред нито на държавата, нито на народа. 45-ият парламент има само един приет закон – Изборния кодекс, който засяга преизбирането им и предизвика доста разнопосочни тълкувания. Затова, а и заради отказът им да съставят правителство на няколко пъти, партията на Слави Трифонов получава наказателен антивот на следващите парламентарни избори.

Или в парламента, както се твърди в „Социалния договор: Критично изследване на развитието“ (The social contract. A Critical Study of Its Development. Oxford: Charendon Press, 1957), депутатите практикуват справедливост по най-изгодния за себе си начин и ако в присъствието на свидетели (народа) те държат високо на законите, то в отсъствието им високо ценят правилата на природата. Т.е. знаят, че властта е за малко и гледат да я употребят пълноценно. Че печелившата формула за влизане в парламента са партиите няма спор. Неза-

висими кандидати за парламента в последните години няма избрани, за разлика от VII-то Велико Народно събрание, когато има двама. В следствие в парламентите ще има независими народни представители, но те влизат като част от партийните листи и заради несъгласие при вземането на решенията се отцепват, не без съдействието на някои от управляващите мнозинства. Парламентарното номадство става все по-модно, особено в последните парламенти. Народният представител Явор Божанков влиза от БСП, но след изключването му от парламентарната група през декември 2022 г. следва преориентирането му към „Продължаваме промяната“ (ПП). Радостин Василев влиза от „Има такъв народ“ (2020 г. – 2022 г.), в следствие влиза от ПП (2022 – 2023 г.) и напуска парламентарната група на „Продължаваме промяната-Демократична България“.

Заради подменения дневен ред, който не отговаря на въжеленията на гражданите нескончаемите парламентарни препирни и преливане от пусто в празно, рейтингът на парламентите удря дъното. Още в края на кабинета „Борисов 3“ рейтингът на основния ни законодателен орган е нисък. Доверието в парламента в края на политическия сезон е 21% срещу 72% недоверие. Данните са от независимата от външно финансиране изследователска програма „Политически и икономически индекс“ на „Галъп интернешънъл“ (<https://eurocom.bg/new/galap-reitingut-na-parlamenta-se-iznosva>).

През декември 2022 г. по изследване на Тренд, поръчано от вестник 24 часа, се отчита рекордно нисък процент положителна оценка за работата на парламента – 9%, а над девет пъти повече, или 82%, дават отрицателна оценка (<https://dnes.dir.bg/na-fokus/trend-parlamentat-s-rekordno-nisak-reyting-gerb-zapazva-6-6-prednina-pred-pp/>).

Заклучение

Висотата на една демокрация се измерва с гражданската позиция, която заемат гражданите ѝ, едно от тези права е правото на свободен избор. И отказът от него е отказ от демокрация. Независимо от причините – липса на личности, които да привличат гласове за тях, липса на политики и предизборни платформи, които да са разбираеми, достъпни за гражданите и убедителни. Да отговарят на горещите въпроси, поставени от обществото – нещо, което напоследък липсва в българския предизборен дебат. Или политиките забравиха,

че изборите са състезание на идеи, а следизборното управление е решаване на проблемите на народа, а не преразпределяне на управленската власт между партийци или приближени и роднински кръг хора. И едно задължително гласуване не е панацея за избор на достатъчно представителни органи, а скъсването с корупционните практики и гласуването на закони, които издигат имиджа на държавата във вътрешен и външен план.

И само единението между интересите на партийните централи и интересът на народа ще доведе до силна и независима България.

Използвана литература:

1. Баламезов, С. (1993). Конституционно право, част първа. София: София-Р.

(Balamezov, S. (1993). Constitutional Law, part one. Sofia:Sofia-R.)

2. Василев, С. (2021). Проваленият парламентаризъм. София: Изток-Запад.

(Vasilev, S. (2021).The failed parliamentarism.Sofia:East-West Publishing House.)

3. Конституцията на Република България, в сила от 13.07.1991 г. (Constitution of the Republic of Bulgaria, adopted on 12 July 1991.)

4. Михайлова, Е. (2012). Парламентаризъм и правова държава в България. София: Нов български университет

(Mihaylova, E. (2012). Parliamentarism and the rule of law in Bulgaria. Sofia:New Bulgarian University.)

5. Gough J. W. (1957). The social contract: a critical study of its development. Oxford: Charendon Press

6. <https://parliament.bg/>.

7. <https://cik.bg/>.

8. https://www.dnevnik.bg/izbori_2021/2021/12/12/4286516_glasuvaneto_v_mobilni_sekcii_bum_na_trudno_podvijni.

9. <https://aplaw.bg/zadlzhitelnoto-glasuvane-argumenti-za-i-protiv>

10. <https://www.investor.bg/a/332-ikonomika-i-politika/212634-zadalzhitelnoto-glasuvane-i-balgariya>.

11. <https://btvnovinite.bg/svetut/izborite-v-turcija-rekordna-izbiratelna-aktivnost-ot-chuzhbina-i->

12. <https://dnes.dir.bg/na-fokus/trend-parlamentat-s-rekordno-nisak-reyting-gerb-zapazva-6-6-prednina-pred-pp/>.

13. <https://btvnovinite.bg/svetut/izborite-v-turcija-rekordna-izbiratelna-aktivnost-ot-chuzhbina-i-posledni-sreshti-na-kandidatite-s-naroda.html>.

14. <https://eurocom.bg/new/galap-reitingut-na-parlamenta-se-iznosva/>.

За контакти:

Докт. Орлин Кисьов
Русенски университет
„Ангел Кънчев“
orlinkisiov@abv.bg

ДИГИТАЛНОТО АДМИНИСТРАТИВНО ПРАВО

*Проф. д-р Мария Славова
СУ „Свети Климент Охридски“*

DIGITAL ADMINISTRATIVE LAW

*Prof. Maria Slavova, PhD
Sofia University „Saint Climent Ohridsky“*

Резюме: *Дигиталното административно право може да се дефинира като съвкупността от правата и задълженията на правните субекти, които управляват използването на технологиите. Днес гражданите не са отговорни за последиците от цифровизацията.. Електронната отговорност за действия, които са етични, или неетични, е основният въпрос на цифровото административно право. Цифровите граждани трябва да решат как да действат и ако те не предоставят информация, за да помогнат при определянето на държавната политика за цифровото управление, законите, приети от политиките, няма да отразяват доброто разбиране на цифровото общество.*

Ключови думи: *използването на технологиите, цифрови граждани, цифрова икономика, електронна отговорност*

Summary: *Digital administrative law can be defined as the set of rights and obligations of legal entities that govern the use of technology. Today, legal entities are not responsible digital citizens. Electronic responsibility for actions that are ethical or unethical is the central issue of digital administrative law. It is up to digital citizens to decide how to act, and if they do not provide input to help shape government policy on digital governance, the laws adopted by politicians will not reflect a good understanding of the digital society.*

Key words: *The use of technology, digital citizens, digital economy, e-responsibility*

Въведение

Дигитализацията пренарежда отношенията между органите на управление, бизнеса, гражданите и техните организации. Дигиталната трансформация изисква от икономическите субекти да познават правната уредба на дигиталното управление, за да не допуснат санк-

ции и нарушаване на репутацията им и то с бързите темпове, които дигиталните методи налагат. Дигитализацията трансформира договорните отношения между участниците на пазара, защото по електронен път се събират, съхраняват и разпространяват повече данни, които създават риск и трансформират традиционната икономическа отговорност, включително за поверителността на данните и киберсигурността.

Част от самата роля на правото да регулира обществените отношения в различната дигитална реалност е и да предвиди правните последици и да предупреди правните субекти за последици, които те не познават, но и едва ли биха могли да предотвратят. Превенцията на правните нарушения предполага съответно образование, но поради бързото развитие на технологиите може да се окаже, че познанието идва след нарушението, съответно – след санкцията. Важно е самите правни актове и коментарът към тях да помогнат за идентифицирането на областите с дигитален риск и да отговорят на предизвикателството при определяне на цените на дигиталните услуги в новите бизнес модели на цифровата икономика. Подобна правна уредба засяга преди всичко частноправните отрасли, но в рамката на държавното управление.

Традиционно критикуваме българската правна уредба за нейната изменчивост, липсата на прогностичност и неправилните правни решения. Приложението на над 400-те действащи у нас законови актове не е успешна, съдебната практика по оспорването им е още по-спорна. Не бива обаче да забравяме, че са малко държавите, в които за 150 години 3 пъти се е променил обектът и субектът на управление. На тази основа следва да се отразят и правото на Европейския съюз, и дигиталните императиви.

Евроскептиците в България се увеличават, защото макар да беше ясно, че ценностите на бившата политическа система трябва да бъдат заменени от ценностите на Европейския съюз (ЕС), тази прокламация не се осъществи. Европейският съюз нехае за българските ценности, но и самите българи, и особено българските юристи, не приложиха необходимата последователност при възприемане на европейските принципи и побързаха да ги запишат в действащата правна уредба без съответното разбиране. Така се стигна до разстройване на системата на законодателството, лошо възприемане или неразбиране на правото на ЕС и противоречива съдебна практика.

Показателно е нежеланието на повечето български съдии да допускат преюдициални запитвания по въпроси от прилагането на принципите на правото на ЕС.

Българският пример обаче не е изолиран. Подобно недоволство и разделение на мненията се наблюдава по целия свят и поводът обикновено е свързан с последиците на широката употреба на данни и отсъствието на ефективни форми на защита на бизнеса. Разделения в разбирането за управлението на дигиталната икономика се наблюдават и в континенталната правна система, и в прецедентната правна система. Правото на ЕС се отказва от пропагандирани до скоро принципи и ни поставя в недоумение ние ли лошо го четем, или то лошо урежда, като например разпоредбите посветени на in-house процедурите.

Вътрешната поръчка (in house процедурата) се използва при неотложност, най-често на общинско равнище, и е изключение от общия режим на обществените поръчки, но придобива собствено съдържание на отклонение от установения правен ред. Изключението е уредено в чл. 14, ал.1 от Закона за обществените поръчки и дава възможност на публичните възложители да не прилагат правилата за обществените поръчки при съществени ограничения на закона. Приема се, че възлагането на собствено дружество на централната държавна или на местната администрация носи по-висока сигурност за възложителя, като се предпоставя, че дружеството трябва да е до 80% собственост на възложителя и да притежава собствени ресурси и екип, с които да изпълни договора.

Вътрешните поръчки са замислени за малки и средни предприятия, за малки и средни поръчки и изпълнения. През 2014 г. Европейският парламент и Съветът приемат Директива 2014/24/ЕС и Директива 2014/25/ЕС, които отменят съответно Директиви 2004/18/ЕО и 2004/17/ЕО и преуреждат европейската регламентация на обществените поръчки. Така, за да е налице контрол, който да оправдава неприлагането на режима на обществените поръчки, е необходимо контролираното лице да е в режим на изключителна публична собственост и в капитала му да няма частноправно участие.

Съдебната практика на Съда на ЕС обаче допуска възможно накръняване на два основни принципа на правото на ЕС при свободно възлагане на частно-публично дружество без провеждане на процедури и при разглеждане на различни оферти – принципът на сво-

бодна и лоялна конкуренция и на равнопоставеността на субектите. Нарушаването на тези принципи се изрази в това, че подобно свободно договаряне ще предостави предимство на частно дружество пред неговите конкуренти на пазара. По-нататък европейска регламентация на in-house допусна възлагането да се разграничи от направените дотук изводи и да се разшири чувствително приложното му поле. Предвижда се възможността за опосреден контрол през холдингови структури, участието на частноправни субекти в капитала на контролиращото лице, ограничаването на използваните критерии при функционалния тест и възможността за хоризонтално сътрудничество между възложители по отношение на дейност, която се предлага на свободния пазар.

Изложение

1. Защо дигитално административно право?

Днес много от актовете от законодателната реформа в България трябва да се възприемат като продиктувани от реформата по управление на дигиталната икономика. Това е непосилната лекота на регулирането на икономиката (*unbearable lightness¹ of regulation, because there is no choice*), която като че ли най-после се е освободила от опеката на държавата. Необходима е обаче ясна концепция за управление на дигиталната икономика, защото свободата на електронния достъп съдържа рискове. Всъщност това е един много стар въпрос – въпросът за регулирането на публичната и частната сфера, за границите на правната регламентация при свободната, в случая – дигиталната, инициатива.

Въпросът „Кой ще регулира моята собственост?“ е основен за бизнес отношенията. Кой, ако не ти, и кога, ако не сега, но в границите на действащата правна уредба. Грешките в правната уредба се мултиплицират и се превръщат в проблеми на цялата държава. Така, когато законодателят приема през 2000 г. Закона за администрацията, той не прецизира разграничението между управлението на публичната и частната сфера. Законът би могъл да бъде единствено закон за държавната администрация. А специализирането

¹ По аналогия с „Непосилната лекота на битието“. Кундера, М. *Nesnesitelná lehkost bytí*. Париж, 1984.

на тази държавна администрация на централна, държавна и местна администрация и опитите ѝ да затруднява свободната стопанска инициатива, т. е. да управлява и частната сфера, са допълнително усложняване на управлението на собствеността. Държавната интервенция се чувства най-силно по места, защото всички сме местни хора и именно по места се случва управлението на стопанството. По места са съсредоточени и средствата от европейското финансиране и финансовите корекции при нарушения в усвояването им – всичко това проверено и доказано с дигиталните възможности на е-правосъдието.

Планът за възстановяване и устойчивост предвижда проекти за дигиталното бъдеще в умни градове, с автономни коли, болници и училища. А защо не и умни села, умен бизнес и успешен български дигитален модел, който точно както моделът на толерантността е изконен и тръгва от нашата народопсихология. Ние нямаме възражения да бъдем дигитални, но как би могъл Парламентът, как биха могли политиките да уредят по най-добрия начин тази правна регламентация? Законите, посветени на дигиталното управление не се отличават с особена ефективност!

2. Не са ли всички правни отрасли вече дигитални?

За дигитално право се говори повече от двадесет години. Знае се, че дигиталното право е насочено към създаване на теоретични основи на разбирането какво се случва с правото в дигитална среда. Може ли правото да продължава да бъде основен социален регулатор поради властта на държавата или независимо от него се осъществява нерегламентирано и несанкционирано ползване на блага?

В сферата на дигиталната икономика² за държавата остава малко пространство за уреждане на правната сфера, държавата става наистина малка. Държавата трябва да се ограничи в опитите да интервенира в частната стопанска инициатива, не трябва да се допуска абсолютно никаква възможност за **свърхрегулация**, защото пазарът там измества държавата, когато и където го има. У нас – все още слабо, но перспективата е ясна. От действащите у нас закони голяма част носят елементи на уреждане на дигиталната икономика, но всъщност са неприложими. Нямаат реален предмет на прилагане. Или, за да бъ-

² Digital Law. <https://digiteen.wikispaces.com/Digital+Law> Ribble, M. (2015).

дем юридически прецизни, обществените отношения на дигиталната икономика вече съществуват, нуждаят се от уредба, Парламентът приема закони за тяхната регламентация, но тези закони проявяват единствено ограничителните си разпоредби, отразяват традиционната схема на държавата, която пречи, а не насърчава.

Например Законът за публично-частното партньорство (ПЧП), който несъмнено е в духа на дигиталното административно право, но го отменихме. Регламентирането или правната уредба на дигиталната икономика ни дава един безценен шанс, една перспектива, която идва към нас независимо от това дали я искаме, или не. Това е прекрасната унификация на свободния достъп да развитието на съвременните технологии. Не бихме могли да се скрием, да флукутираме в изводите. Унификацията ни налага дори когато не сме транспонирали директивите, например както е с регламента GDPR и уредбата за изпирането на пари и за директивите в областта на защитата на интелектуалната собственост, които не бяха транспонирани, но разбира се, действат у нас, по логиката на членството ни в Европейския съюз (ЕС).

Принципът, възприет от Конституцията на Република България (КРБ), е, че когато европейското право прилага по-добър стандарт, българските граждани ще могат да изберат европейското право. Няма да останат в контекста на националното законодателство. Този коректив може би дори малко насила, но слава Богу, действа и в правораздаването – отговорите на преюдициалните запитвания до Съда на ЕС формират българския съд. Българският съд се съпротивлява, не приема недоверието, заложен в запитването до Европа, до съда в Люксембург.

Международният съд в Страсбург и Съдът на Европейския съюз в Люксембург трябва да успеят да усъвършенстват българското правораздаване, като го ориентират към очакванията на гражданите. Европейската реалност показва широкото приложение на e-justice, дори когато няма реален e-government или добро e-governance, защото съдебните решения на Съда на Европейския съюз са задължителни и водят до възобновяване на националните съдебни производства, станали повод за преюдициалното запитване. Не е популярна санкцията на българския съд по смисъла на чл. 276 от Договора за функциониране на ЕС, ако не допусне преюдициалното запитване в последния етап на правораздавателното производство.

3. Кой е правилният модел?

Регулирането на дигиталната икономика предполага на първо място Парламентът ще бъде облекчен от един много ясен процес на обсъждане на проектоактовете, а изпълнителната власт ще бъде притисната от необходимостта да създава подзаконови актове още докато парламентът приема законите, защото европейското право изисква цялостно регулиране на законово и подзаконово равнище и по този критерий оценява развитието ни в ЕС.

Регулирането означава, че държавата е равнопоставена, че държавата не налага формата, а се съгласява на принципа на частното право – и слава Богу, защото там именно съществува равенство на субектите, подобно неравенство в дигиталната икономика е непознато и не би могло да бъде утвърдено. Например свободното ползване на масивите от big data и размитата отговорност при неясния субект на управление създават илюзията, че всеки може да спекулира с икономическите възможности.

След икономиката, където ние гледаме на първо място бюджета, който трябва да планира средства за дигитално развитие, идват така наречените обществени поръчки. Public procurement е великолепно уредено в ЕС, има прекрасни образци, но нашата законодателна практика е порочна и показва негодност на правната уредба и отново противоречива съдебна практика с неверни тълкувателни решения, за които не се е намерил засега коректив.

У нас public procurement е така объркано с държавните помощи, толкова много неустановени и наказани корупционни практики има, че наистина ще трябва да разчитаме на възстановяване на модела на публично-частното партньорство, за да видим онези задачи, които държавата не може да реши, как ще ги реши частният сектор в интерес на обществения интерес. Това е границата на регулирането на дигиталната икономика – общественият интерес. Общественият интерес обаче е много размито понятие – параван, което единствено гражданите с техния стремеж да искат от съда да го коригира и приложи правилно, могат да изяснят.

Дигиталната икономика дава великолепен шанс в управлението на образованието и здравеопазването. В Хърватска, както чухме, е задължително в 5-ти клас да се дава дигитално образование. У нас вече това се отнася за 1-ви клас. Здравеопазването, социалните грижи,

преди всичко в областта на безработицата – добре дошла е тази рамка, която евентуално би могла да ни наложи дигиталната икономика.

Всичко изредено дотук се осъществява с разпоредби на административното право и административния процес, които при дигиталната държава и при дигиталната икономика естествено са дигитални. Определящ остава въпросът за формата на актовете на дигиталното административно право и дигиталния административен процес и за законодателя, който също трябва да се преобразува дигитално.

За контакти:

Проф. д-р Мария Славова
СУ „Св. Климент Охридски“
mgslavova@gmail.com

ВЛИЯНИЕ НА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ ВЪРХУ ЗДРАВНИЯ СТАТУС НА РАБОТЕЩИТЕ И НЕОБХОДИМОСТ ОТ ПРОМЯНА НА ОСИГУРИТЕЛНОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

*Проф. д-р Андрияна Андреева
Икономически университет – Варна*

*Доц. д-р Галина Йолова
Икономически университет – Варна*

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON THE HEALTH STATUS OF WORKERS AND THE NEED TO CHANGE INSURANCE LEGISLATION

*Prof. Andriyana Andreeva, PhD
University of economics – Varna*

*Assoc. Prof. Galina Yolova, PhD
University of economics – Varna*

Резюме: Докладът изследва в най-общ план влиянието на изкуствения интелект върху здравето на работниците и служителите и в тази връзка потребността от актуализиране и синхронизиране на трудовото и осигурителното, в частност – здравноосигурителното, законодателство, както и на някои комплексни държавни политики, обвързващи тези влияния и начина за тяхното преодоляване в една цялостна трудовоправна и осигурителноправна концепция.

На база на изложението се извеждат характерни изводи, обобщения, както и конкретни предложения за тенденциите в изграждането на бъдеща нормативна концепция в релацията „труд – здраве – изкуствен интелект“.

Ключови думи: изкуствен интелект, здравен статус, осигурително законодателство

Abstract: The report examines in general the impact of artificial intelligence on the health of employees and in this regard the need to update and synchronize labor and insurance, in particular - health insurance legislation, as well as some complex state policies, linking these influences and the way to overcome them in a comprehensive labor and insurance law concept.

On the basis of the exposition, typical conclusions, summaries, as well as concrete proposals for trends in the construction of a future normative concept in the labor-health-artificial intelligence relation are drawn.

Keywords: *artificial intelligence, health status, insurance legislation*

Въведение

Изкуственият интелект (ИИ) има своето трайно място в трудовите правоотношения. Допреди десетилетие въпросите, свързани с неговата роля, бяха обект само на дебати и недотам приети в научните среди. Към днешна дата участието на ИИ е толкова разпространено в ежедневието и в рамките на трудовия процес (Andreeva, A., Yolova, G., Dimitrova, D. 2019; (Andreeva, A., Yolova, G., Dimitrova, D. 2022), че темата не само не предизвиква учудване и дебати, а напротив – тя е обект и на усилена законодателна дейност. Европейският законодател отдавна е включил в множество документи уредба на обществени отношения, касаещи изкуствения интелект, но тепърва въпросите ще намират своето място и в националното законодателство.

Решаваща вече е ролята на ИИ в здравеопазването и здравноосигурителните системи. Те вече имат своя нов цифровизиран облик, в който ролята на ИИ е основна и безспорна. В тази връзка обаче възникват множество въпроси, които касаят както пресечни точки на трудовото и осигурителното законодателство, така и в такива с етичен характер.

Дигитализацията засегна някои от правата на работниците и служителите, като някои държави вече реагираха, включвайки в законодателствата си нов вид трудови права. Пример за това е правото за изключване от мрежата, включено в трудовото законодателство на Франция и обект на множество научни дебати и в други страни. По сходен начин възниква и въпросът за личната информация (част от трудовите досиета на работниците и служителите) и правото на лично пространство и ненамеса на работодателя в личния живот на работника. Проблемът идва от това, че самата технология е сложна и създава предпоставки за затрудняване на практическото приложение на добрите идеи (Благойчева 2021: 63).

Въпросите, свързани с употребата на ИИ, имат както правно, така и етично измерение (Радев, Е. 2021), които трябва да се разглеждат комплексно с оглед на адекватност на законодателните решения.

Всичко това налага спешно преосмисляне на законодателствата и политиките, обвързани така, че да създават една вътрешно непротиворечива система от норми и политики, адекватни на новата дигитална реалност. (Александров 2020; Александров 2023)

Цел на настоящия доклад е да изследва в най-общ план влиянието на изкуствения интелект върху здравето на работниците и служителите и в тази връзка потребността от актуализиране и синхронизиране на трудовото и осигурителното, в частност – здравноосигурителното, законодателство, както и на някои комплексни държавни политики, обвързващи тези влияния и начина за тяхното преодоляване в една цялостна трудовоправна и осигурителноправна концепция.

За реализиране на посочената цел се извеждат и следните **няколко задачи**:

- изследване влиянието на ИИ върху здравния статус на работещите;

- обобщаване регулаторните механизми и тенденциите, касаещи процесите на цифровизация на здравните услуги и здравното осигуряване, реципирани в отделни стратегически документи и политики на националната правна система;

- извеждане на характерни изводи относно спецификата и тенденциите по установяване на рефлексията на ИИ върху необходимостта от цялостно обвързване на трудовото, здравното и здравноосигурителното законодателство.

Като методологическа основа за провеждане на изследването са ползвани комплексно сравнителноправен и аналитичен подход.

Докладът е съобразен с актуалното трудово и осигурително законодателство към 30 октомври 2023 г.

Изложение

1. Влияние на ИИ върху здравния статус на работещите

Един от основните ангажименти на работодателя е да осигурява безопасни и здравословни условия на труд на работниците и служителите (Димитрова, Д. 2020; Blagoycheva, Andreeva, Yolova 2019). Това негово задължение е с перманентен характер и то се конкретизира

в множество конкретни дейности, които работодателят изпълнява в рамките на осигурения и ръководен от него трудов процес. Естеството на конкретните мероприятия е в пряка зависимост от спецификата на дейността на работодателя. В момента ИИ е навлязъл в трудовите правоотношения на различни фази от тяхното съществуване – от възникването, през съществуването и реалното изпълнение на трудовите функции, до контрола и прекратяването (Банов 2018 (а); Банов 2018 (b); Банов 2019; Банов 2020 (а); Банов 2020 (b); Банов 2021). Изкуственият интелект оставя своя отпечатък и в проучването на рисковете за здравето на работното място, преобразувайки начина, по който работодателите идентифицират и намаляват потенциалните здравни опасности на работното място. Тази технология има потенциал значително да подобри точността и ефективността на тези проучвания и така да създаде по-безопасна и здравословна работна среда.

Традиционно проучванията на рисковете за здравето на работното място са извършвани ръчно от обучени специалисти. Тези проучвания включват идентифициране на потенциални опасности, оценяване на нивото на риск, свързано с всяка опасност, и въвеждане на подходящи мерки за контрол. Въпреки че този процес е ефективен до определена степен, той отнема време и е податлив на грешки от страна на човека¹.

На тази плоскост на ангажимента на работодателя ИИ може да се включи много успешно чрез анализ на данни в реално време, обработка на данни, проследявайки генезиса в развитието на риска на работното място, анализ на здравния статус на работниците и др. В медицината изкуственият интелект (ИИ) се използва основно, но не само, за обработка на огромни масиви от електронни данни за пациенти (например възраст, медицинска история, здравен статус, резултати от лабораторни изследвания, рентгенови снимки и ултразвукови изображения и понякога ДНК последователности, в случай че последните са били направени достъпни)(Andreeva, A., Yolova, G., Dimitrova, D. 2020). Обработката цели да идентифицира тенденции или модел (Трайкова, Ал. 2019).

¹ <https://ts2.shop/bg/posts/%D0%B2%D0%BB%D0%B8%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%B5%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0-%D0%B8%D0%B7%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD-%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82-%D0%B2-%D0%BF%D1%80%D0%BE>

Немаловажен е въпросът за ранното диагностициране на заболявания у работниците, които упражняват трудов процес съвместно със системи за ИИ. В свои резултати от изследване, публикувано от Американската асоциация по психология е видно, че учените са провели четири експеримента в САЩ, Тайван, Индонезия и Малайзия. Според проучването служителите, които често си взаимодействат със системи за изкуствен интелект, са по-склонни да изпитват самота. „Бързото развитие на системите с изкуствен интелект предизвиква нова индустриална революция, която променя работното място с много ползи, но и с някои неизследвани опасности, включително потенциално вредни психически и физически въздействия върху служителите“, казва Танг – доцент по мениджмънт в Университета на Джорджия.²

Подобни двупосочни ефекти и нееднозначно възприемане от обществото съпътстват развитието на бизнеса още от първата индустриална революция и тогавашния стремеж към автоматизация на труда (Серафимова, Д. 2023: 43). Въвеждането на различни иновации както в живота на хората, така и в работния процес е пораждало дискусии поради възникващите етични дилеми и обичайната съпротива срещу промените в бизнес организациите. Поради това се налага собствениците и мениджърите на компаниите при въвеждане на ИИ в работния процес предварително да обмислят и анализират възможните ефекти и да търсят средства, чрез които да балансират между очакванията и интересите на различните заинтересовани страни (Серафимова, Д. 2021).

При анализ на действащото българско законодателство прави впечатление, че законодателят все още по никакъв начин не е актуализирал и допълнил задълженията на работодателя, респективно – правата на работниците и служителите, с норми, които да отразяват участието на ИИ в трудовия процес.

Считаме, че това следва да бъде извършено на няколко нива, като се започне от законово ниво – Кодекса на труда и Закона за безопасни и здравословни условия на труд, в които да се допълнят нормите, касаещи осигуряване на здравословни и безопасни условия на труд, отчитайки новите рискове, породени от навлизането на ИИ в трудовия процес.

² <https://offnews.bg/zdrave/bezsanie-i-samota-kak-izkustveniat-intelekt-vliae-na-horata-802843.html>.

Така например в Глава втора. Общи изисквания за осигуряване на здравословни и безопасни условия на труд от ЗБУТ може да се актуализират и допълнят нормите на:

➤ Чл. 3. (1) Осигуряването на здравословни и безопасни условия на труд се извършва съобразно спецификата на провежданата дейност, използването на изкуствен интелект и изискванията на техническото, технологичното и социалното развитие с цел защитата на живота, здравето и работоспособността на работещите лица.

➤ Чл. 4 (2) Работодателят съобразява мерките по ал. 1 с променящите се обстоятелства, използването от него на изкуствен интелект с цел подобряване на съществуващото положение.

Следва да се мисли за политиките и стратегиите, които биха подобрили здравето на работниците, изпитващи непрекъснат страх от безработица в резултат на въвеждане на ИИ на техните работни места. В тази посока е добре защитни механизми да се включат и на ниво вътрешни актове на работодателя, както и в КТД.

2. За нуждата от някои промени в осигурителното законодателство

Трайно налаганата тенденция в доразвитие на дигитализацията на ниво общностни и национални политики в сферата на здравеопазването засягат категорично и при това утвърждаващо се проблеми на три основни нива – **проблеми, касаещи цифровизацията на здравните услуги и нейната рефлексия върху здравноосигурителните правоотношения; проблеми, касаещи процесите на цифровизация на здравноосигурителните системи и някои концептуални въздействия върху основни осигурителни понятия.**

Що касае цифровизацията на здравните услуги и спецификите на тяхното въздействие относно цялостното трансформиране на здравната грижа, още в Становището на Европейския икономически и социален комитет относно „Въздействие на цифровата революция в областта на здравеопазването върху здравното осигуряване“ (становище по собствена инициатива) (2017/С 434/01) се залагат две базисни и неизменни политики, които следва да се доразвият в общностните и националните здравноосигурителни законодателства, а именно – от една страна, подчертава се, че за успеха на цифровата революция системите за здравно осигуряване/здравеопазване трябва

ва да препотвърдят ценностите на солидарност и универсалност, залегнали в основата на здравната система, а от друга – изисква се разгръщането на цифровизацията да не доведе до преразглеждане на принципите на преразпределение и споделяне на здравните и социалните рискове в качеството им на стълбове на колективната солидарност. В тази връзка се акцентира на необходимостта от насърчаване на една динамична регулаторна рамка, отчитаща всички екосистеми („множество участници“) и ролята на организациите за здравно осигуряване/здравеопазване като доверени трети лица в отношенията им с осигурените лица, подкрепяне развитието на номенклатурата от грижи, разходите за които подлежат на възстановяване, и от услуги за укрепване на здравето в светлината на разбирането за медицината на „четирите П“. (Андреева, А., Йолова, Г. 2018; Андреева, А., Йолова, Г. 2020; Йолова 2019). Основано в значителна степен на самонаблюдението, профилактиката и приноса на пациента в ангажиментите на собственото му здраве, здравеопазването на „четирите П“ се базира на четири характеристики, а именно:

- принос: чрез създаване и проследяване на медицински данни от самите пациенти чрез свързани устройства за проследяване на състоянието от вида на Blue bottom и Self data;
- профилактика: в смисъл на осъзнато и активно поддържане на добро здравословно състояние, ориентирано в значителна степен към превенция на здравето и в по-малка към лечение и здравна грижа;
- персонализиране – чрез управление на поток от данни и избор на възможно най-адекватен индивидуализиран модел на лечение;
- предсказуемост – при максимален прогностичен капацитет, включително и чрез цифровизацията на човешкия геном.

Повече от безспорно е, че трансформацията на здравната система решително налага концепцията за холистичен подход в медицината, като при това т.нар. персонализирано здравеопазване категорично измества фокуса на традиционната медицинска грижа от избор на оптимални варианти за лечение до пряка ангажираност и отговорност на пациента за собственото му здраве. В този смисъл, както основателно се посочва, с цифровизацията на пациентската информация „през следващите години ще станем свидетели на радикална промяна на медицинските практики. Поставянето на медицински диагнози няма да е възможно без система от експерти или инструменти, използващи изкуствен интелект. Една подобна революция е плод на

едновременното развитие на геномиката, невронауката и свързаните устройства, в рамките на която занапред само машините ще могат да обработват всички данни.“

Позитив на националната ни здравна политика е, че аналогична тенденция е заложена и в Националната здравна стратегия 2030, пряко насочена към профилактика и превенция на здравето, чрез Приоритет 1: Инвестиции в превенция и насърчаване на здравословно поведение и среда, подкрепяща здравето на всички през целия живот и свързаните с него мерки и политики, насочени в по-голяма част към профилактика и превенция на здравето, отколкото към лечение и последващи медицински грижи, а именно – Политика 1.1. Насърчаване на здравословния начин на живот, Политика 1.2. Развитие на среда, подкрепяща здравето през целия живот, Политика 1.3. Ефективен скрининг и превенция на хроничните незаразни болести, Политика 1.4. Превенция на инфекциозните болести и подобряване на имунизационния обхват.

Това насочва към другия основен проблем и тенденция – **влияние на ИИ, в частност – цифровизацията върху здравноосигурителната система.** С основание в Становището се подчертава, че „в този контекст здравното осигуряване ще бъде силно засегнато, защото залоget в бъдеще ще бъде то да изпреварва рисковете, като предлага решения и персонализирани възможности в рамките на принципите на споделяне, като в същото време запази традиционната си роля за предоставяне на достъп до здравни услуги на болните“.

Очакваната и реализирана в определена, но недостатъчна степен цифровизация на здравната система, касае както по-добро администриране и контрол на процесите по реализиране на здравното осигуряване, така и предполага едно ново поведение на гъвкавост както от страна на осигурителната система, така и на изпълнителите на медицинска помощ, често означаващо, както се твърди, към „преминаване от модел на покриване и споделяне на рисковете, към модел на покриване на поведенчески модели и персонализиране на осигурителното предлагане, водещо до хипериндивидуализация“. В насоката на тази политика, основана, от една страна, на хипериндивидуализация, а от друга – на профилактиката повече, отколкото на лечение, то безспорно е, че и общата тенденция е политика на иновативност, базирана на възстановяване на разходи, стимулиращи в по-голяма степен превенцията, а не толкова медицинската грижа. В този

смисъл основателно се подчертава разбирането, че „организациите, администриращи здравното осигуряване, трябва да преодолеят силната инерция, свързана със строгите регулации в областта на чувствителните здравни данни, сложното функциониране и финансиране на медицинския и болничния сектор, доста закостенялата и лишена от гъвкавост верига за създаване на стойност (членство, събиране на вноски, изплащане на обезщетения), все по-строгото регулиране на застрахователните продукти, а понякога дори корпоратизма на медицинските професии“.

Това безспорно радикално променя класическия модел на регулация на осигуряването от монополен осигурителен орган. В този смисъл се очертават и няколко основни предизвикателства към администриращите задължителното здравно осигуряване органи, а именно – намаляване на рисковото поведение и проследяване на спазването на указанията на здравните специалисти, поставяне качеството на живот в центъра на осигурителната система при основна идея – контрол на риска и намаляване разходите за здравеопазване, адаптиране на системите за възстановяване на разходите към новите форми на лечение и наблюдение на пациентите от страна на медицинските специалисти.

На национално ниво тези тенденции са отразени в една или друга степен в НЗС 2030, където в Приоритет 2: Инвестиции в трансформиране на здравната система, ориентирана към потребностите на хората и политиките, се очертават следните политики и области на въздействие: Политика 2.1. Развитие на капацитета на извънболничната помощ, Политика 2.2. Преструктуриране и технологично развитие на болничната помощ, Политика 2.3. Развитие на капацитета за спешна помощ и реагиране при извънредни ситуации, Политика 2.4. Подобряване на достъпа до лекарствени продукти и медицински изделия, Политика 2.5. Развитие на електронното здравеопазване и дигитализация на здравната система, Политика 2.6. Култура за безопасност в здравеопазването, Политика 2.7. По-добро планиране и мотивиране на работната сила в сектора на здравеопазването, Политика 2.8. Дългосрочен, устойчив и предвидим механизъм на финансиране, основан на здравни резултати.

На нивото на адаптиране на общото осигурително законодателство е от изключителна важност и преосмислянето и разширяването на признаването за професионални болести там, където те

са свързани с използване на ИИ. В тази връзка очевидно се нуждае от осъвременяване Списъкът на професионалните заболявания и по-специално Раздел 4. Професионални болести, причинени от биомеханични фактори (фактори на работния процес), в частност – 4.1. Професионални болести, причинени от статично физическо усилие и динамична физическа работа, и 4.2. Професионални болести, причинени от пренапрежение.

Разширяване на понятието „професионално заболяване“ и свързания с него списък е и предмет на обща европейска политика. Така в Препоръка (ЕС) 2022/2337 на Европейската комисия от 28 ноември 2022 година относно европейския списък на професионалните болести се възприема разбирането, че „въпреки че признаването на професионални болести е въпрос, тясно свързан със структурата на системите за социална сигурност, която е от компетентността на държавите членки, Комисията насърчава държавите членки да признават професионалните болести, изброени в европейския списък на професионалните болести. Както е посочено в стратегическата рамка на ЕС, продължава да съществува необходимост от обръщане на по-голямо внимание на професионалните болести. В съответствие с общите принципи на превенция, които стоят в основата на Рамковата директива от 1989 г. за безопасност и здраве на работното място и свързаните с нея директиви за здравословни и безопасни условия на труд, настоящата препоръка следва да бъде основен инструмент за превенцията на професионалните болести на равнището на ЕС“. В тази насока в текста на чл. 1 от Препоръката се предвижда въвеждането на няколко основни мерки, като ангажимент на националния законодател, а именно – да въведат възможно най-скоро в националните – законови, подзаконовни или административни, разпоредби, отнасящи се до научно признатите професионални болести, за които се предвижда обезщетяване и които подлежат на превантивни мерки; да предприемат действия за въвеждане в националните си законодателства правото на работника да получи обезщетение за професионални болести, ако същият страда от заболяване, което не е посочено в приложение I на европейския списък на професионалните болести, но за което може да се докаже, че е професионално по произход и естество; да разработят и усъвършенстват ефективни превантивни мерки за професионалните болести, посочени в европейския списък с актив-

ното участие на всички субекти и когато е целесъобразно, като обменят информация, опит и най-добри практики чрез Европейската агенция за безопасност и здраве при работа; да насърчават научните изследвания в областта на болестите, свързани с професионална дейност, по-специално болестите, посочени в приложение II, включително и **разстройствата от психосоциално естество, свързани с работата.**

Очевидно е, че се налагат спешно процеси по преосмисляне на осигурителноправни принципи и понятия, налагащи едно завишено ниво на синхронност на цялото осигурително законодателство в насоките обвързаност със спецификите на полагане на труда в новата дигитална среда, завишена роля на профилактика и превенция в общите политики на здравноосигурителната система, различно ниво на ангажираност при предоставянето и нужното качествено ниво на здравната грижа.

Заключение

Безспорно е, че ИИ и неговото решително и динамично навлизане в трудовоправните връзки и свързаното с тях престиране на труда категорично влияе върху здравето и рисковете за него на работещите лица. Това налага една спешност в преориентиране на политиките и законодателните решения.

В тази насока биха могли да бъдат изведени следните предложения:

1. Обвързване на тенденциите в трудовото и осигурителното законодателство, касаещи дигитализацията на трудовите връзки и спецификите на полагане на труда – в цифрова среда, чрез цифрови платформи или работа от разстояние в една обща, цялостна политика, синхронизирана по отношение на своите решения и адекватни отговори.

2. Създаване на национална политика, обвързваща нивата полагане на труд – здравословни и безопасни условия на труд – превенция и профилактика на здравето.

3. Изграждане на цялостна осигурителна и здравноосигурителна, единна политика, отчитаща общите европейски тенденции и стратегически документи по приоритиране на превенцията и профилактика на здравето пред разходите и рисковете на здравната грижа.

4. Преосмисляне на понятието „професионално заболяване“ и осъвременяване на списъка с признатите професионални болести чрез отчитане на рисковете за здравето, причинени при работа в цифрова среда и утвърдената вече култура на „непрекъснато свързани лица“ и следващите от това форми на увреждане на здравето.

В тази насока би се наложила една стабилна и най-вече адекватна нормативна основа за регулиране на тенденциите и динамичните процеси на цифровизацията, влияещи върху всички аспекти на реализиране на труда и свързаните с него последици за здравето на работещите.

Използвана литература:

1. Andreeva, A., Yolova, G., Dimitrova, D. (2019). Artificial intellect: Regulatory Framework and Challenges Facing the Labour Market. // CompSysTech ,19 : 20-th International Conference on Computer Systems and Technologies, 21 - 22 June 2019, University of Ruse, Bulgaria: Proceeding, New York: ACM [Association for Computing Machinery] Digital Library, pp. 74-77.

2. Andreeva, A., Yolova, G., Dimitrova, D. (2020). Computer Technology and Ehealth. Trends and Regulatory Framework. // Economics and Law, Blagoevgrad: South-West Univ. Neofit Rilski Publ. House, Vol. 2, №1, pp. 43-48.

3. Andreeva, A., Yolova, G., Dimitrova, D. (2022). On the Boundary Between Rest Time and Working Hours in a Digital Environment. // Digital Economy, Business Analytics, and Big Data Analytics Applications: Conference proceedings, Cham: Springer Publ., pp. 733-739.

4. Blagoycheva, H., Andreeva, A. Yolova, G. (2019). Obligation and Responsibility of Employers to Provide Health and Safety at Work – Principles, Current Regulation and Prospects. // Economic Studies, Vol. 28, №2, pp. 115-137.

5. Александров, А. (2020). Къде минава границата между работодателския контрол с цел превенция на COVID-19 и ограничаването на намесата в личната сфера на работниците и служителите. // Труд и право, № 9, с. 9-15.

6. Александров, А. 2023. За дистанционните форми на работа и „правото на изключване“. // Труд и право, №9, 5-14

7. Андреева, А., Йолова, Г. (2018). Тенденции при антидискриминационните политики в сферата на здравното осигуряване в условията на дигиталното общество. // Защита срещу дискриминацията: Правна уредба, проблеми и тенденции. Сборник с доклади от национална научна конференция, 2018. Варна.

8. Андреева, А., Йолова, Г. (2020). Изграждане на Националната здравноинформационна система – тенденции и правна рамка. // Медицински мениджмънт и здравна политика, София: Медицински университет - София, том 51, pp. 28-37.

9. Димитрова, Д. (2020). Безопасните и здравословни условия на труд – ангажимент на работодателя и контрол за спазване. Икономическата наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействия в дигиталната епоха. Сборник с доклади от юбилейна международна научна конференция в чест на 100 год. от основаването на ИУ – Варна. Варна: Наука и икономика, том 4, с. 219-230.

10. Йолова, Г. (2019). Равнопоставеност и здравни неравенства при цифровизация на здравеопазването. // Известия на Съюза на учените - Варна. Сер. Хуманитарни науки, том 1, с. 5-10.

11. Банов, Х., 2021. Установяване на задължения за осигурителни вноски върху доход с неустановен произход по реда на чл. 122-124 от Данъчно-осигурителния процесуален кодекс. // Сборник с доклади от Юбилейна научна конференция по повод 70 години от приемането на първия Кодекс на труда и 35 години от приемането на действащия Кодекс на труда. София: Институт за държавата и правото – БАН, с. 289-308

12. Банов, Х. (2022 (а) Особености на пенсията за осигурителен стаж и възраст в намален размер (част I). // Общество и право, №1, с. 19-27.

13. Банов, Х. 2022 (b). Особености на пенсията за осигурителен стаж и възраст в намален размер (част II). // Общество и право, №2, с. 54-64.

14. Благойчева, Х. (2021). Изкуствен интелект и корпоративна социална отговорност – сблъсък и нови възможности. // Известия, Варна: Наука и икономика, №65 (1), с. 55-69.

15. Радев, Е. (2021). Етичните предизвикателства пред Европейския съюз при използването на изкуствения интелект. // Известия, Варна: Наука и икономика, №65 (3), с. 310-331.

16. Серафимова, Д. (2023). Мениджмънт. Варна: Наука и икономика.

17. Серафимова, Д. (2021). Корпоративна социална отговорност – тенденции и иновативни практики на пазара на труда и в сектора на висшето образование. // Известия, Варна: Наука и икономика, №65 (1), с. 9-27.

18. Становище на Европейския икономически и социален комитет относно „Въздействие на цифровата революция в областта на здравеопазването върху здравното осигуряване“ (становище по собствена инициатива) (2017/С 434/01)- (<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2017:434:SOM:BG:HTML>).

19. Препоръка (ЕС) 2022/2337 на Комисията от 28 ноември 2022 година относно Европейския списък на професионалните болести – (<https://op.europa.eu/bg/publication-detail/-/publication/ccd30b34-7054-11ed-9887-01aa75ed71a1>).

За контакти:

Проф. д-р Андрияна Андреева
Икономически университет – Варна
a.andreeva@ue-varna.bg

Доц. д-р Галина Йолова
Икономически университет – Варна
ina_yolova@ue-varna.bg

ПРОДЪЛЖАВАНЕ НА ПРОЦЕСИТЕ НА ДИГИТАЛИЗАЦИЯ НА ДОКУМЕНТИТЕ С ТРУДОВОПРАВНО ЗНАЧЕНИЕ

*Доц. д-р Андрей Александров
Институт за държавата и правото
при Българската академия на науките
Югозападен университет „Неофит Рилски“*

CONTINUATION OF DOCUMENT DIGITALIZATION PROCESSES WITH LABOUR LAW SIGNIFICANCE

*Assoc. Prof. Andrey Aleksandrov, PhD,
Institute for the State and the Law – Bulgarian Academy of Sciences
South-West University “Neofit Rilski“*

Резюме: След дългогодишни дискусии в трудовоправната доктрина и в практиката най-после „електронната трудова книжка“ е на път да стане факт. На 26.09.2023 г. в Народното събрание бяха гласувани на второ четене промени в Кодекса на труда, като Законът за изменение и допълнение на КТ е обнародван в ДВ, бр. 85/10.10.2023 г. Основната част от промените влизат в сила на 1 юни 2025 г., което оставя достатъчно време за подготовка на адресатите на правната уредба, както и за изучаване и анализ на новите текстове. В настоящото изследване, без претенция за изчерпателност, ще бъдат разгледани някои съществени от гледна точка на работодателите и работниците и служителите промени.

Ключови думи: дигитализация, електронни документи в трудовото досие, електронна трудова книжка

Abstract: After many years of discussions in labor law doctrine and in practice, finally the „electronic labor book“ is about to become a fact. On 26.09.2023, changes to the Labor Code were voted on in the second reading in the National Assembly, and the Law on Amendments and Supplements to the Labor Code was promulgated in SG No. 85/10.10.2023. The main part of the changes enters into force on June 1, 2025, which leaves enough time for the preparation of the addressees of the legal framework, as well as for the study and analysis of the new texts. In the present study, without claiming to be comprehensive, some significant changes that are essential from the point of view of employers and employees will be considered.

Key words: digitalization, electronic documents in the labor file, electronic labor book

Въведение

За необходимостта от дигитализиране на трудовоправната документация е говорено много, като част от аргументите в подкрепа на тази тенденция са свързани с облекчаването на страните по трудовото правоотношение от ненужна административна тежест, подобряване на контрола по спазване на трудовото законодателство и увеличаване на броя на предоставяните електронни услуги и много други.

Разбира се, че при съвременното ниво на развитие на информационните и комуникационните технологии все по-голям дял от информационните носители стават електронни, а „традиционният“ документ на хартиен носител загубва част от значението си. Електронните документи се създават, обработват и изпращат по-бързо, опасността от загубването им е по-малка, изискват по-малък ресурс за съхранение.

Тези процеси несъмнено дават отражение и на плоскостта на трудовото право. (Andreeva, A. 2020: 171; Andreeva, A., Yolova, G. 2020: 48-53). През 2016 г. в Кодекса на труда за първи път беше предвидено, че част от документите в трудовото досие на работника или служителя могат да бъдат създавани и съхранявани като електронни документи. Предвидена беше законова делегация за Министерския съвет да детайлизира правилата с наредба. Макар и със значително забавяне, Правителството изпълни законовата делегация с Постановление №71 от 10.05.2018 г. за приемане на *Наредба за вида и изискванията за създаването и съхраняването на електронни документи в трудовото досие на работника или служителя*. Останаха обаче проблемите с трудовата книжка, чиято единствено възможна и задължителна форма и до днес е на хартиен носител. Промените в Кодекса на труда (обн. в ДВ, бр. 85/10.10.2023 г.) ще променят това.

Изложение

1. Възможности за създаване, съхранение и обработване на документи с трудовоправно значение на електронен носител

Както беше посочено, правната уредба на електронните трудови документи до момента се съдържаше основно в Наредбата за вида и

изискванията за създаването и съхраняването на електронни документи в трудовото досие на работника или служителя. Затова заслужава съвсем накратко да се припомним някои основни положения от тази наредба, както и да се очертае **принципната разлика между „заварената“ и новата уредба**. Наредбата не създава задължение за работодателя да създава и съхранява документи относно трудовите правоотношения на своите работници и служители по електронен път. Това е възможност, която зависи от неговата преценка. „Електронната трудова книжка“¹ според сега приетите промени в Кодекса на труда не е въпрос на избор – всички трудови книжки ще станат електронни, когато измененията влязат в сила, т.е. след 1 юни 2025 г.

А) Наредба за вида и изискванията за създаването и съхраняването на електронни документи в трудовото досие на работника или служителя на практика допуска всякакви документи с трудовоправно значение да бъдат подписвани електронно, като най-общо принципът е, че страните трябва да са съгласни с това, а разходите за техническо обезпечаване са за сметка на работодателя.

С Наредбата се уреждат видът на електронните документи, които могат да са част от трудово досие на работника и служителя; изискванията за създаването и изпращането на електронни документи между работника или служителя и работодателя, както и удостоверяването на тяхното връчване; изискванията за съхраняването на електронните документи, които са част от трудовото досие на работника или служителя.

Когато работодателят се е възползвал от възможността да създава и съхранява електронни документи в трудовото досие, той е длъжен да уведоми работника или служителя за това. Редът и начинът за уведомяване се определят с Правилника за вътрешния трудов ред.

За размяна на електронни документи между страните по трудовото правоотношение задължително се изисква изрично съгласие на работника или служителя. По реда на чл. 4 от Наредбата в трудовия договор или в друга писмена форма работникът или служителят може да даде изрично съгласие да бъде адресат на електронни изявления от страна на работодателя относно факти и обстоятелства, свързани с трудовото правоотношение. Изричното съгласие на работника или

¹ Понятието „електронна трудова книжка“ не е легално. То придоби гражданственост и затова се използва и на места в настоящото изложение, но коректният термин е „единен електронен трудов запис“.

служителя може да се даде преди сключване на трудовия договор, с отделен писмен документ; едновременно със сключване на трудовия договор – с отделен писмен документ или в самия трудов договор, както и в последствие – след като трудовият договор вече е сключен. Също така работникът или служителят има право по всяко време да оттегли съгласието си да бъде адресат на електронни изявления. Същите права има и работодателят (Vasileva, M. 2023: 5-13).

В глава втора от Наредбата е регламентиран видът на електронните документи, които могат да бъдат част от трудовото досие на работника или служителя. Те са изброени примерно и са разделени в четири категории: едностранни документи, създадени от работодателя; едностранни документи, създадени от работника и служителя; документи, които изискват съгласието и на двете страни по трудовото правоотношение; документи, издадени от трети лица, удостоверяващи факти, свързани с трудовото правоотношение. Текстът на Наредбата поставя един очевиден правен проблем, свързан с пределите на установената в закона делегация. Както беше посочено, според Кодекса на труда „част от документите“ в трудовото досие могат да се поддържат на електронен носител. Изброяването в Наредбата е толкова детайлно, че практически всички трудовоправни документи могат да се създават и съхраняват електронно. Това поражда съмнения за законосъобразността на приетия подзаконов нормативен акт и евентуалното му излизане извън пределите на законовата делегация. Разбира се, този въпрос е от компетентността на съда, в случай че бъде сезиран (вж. Aleksandrov, A. 2019: 13-19).

По искане на работника или служителя работодателят е длъжен в срок от 14 дни да му издаде и предостави в електронен вид документи, удостоверяващи факти, свързани с трудовото правоотношение, както и електронните документи, съхранявани в трудовото му досие. Документите се предоставят по реда на чл. 4, ал. 4 чрез услуга за електронна препоръчана поща. Съгласно чл. 5, ал. 2 от Наредбата, по искане на работника или служителя работодателят е длъжен в срок от 14 дни да му издаде на хартиен носител преписи от електронните документи, които са част от трудовото му досие.

Редът за създаване и изпращане на електронните документи е уреден в глава трета от Наредбата. Когато работодателят изисква от работника или служителя да се използва квалифициран електронен подпис, той е длъжен да осигури механизъм на подписване за своя

сметка (чл. 7, ал. 3 от Наредбата). Съгласно изискването на чл. 7, ал. 4 от Наредбата документите, създавани от работодателя, задължително се подписват с квалифициран електронен подпис.

Редът за съхранение на електронните документи е регламентиран в глава четвърта от Наредбата. Определени са специфични изисквания към информационната система на работодателя, чрез които се гарантират целостта и проследимостта на постъпване на информацията в нея. Някои работодатели изразяват недоволство към създадената уредба, която според тях поставяла прекалено високи изисквания спрямо мерките за информационна сигурност. Например съгласно чл. 10 от Наредбата, когато се използва информационна система за създаването и/или съхраняването на електронни документи в трудовото досие на работника или служителя, работодателят осигурява механизъм за двуфакторна идентификация при достъп до системата. Подобни оплаквания са неоснователни. Работодателите, които ги споделят, обикновено не си дават сметка за характера на съдържащата се в тези документи информация и точно за големите обеми лични данни на работници и служители в тях. Ако електронната система няма достатъчно добра защита, това би създавало повишен риск от неоторизиран достъп, съответно нарушаване на правата на служителите в качеството им на субекти на лични данни. Така например данните за здравословното състояние са обект на специални гаранции при тяхното обработване заради въздействието им в личната сфера. Работодателят може да понесе и сериозни санкции от националния надзорен орган (Комисията за защита на личните данни) за липсата на осигурени подходящи технически мерки за защита на данните. Изграждането на електронна система за документооборот без съмнение оптимизира процесите, но няма как в нея да не се инвестират средства (Aleksandrov, A. 2020: 338-348).

Б) На практика последният останал „недигитализиран“ трудовоправен документ се оказа трудовата книжка и без съмнение беше належащо това положение да се промени. Според новата разпоредба на чл. 347, ал. 1 КТ Националната агенция за приходите поддържа регистър на заетостта, който съдържа единните електронни трудови записи на работниците и служителите.

Въвеждането на регистър по заетостта, който ще се води електронно, на практика замества сега съществуващата база данни, под-

държана от НАП. Съгласно § 28 от Преходните и заключителни разпоредби на закона в срок до 1 юни 2025 г. изпълнителният директор на Националната агенция за приходите изгражда регистъра на заетостта по чл. 347 от Кодекса на труда и попълва първоначалните данни в него на база на регистъра на трудовите договори и при необходимост – на база на други източници. Казано с други думи, натрупаната до момента информация от подадени уведомления по чл. 62, ал. 5 КТ ще формира и първоначалните данни в новия регистър.

Редица въпроси, свързани с воденето на регистъра на заетостта, достъпа до него и пр., ще бъдат детайлизирани в подзаконов нормативен акт. Всъщност той съществува и в момента – това е Наредба №5 от 29.12.2002 г. за съдържанието и реда за изпращане на уведомлението по чл. 62, ал. 5 от Кодекса на труда. Тя обаче трябва да претърпи съществени изменения и вече ще е акт на Министерския съвет, а не на министъра на труда и социалната политика, както беше до момента. Според § 27 от Преходните и заключителни разпоредби на закона в срок до 1 юни 2024 г. Министерският съвет приема наредбата по чл. 62, ал. 5 от Кодекса на труда.

Създаването и поддържането на регистъра на заетостта се извършва въз основа на следните принципи:

1. гарантиране на актуалност и точност на съхраняваните данни;
2. осигуряване на подходяща среда за обмен на данни;
3. гарантиране на регламентиран достъп до данните в регистъра на заетостта;
4. осигуряване на информационна сигурност.

Обработването на лични данни в регистъра на заетостта се осъществява в съответствие с Регламент (ЕС) 2016/679 на Европейския парламент и на Съвета от 27 април 2016 г. относно защитата на физическите лица във връзка с обработването на лични данни и относно свободното движение на такива данни и за отмяна на Директива 95/46/ЕО (Общ регламент относно защитата на данните) (ОВ, L 119/1 от 4 май 2016 г.) и Закона за защита на личните данни.

С важно практическо значение са **промените в разпоредбата на чл. 226 КТ**, които вероятно ще решат многобройните практически проблеми, свързани с отговорността на работодателя при незаконно задържане на трудовата книжка след прекратяване на трудовото правоотношение (Ванов, Нр. 2019: 99-112). Съгласно практиката на ВКС (ТР №1/2019 г. на ОСГК на ВКС) работода-

телят е задължен да действа „незабавно“, т.е. веднага, бързо, без отлагане. Той трябва да оформи прекратяването в трудовата книжка в деня, в който тя му е предадена. Няма значение дали евентуалната забава да изпълни задължението си се дължи на обективни или субективни причини, организационни затруднения, вина на конкретни длъжностни лица – последицата винаги е възникване на право на обезщетение. Подобно решение беше несправедливо, особено спрямо работодателите с по-сложна структура, пространствено отдалечени звена и пр. Често е неизпълнимо оформянето на трудовата книжка в същия или дори на следващия ден, ако тя трябва да бъде изпратена на друго място и/или вписванията да бъдат извършени от съответните длъжностни лица, които може да отсъстват по уважителни причини (командировка, заболяване, отпуск и т.н.). С новата уредба, предвиждаща вписванията да се правят дистанционно, работодателят ще носи отговорност при виновно бездействие, а не при обективна невъзможност да изпълни задължението си.²

Нов чл. 347а КТ урежда единния електронен трудов запис. Той е електронен документ, който съдържа данни и обстоятелства, свързани с трудовата дейност на работника или служителя, и е официален удостоверителен документ.

² Сравнение между стария и новия текст на чл. 226, ал. 2 и 3 (след измененията, обн. в ДВ, бр. 85/10.10.2023 г., в сила от 1 юни 2025 г.):

Действаща редакция	Нова редакция
Чл. 226, ал. 2: Работодателят и виновните длъжностни лица отговарят солидарно към работника или служителя за вредите, които той е претърпял поради незаконно задържане на трудовата му книжка , след като трудовото правоотношение е било прекратено.	Чл. 226, ал. 2: Работодателят и виновните длъжностни лица отговарят солидарно към работника или служителя за вредите, които той е претърпял поради невписване на прекратяването на трудовия договор по реда на чл. 62, ал. 3 , след като трудовото правоотношение е било прекратено.
Чл. 226, ал. 3: Обезщетението по ал. 1 обхваща всички вреди, претърпени от работника или служителя, включително и неимуществените. Обезщетението по ал. 2 е в размер на brutното му трудово възнаграждение от деня на прекратяването на трудовото правоотношение до предаване на трудовата книжка на работника или служителя.	Чл. 226, ал. 3: Обезщетението по ал. 1 обхваща всички вреди, претърпени от работника или служителя, включително и неимуществените. Обезщетението по ал. 2 е в размер на brutното му трудово възнаграждение от деня на прекратяването на трудовото правоотношение до вписване на прекратяването на трудовия договор по реда на чл. 62, ал. 3.

Електронният трудов запис ще съдържа следните реквизити:

- имената на работника или служителя;
- личния идентификатор на работника или служителя;³
- идентификатора и името на работодателя;
- основанието на трудовия договор;
- датата на сключване на трудовия договор и началото на неговото изпълнение;
- срока на договора, когато е уговорен такъв;
- датата на сключване на допълнителни споразумения;
- датата и основанието за прекратяване на трудовото правоотношение;
- размера на основното трудово възнаграждение;
- кода на заеманата длъжност по Националната класификация на професиите и длъжностите;
- кода на основната икономическа дейност, в която лицето е заето, съгласно Класификацията на икономическите дейности, утвърдена от Националния статистически институт;
- кода на населеното място на местоработата на работника или служителя по Единния класификатор на административно-териториалните и териториални единици;
- продължителността на работното време;
- продължителността на времето, което се признава за трудов стаж, както и на времето, което не се признава за трудов стаж;
- изплатено обезщетение при прекратяване на трудовото правоотношение на основание чл. 222, ал. 2 и 3;
- заповрни съобщения, предвидени в чл. 512, ал. 5 от Гражданския процесуален кодекс;
- уговорения платен годишен отпуск;
- дните използван платен годишен отпуск, полагащ се за годината на прекратяването на правоотношението.

Данни за продължителността на трудовия стаж, установен със съдебно решение, се вписват в регистъра на заетостта от работодателя, а при отказ или когато това е невъзможно – от инспекцията по труда. Когато уволнението на работника или служителя е признато за незаконно или бъде поправено основанието за прекратяване на тру-

³ В § 1 от Допълнителните разпоредби на КТ се създава т. 23: „Личен идентификатор“ е единен граждански номер, личен номер, личен номер на чужденец, служебен номер или друг идентификатор на физическо лице, определен в закон.“

довото правоотношение, вписването се извършва от работодателя, прекратил трудовото правоотношение, а при отказ или когато това е невъзможно – от инспекцията по труда. (чл. 350а, ал. 1 – 2 КТ)

Сравнението между реквизитите на съществуващата към момента трудова книжка на хартиен носител и на единния електронен трудов запис показва, че на вписване ще подлежат повече обстоятелства, напр. уговорения и реално използвания в годината на прекратяване на трудовото правоотношение платен годишен отпуск. Това решение може да бъде приветствано, най-малкото защото прави по-лесно доказването на тези обстоятелства при евентуален спор. Съществувалото до момента „оправдание“, че малките размери на хартиената трудова книжка не позволяват вписването на повече данни в нея, вече е неотносимо при дигитализирането на документа.

Наред с това наличието на по-детайлна информация е и предпоставка за по-добро спазване на трудовото законодателство. В дадения пример с вписването на дните използван платен годишен отпуск, полагащ се за годината на прекратяването на правоотношението, ще стане доста по-реалистично спазването на чл. 33, ал. 2 НРВПО. Разпоредбата гласи, че когато след ползване на платения годишен отпуск в пълен размер трудовото правоотношение се прекрати в същата календарна година, работникът и служителят не дължат обезщетение на предприятието за частта от отпуската, за която не са отработили съответното време. До края на същата календарна година работникът и служителят нямат право да ползват платен годишен отпуск освен ако за новата работа се предвижда отпуск в по-голям размер.

Практиката показва, че досега второто изречение на разпоредбата рядко се е спазвало, доколкото новият работодател не е имал откъде да получи информация за броя използвани дни платен годишен отпуск от работника или служителя при предходния му работодател. Сега тази информация ще може да се извлече от единния електронен трудов запис.

От съществено значение е въпросът кой ще има достъп до данните в регистъра. Работниците и служителите като „титуляри“ на данните, които подлежат на вписване в регистъра, разбира се, имат право на пълен достъп до отразената информация. Родителите, настойниците и попечителите на работници и служители, ненавършили 18 години, имат право на достъп до съответния им единен електронен трудов запис до навършване на 18 години.

Правото на достъп включва и информация до историята на достъпите (с изключение на случаите на достъп от органите на досъдебното производство по реда на Наказателно-процесуалния кодекс и на Държавна агенция „Национална сигурност“). Така работникът или служителят винаги може да научи кой се е запознавал с професионалната му история и имал ли е легитимен интерес да прави това.

Може би най-деликатният въпрос, свързан с достъпа до данните в единния електронен трудов запис от гледна точка на работника или служителя, е каква информация може да извлече от него работодателят му. Правилата, въведени в ал. 4, като че ли държат сметка за балансирането на интересите на двете страни по трудовото правоотношение. Работодателите следва да имат право на информация за наети от тях работници и служители, въведена от предходни работодатели, защото това е важно за удостоверяването на професионалния опит на наеманите лица, за изчисляване на допълнителното трудово възнаграждение за придобит трудов стаж и професионален опит и т.н. Изключение е въведено по отношение на размера на трудовите възнаграждения и обезщетения, които работникът или служителят е получавал при предходни работодатели. Целта е да се избегнат опити за злоупотреби от страна на работодателя, т.е. предлагане на по-ниско възнаграждение на базата на придобита информация за възнаграждението, които работникът или служителят е получавал до момента.

Работодателите имат право на информация и за изплатените обезщетения по чл. 222, ал. 2 и 3 КТ. Смисълът на допуснатото изключение относно тези обезщетения е, че при тях са предвидени специални правила и ограничения при изплащането. Обезщетението по чл. 222, ал. 2 КТ (при прекратяване на трудовото правоотношение поради болест) се дължи, ако работникът или служителят има най-малко 5 години трудов стаж и през последните 5 години трудов стаж не е получил обезщетение на същото основание. Обезщетението по чл. 222, ал. 3 КТ (т.нар. благодарствено обезщетение при прекратяване на трудовото правоотношение след придобито право на пенсия за осигурителен стаж и възраст) се изплаща еднократно. Затова е необходимо работодателите да могат да проверят дали съответният работник или служител вече е получавал такива обезщетения при предходен работодател.

Единният електронен трудов запис може да се използва и за удостоверяване на наличието на трудов стаж, когато такъв се изисква

в конкурс за заемане на длъжност, след получаване на съгласие от кандидата.

Националният статистически институт има право на данни от регистъра на заетостта за целите на публикуването на статистическа информация относно заетостта.

Сроковете, които се въвеждат с промените, също заслужават специално внимание:

- Законът влиза в сила на 1 юни 2025 г. с някои изключения.
- В срок до 1 юни 2026 г. или при прекратяване на трудовото правоотношение в периода от 1 юни 2025 г. до 1 юни 2026 г. работодателите следва да оформят трудовите книжки, като с цифри и думи се записва продължителността на трудовия стаж към 1 юни 2025 г., подписва се от главния счетоводител и от работодателя.
- Ако след 1 юни 2025 г. трудовата книжка е изгубена или унищожена, съответната дирекция „Инспекция по труда“ издава нова и вписва данни за трудовия стаж, придобит преди 1 юни 2025 г. въз основа на писмено заявление-декларация на работника или служителя, към което се прилагат удостоверения от работодателите, при които е работил и други оригинални документи, съдържащи тези данни.

Важно е да се отбележи, че **всеки работник или служител, притежаващ хартиена трудова (или служебна) книжка, следва да я запази и след окончателното преминаване към електронен трудов запис**, тъй като тя запазва своето качество на официален удостоверителен документ (вж. Какво трябва да знаете за електронната трудова книжка? – Информация от Интернет-страницата на БСК).

Заключение

Разбира се, като при всяка новосъздадена регламентация, могат да се открият и пропуски и грешки. Така например промяната в разпоредбата на чл. 63, ал. 1 КТ не е особено логична, при положение че всеки работник или служител има право на достъп до своя единен електронен трудов запис. Той винаги може и сам да провери дали работодателят е изпълнил задължението си да уведоми компетентните държавни органи за възникналото трудово правоотношение. В крайна сметка една от декларираните цели на приетите промени е облекчаването на административната тежест за работодателите, а всъщност им се възлага връчването на копие от документ, до който

работникът или служителят така или иначе има достъп.⁴ Аналогични промени са предвидени в задълженията на предприятието, което осигурява временна работа по чл. 107с КТ.

Заглавието на чл. 305а КТ е неточно формулирано, защото не кореспондира със съдържанието на разпоредбата. Тя е озаглавена „Вписване на данни в единния електронен трудов запис от инспекцията по труда“, а още в ал. 1 е предвидено, че данни за продължителността на трудовия стаж, установен със съдебно решение, се вписват в регистъра на заетостта от работодателя, а при отказ или когато това е невъзможно – от инспекцията по труда.

Могат да се направят и други критични бележки към уредбата, но съществено е друго: че е направена „революционната“ стъпка за въвеждане на електронната трудова книжка и това следва да бъде приветствано. При това следва да се отчита, че се предвижда създаването на една значителна по обем електронна база данни, съдържаща информация за голям брой физически лица. Ето защо е важно чрез подходящи регулаторни и технически мерки да се гарантира информационната сигурност на този регистър и да се предотврати евентуален нерегламентиран достъп до информацията в него.

Подобно на всяка електронна база данни (за сравнение може да се използва например Търговският регистър), за да започне да функционира правилно, регистърът трябва да бъде уреден юридически и да бъде технически изпълнен. Както беше посочено, детайлизирането на правилата относно регистъра по заетостта е възложено на Министерския съвет чрез промяна на съществуващата Наредба №5 от 29.12.2002 г. за съдържанието и реда за изпращане на уведомлението

⁴ Сравнение между стария и новия текст на чл. 63, ал. 1 КТ (след измененията, обн. в ДВ, бр. 85/10.10.2023 г., в сила от 1 юни 2025 г.):

Действаща редакция	Нова редакция
Начало на изпълнението Чл. 63. (1) Работодателят е длъжен да предостави на работника или служителя преди постъпването му на работа екземпляр от сключения трудов договор, подписан от двете страни, и копие от уведомлението по чл. 62, ал. 3 , заверено от териториалната дирекция на Националната агенция за приходите.	Начало на изпълнението Чл. 63. (1) Работодателят е длъжен да предостави на работника или служителя преди постъпването му на работа екземпляр от сключения трудов договор, подписан от двете страни, и копие от вписването на началото на трудовото правоотношение по чл. 62, ал. 3 , заверено от териториалната дирекция на Националната агенция за приходите.

по чл. 62, ал. 5 от Кодекса на труда. Що се отнася до фактическото му изграждане, за това е предвиден достатъчно дълъг срок, въпреки че Националната агенция за приходите и към настоящия момент разполага с данните, които ще бъдат първоначално попълнени в него.

Използвана литература:

1. Александров, А. (2019). Митове и факти в трудовото и осигурителното право: за дигитализирането на трудовоправните документи. // Труд и право, №12, с. 13-19.

(Aleksandrov, A. (2019). Mitove I fakti v trudovoto I osiguritelното parvo: za digitalizirane na trudovopravnite dokumenti. // Trud I pravo, №12, s. 13-19.)

2. Александров, А. (2020). За неслучилото се дигитализиране на трудовоправната документация и правораздаването по трудови спорове и вредите, които понася обществото от това. // Бизнесът и правото в съвременното общество. Сборник с доклади от 3-та Национална научна конференция, 13 ноември 2020 г., Варна: Наука и икономика, с. 338 – 348.

(Aleksandrov, A. (2020). Za nesluchiloto se digitalizirane na trudovopravnata dokumentatsia i pravorazdavaneto po trudovi sporove i vredite, koito ponasya obshtestvoto ot tova. // Biznesat i pravoto v savremennoto obshtestvo. Sbornik s dokladi ot 3-ta Natsionalna nauchna konferentsia, 13 noemvri 2020 g., Varna: Nauka i ikonomika, s. 338-348.)

3. Андреева, А. (2020). Отражение на дигитализацията върху трудовия процес – рискове и перспективи. // Икономическа наука, образование и реална икономика: развитие и взаимодействия в дигиталната епоха. Сборник доклади от юбилейна международна научна конференция, том 4, Варна: Наука и икономика.

(Andreeva, A. (2020). Otrajenie na digitalizaciata varhu trudovia prozes – riskove i perspektivi. // Iconomicheska nauka, obrazovanie I realna ikonomika: razvitie I vzaimodeistvia v digitalnata epoha. Sbornik dokladi ot iubilejna nauchna konferencia, tom 4, Varna: Nauka i ikonomika.)

4. Андреева, А., Г. Йолова (2020). Работодателският контрол в контекста на дигитализацията. // *Управление на човешките ресурси в ерата на дигиталните предизвикателства. Сборник с доклади от Международна научно-практическа конференция, организирана от ИУ – Варна 25 септември 2020 г.*, Варна: Наука и икономика, с. 48-53.

(Andreeva, A., Yolova, G. (2020). *Rabotodatelskiyat kontrol v konteksta na digitalizatsiyata. // Upravlennie na choveshkite resursi v erata na digitalnite predizvikatelstva. Sbornik s dokladi ot Mezhdunarodna nauchno-prakticheska konferentsia, organizirana ot IU – Varna 25 septemvri 2020 g.*, Varna: Nauka i ikonomika, s. 48-53.)

5. Банов, Хр. (2019). Задължението на работодателя за предаване на трудовата книжка и отговорността за неизпълнението му. // Бизнес и право, №3, с. 99-112.

(Banov, Hr. (2019). Zadaljenieto na rabotodatelia za predavane na trudovata knijka I otgovornostta za neizpalnenieto mu. // Bisnes I pravo, №3, s. 99-112.)

6. Василева, М. (2023). Дигитална трансформация на трудовите отношения – действащи правила и бъдещи промени. // Труд и право, №6, с. 5-13.

(Vasileva, M. (2023) Digitalna transformatsia na trudovite otnoshenia – deystvashti pravila i badeshti promeni. // Trud i pravo, №6, s. 5-13.)

7. КАКВО ТРЯБВА ДА ЗНАЕТЕ ЗА ЕЛЕКТРОННАТА ТРУДОВА КНИЖКА? (Информация от Интернет-страницата на Българската стопанска камара, 02.10.2023 г. (<https://www.bia-bg.com/news/view/32224/>).

(KAKVO TRYABVA DA ZNAETE ZA ELEKTRONNATA TRUDOVA KNIZhKA? (Informatsia ot Internet-stranitsata na Balgarskata stopanska kamara, 02.10.2023 g. (<https://www.bia-bg.com/news/view/32224/>).

За контакти:

Доц. д-р Андрей Александров
ИДП при БАН, ЮЗУ „Н. Рилски“
a.alexandrov@kambourov.biz

ТЕХНОЛОГИЯ НА ИЗМАМИТЕ С КОМПРОМЕТИРАН БИЗНЕС ИМЕЙЛ

*Доц. д.н. Драгомир Кръстев
Висше военноморско училище „Н. Й. Вапцаров“*

FRAUD TECHNOLOGY THROUGH COMPROMISED BUSINESS EMAIL

*Assoc. Prof. Dragomir Krastev, DSc.
Nikola Vaptsarov Naval Academy*

Резюме: В доклада се разглеждат технологията на измамите с компрометиран бизнес имейл, основните прояви форми на това киберпрестъпление и факторите, които допринасят за неговата висока успеваемост. Анализират се новите заплахи, свързани с навлизането на ChatGPT в бизнес кореспонденцията. Отделено е внимание и на защитата на бизнес организациите от този вид престъпление, като са изложени мерките, които техният персонал трябва да предприеме за недопускане на измами при транзакции с парични средства във виртуалното пространство.

Ключови думи: ChatGPT, киберпрестъпления, BEC, киберсигурност

Abstract: The report examines the technology of compromised business email fraud, the main forms of this cybercrime, and the factors contributing to its high success rate. New threats related to the entry of ChatGPT into business correspondence are analyzed. Attention is also paid to protecting business organizations from this type of crime, and the measures that their staff must take to prevent fraud in transactions with money in the virtual space are set out.

Keywords: ChatGPT, cybercrimes BEC, cybersecurity

Въведение

В началото на третото десетилетие на XXI в. киберпрестъпленията се характеризират с голяма вариативност на кибератаките и с тяхната все по-голяма ефективност и сложност за техническа реализация. Сред тези атаки в киберпространството все по-централно място започва да заема Business Email Compromise (BEC). Тя е удивителна по своята техническа простота и висока резултатност. За нейното

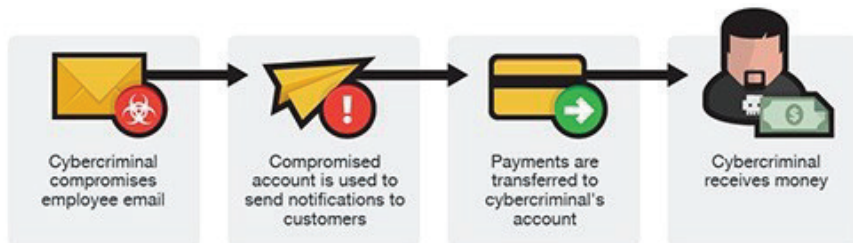
осъществяване не се изискват задълбочени инженерни познания, постига се висока ефективност, а защитата от нея, с традиционни средства, е практически невъзможна.

Изложение

Измамата с ВЕС се използва най-често срещу компании, които работят с доставчици от чужбина и редовно извършват безкасови транзакции.

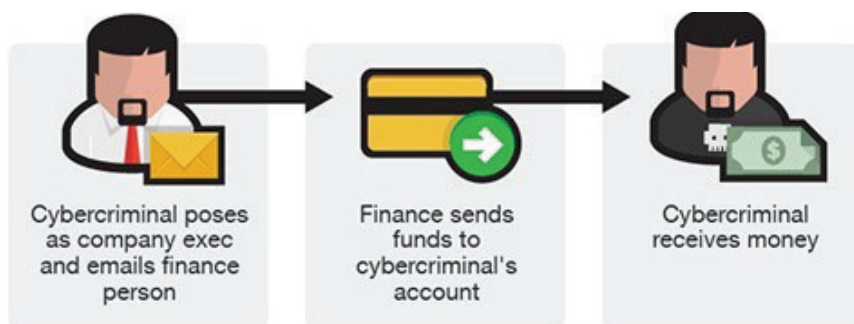
Атаката стартира със събиране на информация за съответната бизнес организация. По-конкретно, търси се такава за нейните ръководители, счетоводителите, които извършват платежните операции, адресите на имейлите на служителите във фирмата и данни за нейните контрагенти. С помощта на различни видове фишинг или вредоносен софтуер, киберпрестъпниците компрометират акаунтите в електронната поща на ръководителите, финансистите и счетоводителите и проучват бизнес кореспонденцията с контрагентите на компанията. Целта на измамниците е да разберат алгоритъма на финансовите транзакции, кой извършва преводите, кой ги акцептира и кой непосредствено ги изпълнява. След като необходимата информация бъде събрана, престъпниците действат по един от показаните по-долу варианти.

При първия вариант (фиг. 1), след като вече са наясно с детайлите от взаимоотношенията на компанията с доставчиците ѝ, хакерите изпращат имейл от името на един от тях за промяна на техния IBAN. От счетоводството на компанията коригират финансовите документи и така изпращат съответната парична сума не на своя доставчик, а на измамниците.

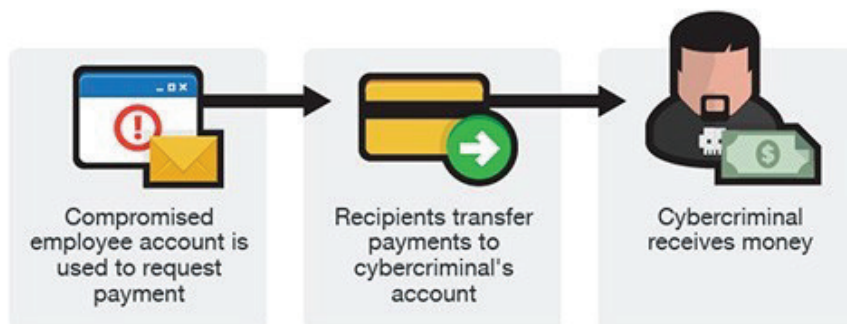
Фиг. 1. Схема за измама с ВЕС с фалшиви счетоводни фактури

При вторият вариант (фиг. 2) с помощта на компрометирана електронна поща измамниците изпращат имейл до финансовия отдел на бизнес организацията от името на някой от нейните ръководители, който е упълномощен да извършва парични операции. В съобщението се съдържа искане за спешно превеждане на пари на посочената сметка под някакъв добре аргументиран, вдъхващ доверие, предлог.

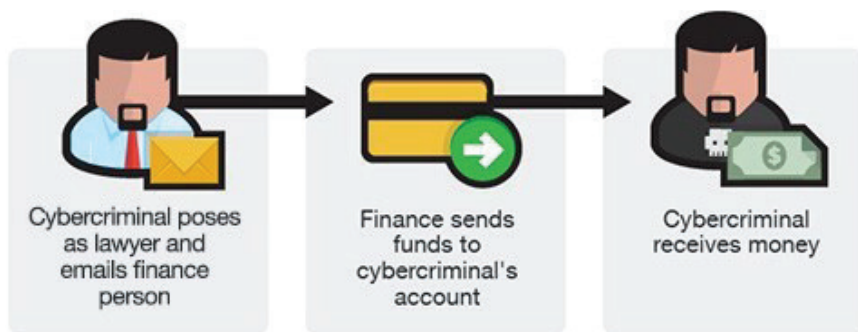
Фиг. 2. Схема за измама с ВЕС с разпореждане от мним изпълнителен директор

При третия вариант (фиг. 3) киберпрестъпниците изпращат писма до търговските контрагенти на съответната компания от компрометиран имейл на служител от финансовия ѝ отдел. След като получат съобщението, бизнес партньорите на фирмата коригират данните в платежните документи и превеждат парите на измамниците.

Фиг. 3. Схема за измама с ВЕС с изпращане на имейли от мним служител от финансовия отдел на компанията

При четвъртия вариант (фиг. 4) киберизмамникът се свързва със служител от финансовия отдел или с генералния директор посредством имейл или телефон и се представя като работещ в адвокатска кантора, която се занимава с конфиденциални и нетърпящи отлагане въпроси. След като му съобщава за някаква измислена, но звучаща като истинска заплаха, престъпникът предлага тайно да му преведе пари за бързото решаване на проблема. По правило „заплахата“ се констатира в края на работната седмица, няколко минути преди края на работното време или в навечерието на някой празник, когато служителите на компанията се готвят за почивка и не са в състояние да оценят критично възникналата ситуация.

Фиг. 4. Схема за измама с ВЕС с изпращане на имейли от мним служител в адвокатска кантора

Пандемията от Covid 19 се оказа благоприятна среда за изработването на един нов тип киберизмама в процеса на кореспонденция между бизнес партньори. Това е т. нар. „zoombombing“¹. При него става въпрос за присъединяване към Zoom среща на участник, който не е поканен, и неговата цел най-често е „кражба на поверителна информация, шпиониране или просто тролене“². Участието в тези срещи измамниците обикновено осъществяват чрез вмъкване на неподвижна снимка на изпълнителния директор без звук или „deep fake“ аудио видео, чрез което те се представят като действащи бизнес ръководители на съответната компания и

¹ <https://freedomonline.bg/rechnik/watering-hole-attack/>, 30.09.2023.

² Пак там.

дават определени разпореждания на останалите участници в Zoom срещата³.

След като zoombombing набира популярност, Министерството на правосъдието на САЩ е принудено да излезе със съобщение, че това деяние е наказуемо според законодателството на държавата. То може да се разглежда в следните хипотези:

- реализиране на неоторизиран достъп до чужд компютър;
- използване на компютърна конфигурация с цел извършване на престъпление;
- извършване на измама, престъпление от омраза и т.н.

В началото на 2023 г. експертите от W/Labs Андрю Пател и Джейсън Сатлър публикуват доклад, озаглавен „Креативно злонамерено бързо инженерство“. В него те констатира, че големият набор езикови модели, които ChatGPT използва, са изключително ефективни за провеждане на атаки с ВЕС. От друго проучване става ясно, че на пазара в Dark Net хакери споделят шаблони за ВЕС атаки, които могат да се използват многократно. Поради тази причина е напълно възможно хора от различни точки по света да получават едни и същи лъжливи имейли. Генерираните от ChatGPT имейли обаче „умело избягват повторемостта, като заобикалят защитните инструменти на електронните пощи, които разчитат на злонамерени текстови поредици“⁴.

Логично възниква въпросът защо този тип атаки дават толкова ефективни резултати през последните години. Отговорът можем да намерим в няколко посоки.

На първо място, този вид киберпрестъпление използва характерни за социалното инженерство похвати. Както стана дума, имейлите се отварят в края на работния ден или в навечерието на предстоящи празници, когато служителите на компанията бързат да се приберат вкъщи. Самият текст на писмата е съобразен със специфичните особености във взаимоотношенията между бизнес организацията и нейния доставчик.

На второ място, тези имейли да изглеждат надеждни е техният на пръв поглед легитимен външен вид. Измамниците използват събраната информация за изготвяне на уникално писмо, което по стил

³ FEDERAL BUREAU OF INVESTIGATION. INTERNET CRIME REPORT, 2021, p. 9. (https://www.ic3.gov/Media/PDF/AnnualReport/2021_IC3Report.pdf, 01.10.2021 г.)

⁴ <https://technews.bg/article-151299.html>, 01.10.2023 г.

и оформление не се различава от обичайната кореспонденция на фирмата с нейните контрагенти. Така например, счетоводителят може да получи разпореждане от генералния директор на компанията да извърши дадена парична транзакция по същия начин, както е получавал и много други пъти.

На трето място, за разлика от фишинг-измамите, електронните писма, които се използват при измама с ВЕС, се изпращат в един екземпляр от легитимни имейл акаунти и не попадат в спам. Тези имейли не съдържат линкове и прикачени файлове и лесно се пропускат от антивирусните програми и другите защити на пощенската кутия.

На следващо място, няма проникване в системите на компанията. Служителите ѝ превеждат пари доброволно, защото са уверени, че всичко е наред. На киберизмамниците не се налага да проучват платежните системи и да търсят начин да проникнат в тях. Дори ако банката зададе въпрос относно новите IBAN, жертвите дават необходимите обяснения и дори полагат усилия, за да извършат транзакцията максимално бързо, а при необходимост и конфиденциално.⁵

Не на последно място, имейлите, които изпращат хакерите, винаги създават усещане за спешно решаване на даден проблем при заплахата да се стигне до сериозни и необратими последствия за организацията. Това притъпява рационалното мислене на служителите и те извършват действията, към които измамниците ги подтикват.

Реализираната измама с ВЕС оказва негативно влияние в няколко аспекта:

- „фирмите търпят загуби в огромни размери;
- посредством компрометираната пощенска кутия на пострадалата фирма хакерите достигат до електронните адреси на нейните партньори и разширяват обхвата на своите незаконни действия;
- фирмите, които са пострадали от измамата, прекратяват изградените взаимоотношения с бизнес-партньорите си поради съмнения за съучастие в измамата“⁶.

Традиционните подходи към киберсигурността често пъти не спират тези атаки, защото те са твърде умело персонализирани. В резултат на това те стават все по-трудни за откриване. В тази връзка

⁵ <https://habr.com/ru/companies/trendmicro/articles/460941/>, 01.10.2023 г.

⁶ Кръстев, Д. Правни основи на киберсигурността. Т.2. Технологични и наказателноправни аспекти. Варна: СТЕНО, с. 46. ISBN 978-619-241-147-3.

от изключителна важност за бизнес компаниите са меропрятията от технически и организационен характер, които следва да бъдат извършени с цел минимизиране на риска от атаки с ВЕС. По-важните от тях са следните:

На корпоративно ниво:

- ✓ „ръководителите да са запознати с киберрисковете и киберзаплахите и да предприемат необходимите мерки да запознаят и служителите на компанията с тях;
- ✓ служителите да бъдат инструктирани да се отнасят с повишено внимание на исканията за извършване на платежи;
- ✓ да се изготвят вътрешнофирмени протоколи при транзакции;
- ✓ да се изработи подробен протокол за верификация на заявките за плащания, които са получени по електронната поща;
- ✓ да се извършва постоянен мониторинг на информацията, която се публикува на сайта на компанията и да се ограничи използването на социалните мрежи;
- ✓ да се спазват стриктно политиката за информационна сигурност, разработена от организацията“⁷.

На експертно и изпълнителско ниво:

- ✓ „да се прилагат стриктно процедурите за сигурност при извършване на парични транзакции, да не се пропускат отделни стъпки от този процес и да се оказва отпор на външен натиск;
- ✓ да се проверяват внимателно адресите в електронната поща, когато се бори с чувствителна информация или парични транзакции. В случай на съмнение, служителят трябва да се консултира с по-компетентен свой колега;
- ✓ в никакъв случай да не се отварят подозрителни линкове и прикачени файлове, които са получени по електронната поща. Да се ограничи използването на личния имейл от служебен компютър;
- ✓ да се ограничи информацията споделяна в социалните мрежи;
- ✓ да не се споделя информацията относно йерархията, документите и процедурите за сигурност на бизнес организацията“⁸.

⁷ Лъондев, А. Финансовите атаки – пробив в киберсигурността. // Сб. с доклади от Юбилейна научна конференция „Сигурност и икономика в несигурния свят – дилеми и предизвикателства“, 7 декември 2018 г. ВУСИ-Пловдив, с. 326.

⁸ Пак там.

Заклучение

Измамите с компрометиран бизнес имейл се отличават от останалите форми на кибератаки с минималните технологични познания, които са необходими за тяхното реализиране. Успехът на атаките с ВЕС зависи в най-голяма степен от качеството и стойността на събраната информация с помощта на методите на социалното инженерство. Това поставя тези престъпления по-скоро в категорията на обикновените измами, което обуславя и сложността на тяхното противодействие с технологични решения.

Използвана литература:

1. Кръстев, Д. (2021). Правни основи на киберсигурността. Т.2. Технологични и наказателноправни аспекти. Варна: СТЕНО, с. 46. ISBN 978-619-241-147-3
2. Лъондев, А. (2018). Финансовите атаки – пробив в киберсигурността. // Сб. с доклади от Юбилейна научна конференция „Сигурност и икономика в несигурния свят – дилеми и предизвикателства“, 7 декември 2018 г. ВУСИ-Пловдив, с. 326.
3. FEDERAL BUREAU OF INVESTIGATION. INTERNET CRIME REPORT, 2021, p. 9.
4. https://www.ic3.gov/Media/PDF/AnnualReport/2021_IC3Report.pdf.
5. <https://freedomonline.bg/rechnik/watering-hole-attack/>.
6. <https://technews.bg/article-151299.html>.
7. <https://habr.com/ru/companies/trendmicro/articles/460941/>.

За контакти:

Доц. д.н. Драгомир Кръстев
ВВМУ „Н.Й. Вапцаров“
dr.krastev@naval-acad.bg

КОНТРОЛИРАНЕ ВЛИЯНИЕТО НА ДИГИТАЛНАТА ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ПРОЦЕСИТЕ ВЪРХУ ОБЩЕСТВЕНИТЕ ОТНОШЕНИЯ

*Гл. ас. д-р Пламена Недялкова
Катедра „Счетоводна отчетност“
Икономически университет – Варна*

CONTROLLING THE INFLUENCE OF THE DIGITAL TRANSFORMATION OF PROCESSES ON PUBLIC RELATIONS

*Chief Assistant Plamena Nedyalkova, PhD
Department of „Accounting“
University of Economics – Varna*

Резюме: Контролът върху обществените отношения е сложен като съвкупност от контролни действия, което се дължи на неговия специфичен обект. В съвременното общество, в което навлизат иновативните информационни технологии, контролът върху обществените отношения се видоизменя поради обстоятелството, че тези иновативни процеси влияят върху общественото ни като социално-икономическа единица. От тук съответно се поставят нови задачи и цели пред контрола, тъй като неговата въздействаща функция е променена и тя вече е насочена към поддържането на един благоприятен, добронамерен баланс на развитие чрез дигитална трансформация на процесите. Днес сложността, пред която се изправя контролната дейност, е да се определи какви механизми, способности и средства да се приложат в новите дигитално-обществени отношения, като този проблем е следствие и от други проблеми. Много е трудно днес на това равнище, на което се намира контролната дейност, да се определи административната институционална ангажираност при последващия контрол върху дигиталната трансформация на процесите. В тази връзка докладът има за цел да представи както позицията на редица специалисти в областта на контрола по изследваните проблеми, но така също да се представят и личностната позиция на автора.

Ключови думи: контрол, финансов контрол, дигитализация, дигитална трансформация

Abstract: Control over public relations is complex as a set of control actions due to its specific object. In modern society, in which innovative

information technologies enter, the control over public relations changes due to the fact that these innovative processions affect our society as a socio-economic unit. From here, accordingly, new tasks and goals are set before control, since its impact function has been changed and it is now aimed at maintaining a favorable, benevolent balance of development through the digital transformation of processes. Today, the control activity's complexity is determining what mechanisms, methods and means to apply in the new digital-public relations, and this problem is a consequence of other problems. It is complicated today, at the level at which the control activity is located, to determine the administrative institutional commitment in the subsequent control over the digital transformation of the processes. In this regard, the report aims to present both the position of a number of specialists in the field of control on the investigated problems, but also to present the personal position of the author.

Keywords: control, financial control, digitization, digital transformation

Въведение

Днес е много трудно да се определи кога точно са започнали в световен мащаб процесите по дигитална трансформация. Може да се приеме, че всичко толкова динамично се развива, че наченки за този процес могат да се открият още при първите стъпки на индустриализация на производството и производствените процеси. Технологиите, които постепенно се развиват с цел да отменят прякото полагане на труд, са една от основните причини за развитието на предприятията, процесите в тях, а така също развитието на дигиталните компетентности на работниците и служителите. Всички тези процеси понякога са трудни да се проследят, да се установи тяхното пряко влияние и въздействие върху обществото, а така също да се осъществи качествен своевременен и навременен контрол. ***Поради тази причина целта на представения доклад е да се представят проблемите на последващия контрол върху дигиталната трансформация на процесите при обществените отношения.*** За да се постигне така посочената цел, са поставени следните задачи за разрешаване:

1. да се разкрият особеностите и спецификите на дигиталната трансформация на процесите върху обществените отношения,
2. да се представят проблемите относно контролиране влиянието на дигиталната трансформация върху обществените отношения.

Изложение

1.1. Особенности и специфики на дигиталната трансформация на процесите върху обществените отношения

Цялостното дигитализиране на процесите в дадено предприятие изисква значителни финансови ресурси, наличие на добре подготвени професионални кадри и последователност от действия, които в повечето случаи се извършват дългосрочно във времето. Всички посочени фактори, въздействат не само на микро ниво (за съответното предприятие), но така също тези фактори се проявяват и на макро ниво (за всички държавни структури и организации). Дигиталната трансформация на процесите е свързана с използването на цифрови технологии, изисква много голяма обработка на данни и трансформирането на тези данни в адекватна за използване информация за различни лица, така че да покрие определени изисквания и нужди на потребителите на тази информация. Проблемите на съвременното общество в XXI век е, че тази дигитална трансформация е свързана с внедряването на изкуствения интелект във всеки един етап от общественият ни живот. Тенденцията е все по-малко използване на работна ръка, чрез което да се замени човешкият ресурс от машините.

Очертаващата тенденция хуманоидните роботи (т.е. андроидите) да влязат не само в производствения процес, но и в домовете, колкото и да изглежда полезна, толкова съответно има своите рискове върху самия индивид. Всички тези технологични новости са насочени към минимизиране на разходите, оптимизиране на времето и внедряването на нови модели и иновативни подходи в цялостното обслужване. При дигиталната трансформация на процесите, освен автоматизирането на процесите, т.е. прилагането на роботизирани процеси (RPA), се отнасят и внедряването на изкуствен интелект (IA), мобилните приложения, прилагането на ресурсите на интернет и облачните услуги. Всичко това следва много добре да бъде регулирано и контролирано със съответните механизми, процедури и институции.

Следователно може да се приеме, че специфичното за дигиталната трансформация е, че не се променят само самите организации, но така също може тя да е предпоставка за промяна на бизнес модела

или да бъде подменена дадена дейност с друга дейност¹. Следователно може да се приеме, че дигиталната трансформация изгражда различна организационна структура и промяна, която предоставя на обществото различни услуги и блага. Обществото следва да се трансформира към тези нови дигитални трансформации, към новите блага, ресурси и услуги. Всички тези промени, колкото и да са благоприятни за обществото, толкова съответно крият и рискове. Според различни изследвания стресът е основният риск, който се отключва чрез новите технологии и измененията на средата, в която се развива обществото². Всяка една промяна, която е насочена към личността, към съответния индивид или група потребители, крие своите рискове, тъй като все още никой не може с точност да определи как съответните дигитални трансформации могат да въздействат върху личността.

При обществените отношения винаги участват минимум две страни, които определят вида, характера и спецификата на тези обществени отношения. Според Möller (2023) изменението на вида, характера и спецификата на тези обществени отношения се предопределя от новите дигитални трансформации, които са причина за сливането на нововъзникналите технологии в изкуствен интелект, формирането на големи трудни за обхващане данни, блокчейн, облачни изчисления и услуги³. Въз основа на това се появяват нови обществени системи и нови контролни процеси, които да контролират тези системи.

Обществените отношения могат да възникват между конкретни индивиди, които са част от една обща социална група, между лица (физически или юридически), между различни социални групи, а така също и компилация между двете посочени. Специфичното на дигиталните обществени отношения, за разлика от обикновените социално-обществени отношения е, че тук страните, които могат да

¹ Makowska-Tłomak, E. et al. (2023). Measuring digital transformation stress at the workplace—Development and validation of the digital transformation stress scale. PLoS ONE 18(10): e0287223 (<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0287223>).

² Makowska-Tłomak, E. et al. (2023). Measuring digital transformation stress at the workplace—Development and validation of the digital transformation stress scale. PLoS ONE 18(10): e0287223 (<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0287223>).

³ Möller, D.P.F. (2023). Cybersecurity in Digital Transformation. // Guide to Cybersecurity in Digital Transformation. Advances in Information Security, Vol 103. Springer, Cham (https://doi.org/10.1007/978-3-031-26845-8_1).

участват, са различни по вид и по всяко време на участие, т.е. в тези отношения могат да се включат различни други участници и страници чрез дигиталните средства и технологиите. Тук могат да се включат паралелно граждани, юридически лица (организации, компании, неправителствени организации и др.), включително и правителствени организации, медии, социални мрежи и платформи, обществени форми, дигитални медии и др. Тъй като всички тези участници имат различен интерес, цели, обхват на действие, всяко едно проявяване от тяхна страна променя формата на съответния вид обществено отношение. Оттук съответно дигиталните обществени отношения може да бъдат под формата на:

1. виртуални събития, като: уебинари, конференции, ярмарки, виртуални чатсесии, виртуални състезания и съревнования, и др.;
2. електронен маркетинг;
3. онлайн публични отношения и PR (положителен или т.нар. „черен пиар“);
4. използване на технологиите като виртуална реалност (VR) и разширена реалност (AR);
5. блогове;
6. електронни бюлетини и електронни медии;
7. електронни организации;
8. други.

До момента обществените отношения се градят на следните основни принципи, които са продиктувани от прякото взаимодействие между индивидите, а именно: сътрудничество, комуникация, разбирателство, взаимно уважение, съпричастност, подкрепа, отговорно поведение, етичност, толерантност и др. (Недялкова, П. 2019)⁴. В новите дигитални трансформации и условия, в които се развиват тези принципи, изградени на етични норми, писани и неписани правила, навлизат и нови принципи, които са резултат от новото време и новите технологии. Тук вече се проявяват други правила на действие, други изисквания, които са насочени към онлайн средата, цифровизацията и информационните технологии. Освен посочените принципи новите обществени отношения се градят на принципите: прозрачност, сигурност, защита на личните данни (Андреева, А., Ширванян,

⁴ Недялкова, П. (2019). Принципи на финансов контрол, прилагани от Агенцията за държавна финансова инспекция, София: Проф. М. Дринов, с. 191.

М. 2021,⁵ Вladoва-Иванова, В. 2017⁶, Славова, В., Димитрова, Д. 2023⁷) , дигитален граждански (социален) активизъм, етично онлайн поведение, коректно прилагане на извлечената информация, инклузивност на данните и информацията.

1.2. Контролиране влиянието на дигиталната трансформация върху обществените отношения

Проблемите, които разглеждаме при формираните нови обществени отношения, изискват много силен, качествен и стриктен контрол. Дигитализацията, която изгражда съвременното общество, е много проблематична и рискова, тъй като вече тук става въпрос за много голяма база от данни, която се генерира в една рискова дигитална среда. Много голям проблем е защитата върху личните данни, проблеми с внедряването на нови видове дигитални измами и виртуална престъпност, за които се изисква много добра изградена система, насочена към гарантиране на киберсигурността. Цялостната автоматизация на работния процес, която е насочена към внедряването на нови технологии, може да доведе до промяна на работната среда и промяна в цялостната структура на управление на организациите. Също така основният „проблем в съвременното общество е, че информацията, която достига до съответния индивид, е чрез различни източници. Понякога тези източници, могат да поднесат информация или серия от информационен поток към индивидите, която не е проверена, неточна или съдържаща много негативни послания, която може да породи негативно и нежелано въздействие“⁸.

⁵ Андреева, А., Ширванян, М. (2021). По някои въпроси за защита на личните данни в трудовата книжка. // Защитата на личните данни и дигитализацията - предизвикателства и перспективи. Сборник доклад, Варна: Наука и икономика, с. 64-75.

⁶ Вladoва-Иванова, В. (2017). Задължението за уведомяване при непреодолима сила – теоретични и приложни аспекти. // Икономиката в променящия се свят – национални, регионални и глобални измерения (ИПС - 2017). Сборник доклади. Варна: Наука и икономика, №1, с. 54-59.

⁷ Славова, В., Димитрова, Д. (2023). Етични и правни проблеми, свързани със субектността и изкуствения интелект [Ethical and Legal Problems Related to Subjectivity and Artificial Intelligence]. Философия: Научно списание, София: Аз-буки, том 32, №2, с. 186-202.

⁸ Недялкова, П. (2020) Специфики и правни особености на финансовото разузнаване, в контекста на финансовия контрол. // Правото и бизнесът в съвременното общество. Сборник доклади. Варна: Наука и икономика, с. 113-120.

В тази връзка отделните правителства, а така също и отделните представители на Европейския съюз започнаха да работят в насока към подобряване на контролната дейност върху обществените отношения. Големите развити държави, например като САЩ, активно се стремят държавният апарат да може активно да контролира всеки един процес, който е свързан с технологичната индустрия и дигиталната трансформация. Така например при тях е утвърдена Федералната комисия по далекосъобщения (Federal Communications Commission, съкратено FCC), която е упълномощена да регулира „използването на целия радиоспектър, който принадлежи на федералното правителство (включително радио и телевизионни предавания), и цялата вътрешнодържавна комуникация (чрез телефон, телеграф, спътник, кабел, жични и безжични връзки), а също всички международни комуникации, които започват (произлизат) или завършват в Съединените щати. FCC отговаря за различните радиослужби (любителски и служебни радиовръзки и др. под.), а също за лицензирането на свързочни и други електронни устройства, такива като радиоприемници, телевизори, компютри, мобилни телефони. Агенцията проверява устройствата на съвместимост с нейните собствени и други стандарти (например на IEC, ISO или ITU)⁹.

Също така в САЩ има още един регулаторен орган, а именно – Федералната търговска комисия (Federal Trade Commission – FTC) на САЩ. Основната мисия на FTC е да защитава обществеността от измамни или нечестни бизнес практики и от нечестни методи на конкуренция чрез правоприлагане, застъпничество, изследвания и образование. Тяхната дейност е насочена към¹⁰:

1. преследване и ефективно правоприлагане срещу измамни, нелоялни и антиконкурентни бизнес практики;
2. създаване и споделяне на практически образователни програми на разбираем език за потребители и фирми, като превенция срещу измамни и нелоялни практики;
3. повишаване интересите на потребителите, като споделят

⁹ Федерална комисия по далекосъобщения (на английски: Federal Communications Commission, съкратено FCC) (https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%BB%D0%BD%D0%B0_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%8F_%D0%BF%D0%BE_%D0%B4%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%8A%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F).

¹⁰ Федерална търговска комисия (FTC) (<https://www.ftc.gov/>).

опит с федерални и щатски законодателни органи и американски и международни правителствени агенции;

4. разработване на политики и изследователски инструменти чрез семинари, конференции и изслушвания.

Именно през 2023 г. Федералната търговска комисия (FTC) започна разследване срещу производителя на ChatGPT във връзка с потенциалните вреди от технологията, която технология може да навреди върху обществените отношения и да има негативен ефект върху индивидите. Проверката на FTC беше ясно и точно насочена към разследване на това дали „чатботът е навредил чрез събирането на данни и публикуването на невярна информация за хората“¹¹. От направената проверка се установява, че методът на OpenAI (компанията, която разработва ChatGPT), чрез който се тества информация, не е добър, като комисията е изисквала от OpenAI да изясни всички стъпки по обработката на информацията и да гарантира нейното съхранение.

В България основните контролни институции, които са оправомощени да контролират цялостния информационен поток от данни и информация, са СЕМ (Съвет за електронни медии), Дирекция „Киберпрестъпност“ при ГДБОП-МВР и ДАНС (Държавна агенция „Национална сигурност“).

Дирекция „Киберпрестъпност“ при ГДБОП-МВР е създадена на 15 март 2023 г. Сравнително нова дирекция, която е правопреемник на действащата до тогава структура на НСБОП (Национална служба „Борба с организираната престъпност“). Дирекция „Киберпрестъпност“ изпълнява следните основни задачи:

1. контролира нерегламентирания достъп до компютърно-информационни ресурси, унищожаване и промяна на компютърни данни, разпространение на пароли и заразяване с компютърни вируси, извършване на атаки за отказ от услуга/DDoS, обезобразяване на интернет сайтове и ресурси/deface;

2. проследява извършването на финансови измами в интернет и кражбите на виртуална самоличност;

3. контролира нарушаването на авторски и сродни права;

4. осъществява контрол върху производството, държането и разпространението на порнографски материали с непълнолетни лица, проповядване или подбуждане към дискриминация, насилие или ом-

¹¹ Федералната търговска комисия на САЩ разследват ChatGPT (<https://bgnes.bg/news/federalnata-trgovska-komisiia-na-sashch-razsledva-chatgpt/>).

раза, основани на раса, народност или етническа принадлежност;

5. устройване на онлайн хазартни игри без надлежно разрешение на Държавната комисия по хазарта.

Може да се приеме, че това е контролна институция, която притежава много добър ресурс за осъществяване на пълен контрол върху цялата страна, и най-вече върху физически и юридически лица. Служителите от дирекцията взаимодействат с правителствени организации, частни фирми, фондации и граждани с цел навременно противодействие на престъпления, в които се използват високотехнологични средства и похвати.

Според официалните данни на МВР голяма част от хакерските атаки в България са от страни и/или лица извън страната, което означава, че трябва много добре да се работи с всички международни институции, в това число да се изглади единна държавна структура, която да бъде ангажира напълно и адекватно само върху контрола на обществените отношения, които се изградени чрез/с помощта на детайлизацията и дигиталната трансформация на данни.

Заклучение

Контролните институции играят важна роля в надзора и регулирането на дигиталната трансформация на процесите. През последните години се наблюдават значителни проблеми в начина, по който се проявяват обществените социални отношения, поради наличието на външни фактори, които променят цялостното си социално съществуване и се изграждат като нови индивиди. Динамиката е засилена, като се наблюдава както бързо изменение на ресурсите, така и тяхното трансформиране в нещо ново. Това съответно поражда нови видове обществени отношения, нови контролни институции и съответно нови обекти на контрола, които изискват много по-добре подготвени кадри.

Използвана литература:

1. Андреева, А., Ширванян, М. (2021). По някои въпроси за защита на личните данни в трудовата книжка. // Защитата на личните данни и дигитализацията - предизвикателства и перспективи. Сборник доклад, Варна: Наука и икономика, с. 64-75.

2. Вladoва-Иванова, В. (2017). Задължението за уведомяване при непреодолима сила – теоретични и приложни аспекти. // Икономиката в променящия се свят – национални, регионални и глобални измерения (ИПС - 2017). Сборник доклади. Варна: Наука и икономика, №1, с. 54-59.

3. Недялкова, П. (2019). Принципи на финансовия контрол, прилагани от Агенцията за държавна финансова инспекция, София: Проф. М. Дринов, с. 191.

4. Недялкова, П. (2020) Специфики и правни особености на финансовото разузнаване, в контекста на финансовия контрол. // Правото и бизнесът в съвременното общество. Сборник доклади. Варна: Наука и икономика, с. 113-120.

5. Славова, В., Димитрова, Д. (2023). Етични и правни проблеми, свързани със субектността и изкуствения интелект [Ethical and Legal Problems Related to Subjectivity and Artificial Intelligence]. Философия: Научно списание, София: Аз-буки, том 32, №2, с. 186-202.

6. Федерална комисия по далекосъобщения (на английски: Federal Communications Commission, съкратено FCC) (https://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D1%80%D0%B0%D0%B%D0%BD%D0%B0_%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%B8%D1%81%D0%B8%D1%8F_%D0%BF%D0%BE_%D0%B4%D0%B0%D0%B%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D1%81%D1%8A%D0%BE%D0%B1%D1%89%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F)).

7. Федерална търговска комисия (FTC) (<https://www.ftc.gov/>).

8. Makowska-Tłomak, E. et al. (2023). Measuring digital transformation stress at the workplace—Development and validation of the digital transformation stress scale. PLoS ONE 18(10): e0287223 (<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0287223>).

9. Möller, D.P.F. (2023). Cybersecurity in Digital Transformation. // Guide to Cybersecurity in Digital Transformation. Advances in Information Security, Vol 103. Springer, Cham (https://doi.org/10.1007/978-3-031-26845-8_1).

За контакти:

Гл. ас. д-р Пламена Недялкова
Икономически университет – Варна
plnedyalkova@ue-varna.bg

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД ИЗПОЛЗВАНЕТО НА ИИ ЗА ГЕНЕРИРАНЕ НА СЪДЪРЖАНИЕ

Гл. ас. д-р Мария Армянова
Икономически университет – Варна

CHALLENGES OF AI USING FOR CONTENT GENERATION

Chief Assist. Prof. Mariya Armyanova, PhD
University of Economics – Varna

Резюме: Изкуственият интелект (ИИ) се използва и за генериране на съдържание. Генерираното с ИИ съдържание не се приема за творчество, но това не решава всички практически, етични, морални и политически предизвикателства пред неговото използване. Необходимо е да се приемат нормативни правила, които да управляват инструментите с ИИ. Те се използват в глобален мащаб и е необходима международна координация, за да се максимизират ползите от ИИ.

Ключови думи: ИИ, ИИ за генериране на съдържание, машинно обучение, технологии в образованието

Abstract: Artificial intelligence (AI) is also used to generate content. Accepting the law principled position that AI-Generated content is not considered creativity solves some problems, but not all of the practical, ethical, moral and political challenges to its use. Regulatory rules need to be adopted to govern AI tools. They are used on a global world and international coordination is needed to maximize the AI benefits.

Key words: AI, Generative AI, machine learning, technology in education

Въведение

Изкуственият интелект (ИИ) се използва не само за анализ и обработка на големи обеми от данни, създаване на прогнози и контролиране на различни процеси, но и за генериране на съдържание. Генерираното с ИИ съдържание се използва в различни области: от промишлен дизайн до генериране на различни документи, както и в образователната сфера. Предимствата, които осигурява използването на ИИ за бизнеса, са разнообразни. Например позволява подобряване

на маркетингови кампании чрез насочването им към целевата аудитория и по-пълно постигне на маркетингови цели. ИИ се използва и при реализацията на логистичните процеси. Прогнозният анализ предоставя възможности за подобряване на оперативната ефективност и по-добро вземане на решения в логистичната индустрия (Sulova et al. 2020).

Изложение

Терминът ИИ е много широко понятие, което обхваща различни технологии. Важно е да се подчертаят най-важните технологии на ИИ, които имат отношение към генерирането на съдържание, като машинно обучение, невронни мрежи, дълбоко обучение и обработка на естествен език.

Машинното обучение (МО) стои в основата на разбирането за ИИ. Същността му е статистическо моделиране за откриване на модели на база на събраните данни и емпиричната информация, при това без директни команди за програмиране (Theobald 2017). Обаче МО не може да мине без човешка намеса. Необходимо е да се подготвят два набора от данни – опростени данни за обучението, които се използват при тестване и настройване на програмата, и реални данни за окончателно тестване. Има множество алгоритми за МО – ръководено, полуръководено, неръководено и подсилено.

Концепцията за дълбоко обучение е тясно свързана с невронните мрежи. Най-често в ИИ се използват три вида невронни мрежи – многослоен перцептрон, конволюционни невронни мрежи и повтарящи се невронни мрежи. Дълбокото обучение се отнася за невронни мрежи, които се състоят от множество слоеве. То е в основата на обработката и генерирането на изображения. Основната разлика с МО е в начина, по който се въвежда алгоритъмът за обучение. При МО се подава структуриран и избран набор от тестови данни, докато дълбокото обучение се нуждае от много по-голям набор от данни, които може да не са напълно структурирани.

Обработката на естествен език включва синтактически и семантичен анализ и интерпретация на текст, което позволява на компютрите да анализират, разбират и учат естествените езици (Sodha 2019). Например ChatGPT е чатбот, генериращ съдържание. Той използва технологията за обработка на текст и се базира на подсиленото МО.

Той генерира текст, като избира за следващата дума в изречението тази с най-голяма вероятност.

Ефикасността на системите с ИИ зависи от качеството и разнообразието на данните, използвани в тяхното обучение. За обучението са необходими големи обеми от данни и тяхното събиране е скъпо и ресурсоемко. Затова понякога използваните данни могат волно или неволно да нарушават авторски права и сигурността на лични и корпоративни данни.

Според проучване (Todoranova et.al. 2020) всички студенти разполагат с устройства и 94.5% – с високоскоростен Интернет, което е предпоставка за навлизането на ИИ в образованието. Той позволява бързо и лесно генериране на отговори на различни въпроси и по този начин обогатяване на знанията. Търсачките предоставят милиарди резултати по дадена тема, но не всички съответстват точно на ключовите думи. За да се събере информация по темата, е необходимо проучване на няколко източника, които са с голям обем. Чатботовете с ИИ предоставят отговор, който е със зададен от ползвателя лимит на думите за отговор. Краткият отговор позволява на потребителя бързо да придобие знания по темата, без да се налага да чете пълния материал от няколко източника и да преценява достоверността и надеждността им. Това пести работно време и ресурси (таблица 1).

Освен това чатботовете с ИИ могат да дадат отговори на аналитични въпроси, които обобщават информацията от няколко източника. Тези отговори могат да представят шаблон за оформление на съответната работа или да покажат последователността на разработката ѝ. Често отговорът може да наведе на нови идеи или да позволи да се подобрят уменията за разработка. Използването на чатбот с ИИ в екипи е полезно. Все още ИИ предоставя по-малко оригинални и ценни идеи, но помага на членовете на екипа да разберат по-добре проблемите и да оценят възможните решения. В редица случаи анализът на ИИ дава увереност, особено на начинаещи специалисти.

Инструменти базирани на ИИ позволяват оценяване на знанията под формата на писмен отговор на въпрос (Kasneci et.al. 2023). Те връщат подробен отчет за слабостите на анализираната от инструмента работа. В дългосрочен план може да се открият промени в работата на оценявания и да се фиксират пропуските в знанията му. По този начин може да се насочи вниманието към запълването на индивидуалните пропуски и преодоляването на трудности в усвоява-

нето на материала. С ИИ се постига персонализиране на обучението и засилване на ефективността му. За да се засили мотивацията на обучаемия е важно средствата за оценка, базирани на ИИ, да предоставят информация за самия процес на оценяване и критериите за оценката.

Системите с ИИ разчитат на данни от предишни оценки, т.е. те биха били подходящи за оценяване на стандартизирани тестове (Grassini 2023). Подходящи са, когато данните от минали тестове са изобилни и оценяването е строго регламентирано съгласно определен стандарт. Но не и когато данните за минали оценки са ограничени поради непрекъснатото развитие на включвания материал и формата на провеждане на изпита и оценяването. Още повече, че системите с ИИ се обучават с данни, актуални в момента на обучение, т.е. с известно закъснение.

Възможностите на ИИ позволяват превод на образователни материали на няколко езика. Подобренията в сферата на МО и машинния превод позволяват бърз и сравнително качествен автоматичен превод (Deng, Yu 2022). Получава се достъп до актуални и нови материали на водещи експерти в областта от различни страни.

Възможностите на ИИ позволяват интерактивност на обучението. Например може да се стимулират възможностите за самостоятелно откриване на материали и отговори на въпроси сред обучаемите, както и събуждане на интереса им по дадена тема. Това поражда дух на откривателство и умения за самостоятелно откриване на решения на проблеми.

Таблица 1

Предимства и недостатъци на ИИ за генериране на съдържание

Предимства от използване на ИИ за генериране на съдържание	Трудности при използване на ИИ за генериране на съдържание
• Бърз и кратък отговор • Подобрява рутинните умения • Придава увереност на начинаещите специалисти • Съкращава сроковете и спестява време • Актуалност • Анализира и дава увереност	• Невинаги е коректен, засилва дискриминацията и манипулацията • Засилва неетични практики и плагиатство • Липса на емоции и трудности при взаимодействието с хора • Възможности за нарушение на сигурността

ИИ има много голям потенциал, но въпреки това може да породя някои проблеми (таблица 1). Има опасения относно точност-

та на генерираното с ИИ съдържание. Генерираните материали трябва да се приемат като незавършени и следва да се проверят за коректност. Обучението на системите с ИИ се извършва с мощта на големи обеми от данни и е възможно не всички да са коректни или подходящо обработени. Например ChatGPT е обучен с данни в размер на 570 GB. Източници са книги, Wikipedia, статии и други текстове в Интернет. Моделът непрекъснато се обучава, но докато се пусне нова версия минава известно време и данните, с които е обучен може да не са напълно актуални. Качеството на ИИ за генериране на текст и изображения зависи от качеството и разнообразието на данните, с които е обучен моделът. Ако данните имат неточности или в тях са заложили сегрегирани данни, те се пренасят в модела и се мултиплицират в генерираната информация. Проблемът с дискриминацията на ИИ може да се смекчи, ако се подбира достатъчно разнообразен набор от данни за обучение и се следи непрекъснато за резултатите на модела. Трябва да се разработят и техники за корекция на модела, ако се открият подобни отклонения.

Дори когато са достоверни, данните могат да съдържат пристрастия. Те могат да са политически, или религиозни, расови и т.н., в съответствие с пристрастията на медийните източници. Могат да защитават национални интереси и да не са справедливи от независима гл. т. Системите за ИИ могат да се използват и за генериране на фалшиво съдържание, което да се популяризира и използва за манипулации.

Използването на ИИ спомага за решаването на рутинни задачи и облекчава работата на служителите, като им предоставя време за усъвършенстване и решаване на иновативни задачи. Но в крайна сметка може да доведе до намаляване на заетостта на служителите и съкращаване на работни места.

В областта на образованието възможностите на инструментите с ИИ за генериране на писмен текст на естествен или програмен език се използват широко от обучаемите. Например ИИ се използва при изготвяне на курсови работи, реферати и дори по време на изпити за писане на програмен код или отговор на въпроси. Това е сериозно предизвикателство за проверка на знанията и уменията на обучаемите. При това възможностите на ИИ се усъвършенстват непрекъснато и става все по-трудно да се различи генериран от написан текст. Оце-

няващите се изправят пред проблем при оценяването. От една страна, работата не е създадена от обучаемия, но от друга в много професионални области, включително и тези, за които се подготвят бъдещите специалисти, се използва ИИ. В този контекст би могло да се очаква само разбиране и модифициране на решенията, генерирани от ИИ, а не цялостни познания за създаването им.

От друга страна, използването на ИИ от някои обучаеми, поставя останалите в неравностойно положение. Несъответствие между подобрените разработки и тези, които са резултат единствено на лични усилия, създава грешно впечатление за възможностите на обучаемите и изкривява скалата за оценяване. Целта на оценяването е да се съпоставят възможностите на изпитваните точно и справедливо.

Получаването на готови решения може да намали мотивацията за обучение. Затова е важно да се развие критично мислене и да не се разчита само на възможностите на ИИ. Трябва да се поставят под съмнение възможностите на ИИ и да се сравняват с лична разработка.

Друг проблем е плагиатството, защото генерираният текст невинно съдържа правилно цитиране. Това поражда проблеми, свързани със злоупотреба с интелектуалната собственост. Обучаемите се възпитават в пренебрегване на етичните правила. Възниква необходимостта от приемане и оповестяване на официални правила и мерки за етичното използване на ИИ. Случва се някои потребители неволно да злоупотребят, като използват материали, генерирани от ИИ, които обаче съдържат плагиатство. Това води до потенциални негативни последици за потребителите, които не са наясно с пълните възможности на генерираните материали от ИИ.

Налага се преразглеждане на начините за провеждане на оценяването в образованието или в професионалните среди и ясно регламентиране на възможностите за използване на ИИ при разработката на поставените задачи. Засега поставянето на ограниченията и откриването на използването на ИИ от обучаемите е задача само на преподавателя. Но може би е правилно да се помисли за определяне на институционални правила за провеждане на различните форми за оценка, така че да се ограничи използването на ИИ. Някои работодатели, особено софтуерните фирми, стигат до крайности и забраняват използването на инструментите в областта на ИИ от страх пред възможността за нарушаване на авторски

права или трудности при доказването им. И в образованието се приемат мерки за пълната забрана на достъпа до инструментите за ИИ в училищата (Rosenblatt 2023). Това е крайна мярка и тя пречи и на позитивните страни на ИИ.

Възможностите на ИИ за генериране на съдържание пораждат проблеми с авторските права. Въпреки че генерираното с ИИ съдържание не се приема за творчество и следователно не е обект на защита, все още има доста неизяснени моменти, като използването на генерирано съдържание в по-сложна разработка. От друга страна, инструментите с ИИ се обучават с големи обеми от данни, които могат да са защитени с авторски права. Например компанията Getty Images забрани нелицензираното използване на нейно съдържание за обучение на системи с ИИ през 2023 г.

Генерираното съдържание с ИИ може да имитира търговски марки или интелектуална собственост. Системите с ИИ могат да възпроизведат стиловете на емблематични творци (Iansiti, Lakhani 2020). Хората са подвеждани да ги възприемат за оригинално произведение и са нужни специализирани средства, за да бъде открито използването на ИИ (Gangadharbatla 2022). Може да се генерира съдържание, което да имитира произведение, защитено като интелектуална собственост. Възниква въпросът за правата върху хибридни произведения, които са генерирани с ИИ, но след това са оформени и завършени от професионалисти.

За да се решат проблемите, свързани с плагиатството на инструментите за ИИ, могат да се въведат различни процедури. Например придобиване на разрешение от авторите на различните материали те да бъдат използвани за обучението на модела с ИИ. Също създаване на подробни инструкции за начините на ползване на генерираното съдържание, без да се стига до злоупотреби и информиране на потребителите за тях.

Трябва да се отбележи обаче, че има и група обучаеми, които се обръщат към ИИ не за да получат дадена оценка или да получат решение на поставените задачи, а за да усъвършенстват уменията си. Те могат да използват възможностите на ИИ, за да се подобри качеството на написания текст или програмен код. И въпреки че самостоятелно са написали първоначалния вариант на разработката си, след използването на ИИ тя често може да бъде класифицирана като генерирана от ИИ. По този начин те могат да бъдат санкционирани

като останалите обучаеми, които не са положили никакви усилия за създаване на разработката си.

Използването на ИИ от обучаемите може да попълни някои пропуски в знанията и възможностите на обучаемите. В крайна сметка преподавателите няма да са в състояние да определят реалните проблеми в усвояването на материалите и да предложат подходяща стратегия за наваксване на пропуските.

Въпреки богатите възможности на ИИ за генериране на текст и изображения, той има пропуски при взаимодействието с хора. Проблемите се пораждат от невъзможността на ИИ да възприеме човешкото взаимодействие, емпатията и като цяло липсата му на емоционална интелигентност. Например разпознаването на емоционалните състояния на обучаемите и прилагането на различни психологически подходи може съществено да повлияе на мотивацията и резултатите от обучението. ИИ има ограничени възможности за предоставяне на обяснения по материала, които да са съобразени с индивидуалните особености за възприемане на хората.

Използването на ИИ се разширява, затова възниква необходимост от решаване на проблемите, свързани с поверителността на данните и сигурността. Взаимодействието на потребителите с ИИ се запомня и анализира, за да се открият проблеми и да се подобри производителността му. Обаче липсва прозрачност за съхраняването и използването на събраните данни. Проблемът е особено остър, когато става дума за данните на непълнолетни ползватели. Потребителите неволно могат да разкрият чувствителна информация при взаимодействието си с ИИ. Това действа възпиращо на някои организации, които се страхуват от разкриване на корпоративни тайни. Събирането на данни от лично естество за потребителите повишава риска от неоторизиран достъп и потенциални злоупотреби.

За да се гарантира сигурността на личната, чувствителната и секретната бизнес или лична информация, към използването на инструментите с ИИ следва да се подхожда информирано и със следване на правилата, въведени в организацията за защитата ѝ. За да се защитят информационните активи на образователната организация от вътрешни, външни, умишлени или непреднамерени заплахи, трябва да се разработи „Политика за информационна сигурност“, която да следват преподавателите и обучаеми (Petrov et.al. 2022).

Заклучение

Използването на ИИ за генериране на съдържание може да има редица предимства, ако се използва отговорно. Предизвикателствата, които стоят пред използването му, са преодолими с въвеждането на подходящи мерки. Част от тях изискват по-добра информираност на обществото за отговорното, етичното и безопасното му използване. Но също така се налага да се приемат нормативни или други мерки, които да позволят управление на използването на инструментите с ИИ. Тъй като те се използват в глобален мащаб, може да е необходима международна координация, за да се максимизират ползите от ИИ. Необходимо е сътрудничество между разработчици на ИИ, правителства, компании и групи на гражданското общество. Иновациите и етичните практики при генерирането на съдържание с ИИ могат да подобрят човешката креативност, а не да я заменят. Бъдещото въздействие на технологиите зависи от мъдростта и ценностите, от които са ръководени създателите и ползвателите им.

Използвана литература:

1. Deng, X., Yu, Z. (2022). A systematic review of machine-translation-assisted language learning for sustainable education. // Digital Transformation of Education: Advances in Research Methodology and Theory Development, №14, p. 7598.
2. Gangadharbatla, H. (2022). The Role of AI Attribution Knowledge in the Evaluation of Artwork. // Empirical Studies of the Arts, Vol. 40(2), pp. 125-142.
3. Grassini, S. (2023). Shaping the Future of Education: Exploring the Potential and Consequences of AI and ChatGPT in Educational Settings. // Educ. Sci. 2023, Vol. 13(7), p. 692.
4. Iansiti, M., Lakhani, K.R. (2020). Competing in the Age of AI: Strategy and Leadership When Algorithms and Networks Run the World. Harvard Business Press, USA.
5. Kasneci, E. et.al. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. // Learning and Individual Differences, Vol. 103, p. 102274.

6. Petrov, P. et al. (2022). Digitalization of Educational Services with Regard to Policy for Information Security. // TEM Journal, №3, 11/2022, pp. 1093-1102.
7. Rosenblatt, K. (2023). NBC News. ChatGPT banned from New York City public schools' devices and networks (<https://www.nbcnews.com/tech/tech-news/new-york-city-public-schools-ban-chatgpt-devices-networks-rcna64446>, 08.10.2023).
8. Sodha, S., (2019). How to get started with Natural Language Processing (<https://www.ibm.com/blogs/watson/2019/10/how-to-get-started-with-natural-language-processing/#:~:text=Natural%20language%20processing%20is%20the,analyze%2C%,02.11.2021>).
9. Sulova, S. et al. (2022). A Predictive Analytics Framework Using Machine Learning for the Logistics Industry. CompSysTech ,22, pp. 39-44.
10. Sulova, S. et al. (2020). Digitization of business processes in construction and logistics. // Knowledge and business, №8.
11. Theobald, O. (2017). Machine Learning for Absolute Beginners: A Plain English Introduction. Scatterplot Press.
12. Todoranova, L. et al. (2020). A Model for Mobile Learning Integration in Higher Education Based on Students' Expectations. // International Journal of Interactive Mobile Technologies (iJIM), Vol. 14(11), pp. 171-182.

За контакти:

Гл. ас. д-р Мария Армянова
ИУ – Варна
armianova@ue-varna.bg

ИЗКУСТВЕНИЯТ ИНТЕЛЕКТ И ОЦЕНКАТА НА КРЕДИТНИЯ РИСК В СВЕТЛИНАТА НА ПРЕДЛОЖЕНИЕТО ЗА ЗАКОНОДАТЕЛЕН АКТ ЗА ИЗКУСТВЕНИЯ ИНТЕЛЕКТ НА ЕС

*Докт. Милена Цанкова,
СУ „Св. Климент Охридски“*

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND CREDIT RISK EVALUATION IN THE LIGHT OF THE EU ARTIFICIAL INTELLIGENCE ACT PROPOSAL

*PhD Student Milena Tsankova
SU „St. Kliment Ohridski“*

Резюме: В настоящия доклад се прави обзор на предложението за Законодателен акт за изкуствения интелект на ЕС и предложената регламентация на системите с изкуствен интелект, които се използват за оценка на кредитоспособността и кредитния рейтинг на физическите лица.

Ключови думи: *изкуствен интелект, кредитен риск, Европейски съюз*

Abstract: *This paper summarizes the EU Artificial Intelligence Act Proposal and the proposed regulation of the artificial intelligence systems used to evaluate the credit score and creditworthiness of natural persons.*

Key words: *artificial intelligence, credit risk, European union*

Въведение

Макар и технология, която започва развитието си от средата на миналия век, системите с изкуствен интелект направиха своя възход в технологичните гиганти в началото на новото хилядолетие, а двадесет години по-късно са на екрана на всеки смартфон и се превърнаха в социален феномен (Кордон 2023: 32-45).¹ Това стана възможно с пускането на популярния вече генеративен изкуствен интелект – ChatGPT 3, през месец ноември 2022 г.

¹ Кордон, А. (2023). Перспективата изкуствен интелект. Изток-Запад, с. 32-45.

Системите с изкуствен интелект се използват в най-разнообразни сфери на икономическия и обществения живот, в публичната администрация, социалните дейности и правоприлагането. Отговаряйки на светкавичните промени и потенциално лавинообразните последици за милиони хора, които тези системи имат потентността да предизвикат, Европейският съюз прие на 21 април 2021 г. „Предложение за регламент на Европейския парламент и на Съвета за определяне на хармонизирани правила относно изкуствения интелект (Законодателен акт за изкуствения интелект) и за изменение на някои законодателни актове на Съюза“. Това е първият по рода си и мащаб опит за регламентиране на системите с изкуствен интелект, които цели да балансира защитата на основните права с възможностите за растеж на европейската икономика, които системите с изкуствен интелект предлагат.

В предложението за Законодателен акт за изкуствения интелект (Предложението) подход, основан на риска, е в основата на законодателната демаркационна линия, която се поставя между системите с изкуствен интелект (ИИ), които подлежат на регулация, и тези, за които не се предвижда такава или е определен препоръчителен режим. Системите с изкуствен интелект се разделят в няколко категории – такива, които предпоставят неприемлив риск и са забранени, системи с висок риск и системи с нисък или минимален риск. Системите с висок риск са тези, които са обект на нормативна уредба в Предложението.

Изложение

Използването на точни и надеждни методи за оценка на кредитния риск е ключово за финансовата стабилност на кредитните институции. До скоро основно се прилагаха традиционните статистически модели за оценка, но с все по-масовото навлизане на технологиите с изкуствен интелект в бизнеса пред кредитните специалисти се разкри възможност да използват различни инструменти на машинното обучение – дървета на решения, опорни вектори, невронни мрежи, които значително повишават точността, с която се оценява нивото на кредитния риск (Reis, Quintino 2023: 95).²

² Reis, B., Quintino, A. (2023). Evaluating Classical and Artificial intelligence methods for credit risk analysis. // Journal of Economic Analysis, Vol. 2(3), p. 95 (<https://doi.org/10.58567/jea02030006>).

Освен с прилагането на прецизни модели, системите с изкуствен интелект, които се използват за оценка на кредитния риск предоставят и възможността да се използват различни по произход, вид и огромни по обем бази данни, за да се направят по-точни прогнози. По този начин системите с изкуствен интелект базират оценката на кредитоспособността на по-голям диапазон от променливи, за разлика от класическите статистически подходи. Информацията в масивите от „big data“ е с разнороден произход – от данни за потребителско поведение до присъствие в социалните мрежи (Sadok, Sakka, Maknouzi 2022: 2).³ Предпочитани места за пазаруване, колко правописни грешки допуска лицето или музикални предпочитания, марка мобилен телефон, дали е инсталирано приложение за онлайн банкиране, по кое време на денонощието се пазарува също са част от данните, които могат да запазят една такава система.

Използването на изкуствен интелект при оценка на кредитния риск би намалило разходите на кредитната институция за подбор на кредитоискатели, което може да доведе до финансово включване, в смисъл на достъп до средства на лица, които биха били отхвърлени със стандартните методи на оценка, тъй като струва повече да се направи точен анализ на тяхната платежоспособност само със статистически подходи. Съществува и обратната възможност – алгоритмична дискриминация и предубеденост (Langenbucher 2023: 5-12).⁴

Системите с изкуствен интелект, които регулираните кредитни институции използват за оценка на кредитния риск, и по-конкретно – за оценката на кредитоспособността и кредитния рейтинг на физически лица, са квалифицирани като високорискови. Това е така, защото решенията, генерирани от тях, са предпоставка за възможността за достъп на кредитоискателите до парични средства, ресурси и комунални услуги. Освен това „използваните с тази цел системи с ИИ могат да доведат до дискриминация на лица или групи и да продължат да възпроизвеждат съществували в миналото модели на дискриминация, например въз основа на расов или етнически про-

³ Sadok, H., Sakka, F., Maknouzi, M. (2022). Artificial Intelligence and bank credit analysis: A review. // *Cogent Economics & Finance*, Vol. 10, №1, p. 2 (<https://doi.org/10.1080/23322039.2021.2023262>).

⁴ Langenbucher, K. (2023). Consumer credit in the Age of AI – beyond anti-discrimination law. European Corporate Governance Institute – Law Working Paper No. 663/2022 LawFin Working paper No. 42, pp. 5-12 (<https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4275723>).

изход, увреждания, възраст, сексуална ориентация, или да създадат нови форми на дискриминация.“⁵ Това е причината Европейският законодател да се спре на последната от съществуващите три основни стратегии за оценка на кредитния риск – анализ, извършван изцяло от човек, анализ, извършван изцяло от софтуер, и анализ, извършван от софтуер под контрол и проверка от човек (Rebelo, Campus 2022: 95),⁶ изключвайки възможността за изцяло автоматизирана оценка, когато се оценява кредитоспособността или кредитния рейтинг на физически лица от регулирани кредитни институции. Няма да бъдат определяни като високорискови тези системи за оценка на кредитния риск, които се използват за собствена употреба от малки доставчици.

Регулираните кредитни институции, които оперират на територията на Европейския съюз, са обект на детайлна правна уредба, затова в Предложението законодателят целесъобразно е предвидил правила, които се отнасят до системите с изкуствен интелект, използвани от тези институции и класифицирани като високорискови, да бъдат инкорпорирани във вече съществуващи процедури и задължения, разписани в Директива 2013/36/ЕС⁷ относно достъпа до осъществяването на дейност от кредитните институции и относно пруденциалния надзор върху кредитните институции и инвестиционните посредници. Това са правилата, свързани с някои от задълженията по процедурите по управление на риска, документиране и наблюдение след пускане на пазара, както и оценяване на съответствието.

Предмет на регулация с Директива 2013/36/ЕС са кредитните институции, както са дефинирани в чл. 4, параграф 1, точка 1 от Регламент (ЕС) 575/2013: „предприятие, чийто предмет на дейност е да

⁵ Предложение за регламент на Европейския парламент и на Съвета за определяне на хармонизирани правила относно изкуствения интелект (Законодателен акт за изкуствения интелект) и за изменение на някои законодателни актове на Съюза (eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021PC0206).

⁶ Rebelo, D., Campos, F. (2022). AI-based consumer's creditworthiness assessment: Era of automation, future of scoring and the EU policymaking on automated decision-making. // E. Tec Yearbook, Industry 4.0: Legal Challenges. JusGov-Research Centre for Justice and Governance. School of Law – University of Minho, 95 (<https://hdl.handle.net/1822/83161>).

⁷ Директива 2013/36/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 26 юни 2013 година относно достъпа до осъществяването на дейност от кредитните институции и относно пруденциалния надзор върху кредитните институции и инвестиционните посредници, за изменение на Директива 2002/87/ЕО и за отмяна на директиви 2006/48/ЕО и 2006/49/ЕО (L_2013176BG.01033801.xml (europa.eu)).

извършва публично привличане на влогове или други възстановими средства и да предоставя кредити за своя сметка“.⁸

Системите с изкуствен интелект, които се използват от регулираните кредитни институции и са класифицирани като системи с висок риск, се предвижда да отговарят на определени изисквания. За тях трябва да се създаде и поддържа система за управление на риска, която е непрекъснато приложима по време на целия срок на използване на системата с ИИ. В рамките на този процес и посредством системата за управление на риска се предвиждат, анализират и оценяват предвидимите в началото на експлоатационния цикъл на системата с изкуствен интелект рискове, както и тези, които могат да бъдат прогнозирани въз основа на данните, които се събират в процеса на приложението ѝ. Остатъчният риск, индивидуален и сумарен, трябва да бъде съобщен на ползвателя. Още на етапа на разработване на високорисковата система би следвало да се предвидят мерки за управление на риска, които да минимизират и ликвидират потенциалния риск. Тези системи с изкуствен интелект ще трябва да се подложат и на предварително изпитване преди въвеждането им в експлоатация, с което да се идентифицират мерките, които са най-подходящи за управление на риска.

В чл. 10 от предложението за Законодателен акт за изкуствения интелект са предвидени специални правила за качеството на данните, които се използват за обучение на високорискови системи с изкуствен интелект. Обучителните, валидационните и изпитвателните данни трябва да бъдат правилно управлявани в процеса на събиране и проектиране, за да не доведат до предубеденост. Изисква се да са верни, да представят подходящо и в пълнота целесъобразните статистически свойства на лицата – индивидуално или в група⁹. Това е от изключителна важност за високорисковите системи в кредитния сектор, защото те се използват за оценка на кредитния риск и кредитния рейтинг на физически лица и трябва още в етапа на проектиране и обучение на системата да се сведе до минимум риска от предубеденост на системата,

⁸ РЕГЛАМЕНТ (ЕС) №575/2013 НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПАРЛАМЕНТ И НА СЪВЕТА от 26 юни 2013 година относно пруденциалните изисквания за кредитните институции и инвестиционните посредници и за изменение на Регламент (ЕС) № 648/2012 (L_2013176BG.01000101.xml (europa.eu)).

⁹ Предложение за регламент на Европейския парламент и на Съвета за определяне на хармонизирани правила относно изкуствения интелект (Законодателен акт за изкуствения интелект) и за изменение на някои законодателни актове на Съюза (eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021PC0206).

което може да доведе до дискриминативен и неточен резултат, който да наруши основни права, защитени от правото на ЕС.

Глава 2 от Предложението съдържа и други изисквания за високорисковите системи с ИИ, използвани от регулираните кредитни институции. За тях трябва да се изготви предварително техническа документация, която да се поддържа актуална, както и да се поддържат регистри с логове, които да позволяват да се проследи правилното и точно функциониране. Тези системи трябва да бъдат придружени с инструкции, които освен друго включват и потенциални ситуации и обстоятелства възникващи при предвидима употреба, които биха довели до рискове за основните права. Охраната на основните права се осъществява и с изискването за човешки надзор, възможността за който се предвижда още на проектен етап. Той трябва да позволява на хората, които осъществяват надзора да разбират риска от това да се разчита прекомерно на автоматично генерираните решения, да имат компетентността правилно да тълкуват резултатите, както и при нужда да имат необходимата квалификация да не използват генерирания резултат при вземане на крайното решение.

Предложението предвижда задължение за въвеждане на система за управление на качеството от доставчиците, която да гарантира спазването на нормативните изисквания, приложими спрямо високорисковите системи с изкуствен интелект. Освен регулаторно съответствие, системата за управление на качеството трябва да включва действия за контрол и верификация на проектно ниво; процедури, с които да се прави проверка, валидиране и изпитване – предварително и след въвеждане в експлоатация; технически стандарти и спецификации; системи за управление на риска, управление на данните и мониторинг. За доставчиците кредитни институции (Директива 2013/36/ЕС) се приема, че системата за управление на качеството е въведена посредством съответствието с правилата за вътрешно управление, регламентирани в чл. 74 от Директивата. В този смисъл биха се приложили и хармонизираните стандарти, които са регламентирани в чл. 40 от Предложението, а именно – когато данни за такива стандарти са били публикувани в Официалния вестник на ЕС и високорискова система с изкуствен интелект им съответства, се презюмира съответствие с изискванията към високорисковите системи, регламентирани в Предложението, ако те са обхванати от съответните хармонизирани стандарти.

Доставчиците на високорискови системи с изкуствен интелект, които се използват от регулираните кредитни институции и към тях се прилага Директива 2013/36/ЕС, са задължени да изготвят техническа документация и да съхраняват автоматично генерирани записи, които са част от документацията по чл. 74 от Директива 2013/36/ЕС. Също така се извършва оценка на съответствието, която в този случай е инкорпорирана в процедурата по чл. 97-101 от Директива 2013/36/ЕС. Тези доставчици докладват сериозни инциденти и неизправности само когато се нарушават задължения, свързани с основните правила, защитени от правото на ЕС.

Същата логика следва Предложението, когато определя правилата, които се отнасят към регулираните кредитни институции (Директива 2013/36/ЕС), когато са в ролята на ползватели на високорискови системи с изкуствен интелект. Целесъобразно се предвижда задължението за мониторинг и съхранение на записи да е част от документацията и правилата за вътрешно управление, закрепени в чл. 74 от Директива 2013/36/ЕС. Ползвателят е задължен да следи за качеството на входящите данни и за тяхното съответствие с оглед на предназначението на високорисковата система с ИИ.

Органът, упражняващ финансов надзор, влиза в ролята на надзорен орган според Предложението спрямо регулирани финансови институции, когато са в ролята на доставчици или ползватели на високорискови системи с изкуствен интелект. Процедурата за оценяване на съответствието на тези системи е процедура въз основа на вътрешен контрол, а не такава с участието на нотифициран орган.¹⁰

От съображения за целесъобразност Предложението прави множество референции към режима, установен в Директива 2013/36/ЕС¹¹.

Чл. 74 от Директива 2013/36/ЕС урежда правилата, процесите и механизмите, прилагани за вътрешно управление от регулираните институции. Правилата трябва да са надеждни, нивата на отговор-

¹⁰ Предложение за регламент на Европейския парламент и на Съвета за определяне на хармонизирани правила относно изкуствения интелект (Законодателен акт за изкуствения интелект) и за изменение на някои законодателни актове на Съюза (eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021PC0206).

¹¹ Директива 2013/36/ЕС на Европейския парламент и на Съвета от 26 юни 2013 година относно достъпа до осъществяването на дейност от кредитните институции и относно пруденциалния надзор върху кредитните институции и инвестиционните посредници, за изменение на Директива 2002/87/ЕО и за отмяна на директиви 2006/48/ЕО и 2006/49/ЕО ([L_2013176BG.01033801.xml](http://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/HTML/?uri=CELEX:32013L176BG.01033801.xml) (europa.eu)).

ност – последователни, а процесите, посредством които се установява, управлява, наблюдава и сигнализира за рискове – ефективни.

Предложението препраща и към процедурата в раздел III от Директивата, където са регламентирани правилата за процеса за надзорен преглед и оценка, с които се оценяват рисковете, на които са или биха могли да се изложат регулираните институции и потенциалните рискове за финансовата система, създадени от институцията. С тази процедура компетентните органи следят дали институциите са въвели правила, процеси и механизми, както и собствения капитал и ликвидни активи, с които да покрият потенциалните рискове и да подсилят стабилно управление.

На 14 юни 2023 г. Европейският парламент прие промени към текста на предложението за Законодателен акт за изкуствения интелект. Някои от предложените изменения с отношение към настоящото изложение са свързани с понятието „ползвател“, което се предлага да бъде променено на „внедрител“; заличава се чл. 19 – оценяване на съответствието; критерият за системите за оценка на кредитоспособността и кредитния рейтинг на физически лица, който определя те да са изключение от режима, приложим за високорискови системи, е предложено да бъде променен от системи, въведени в експлоатация от малки доставчици за тяхна собствена употреба на системи, използвани за целите на откриване на финансови измами, както и други. Предстои обсъждане на предложените изменения и приемане на финален текст.¹²

Заклучение

Днес изкуственият интелект е феномен – социален, научен, бизнес. В отговор на нарастващото му приложение и ефект върху живота на хората Европейският съюз работи в посока на регулиране на системите с изкуствен интелект и на последиците от тяхното приложение. Една от тези сфери е банковата, в която финтех се използва в множество направления. Търсейки баланса между подкрепата

¹² Изменения, приети от Европейския парламент на 14 юни 2023 г. към предложението за регламент на Европейския парламент и на Съвета за определяне на хармонизирани правила относно изкуствения интелект (Законодателен акт за изкуствения интелект) и за изменение на някои законодателни актове на Съюза (https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0236_BG.html).

на иновациите и защитата на основните права, ЕС ще регулира като високорискови системите с изкуствен интелект, които се използват за оценка на кредитния риск на физическите лица. Целесъобразно множество нови изисквания са съчетани в съществуващи процедури в приложимото секторно законодателство.

Използвана литература:

1. Кордон, А. (2023). Перспективата изкуствен интелект. Изток-Запад.

(Kordon, A. (2023). Perspektivata izkustven intelekt. Iztok-Zapad.)

2. Langenbucher, K. (2023). Consumer credit in the Age of AI – beyond anti-discrimination law. European Corporate Governance Institute – Law Working Paper No. 663/2022 LawFin Working paper No. 42, pp. 5-12. (<https://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4275723>).

3. Rebelo, D., Campos, F. (2022). AI-based consumer's creditworthiness assessment: Era of automation, future of scoring and the EU policymaking on automated decision-making. // E. Tec Yearbook, Industry 4.0: Legal Challenges. JusGov-Research Centre for Justice and Governance. School of Law – University of Minho, p. 95 (<https://hdl.handle.net/1822/83161>).

4. Reis, B., Quintino, A. (2023). Evaluating Classical and Artificial intelligence methods for credit risk analysis. // Journal of Economic Analysis, Vol. 2(3), p. 95 (<https://doi.org/10.58567/jea02030006>).

5. Sadok, H., Sakka, F., Maknoui, M. (2022). Artificial Intelligence and bank credit analysis: A review. // Cogent Economics & Finance, Vol. 10, №1, p. 2 (<https://doi.org/10.1080/23322039.2021.2023262>).

За контакти:

Докт. Милена Цанкова
СУ „Св. Климент Охридски“
milenaatsankova@icloud.com

СПОСОБИ ЗА РАЗРЕШАВАНЕ НА СПОРОВЕ В МЕЖДУНАРОДНИЯ БИЗНЕС – АЛТЕРНАТИВИ НА АЛТЕРНАТИВАТА

*Гл. ас. д-р Недялка Александрова
Икономически университет – Варна*

METHODS OF RESOLVING DISPUTES IN INTERNATIONAL BUSINESS - ALTERNATIVES OF THE ALTERNATIVE

*Chief Assist. Prof. Nedyalka Alexandrova, PhD
University of Economics – Varna*

Резюме: В доклада е направен преглед на разнообразните способности за алтернативно разрешаване на спорове (ADR) в международния бизнес и се аргументира позицията, че те съставляват своеобразен континуум на ADR. Изведени са критерии за определяне на мястото на различните форми в този континуум, като е изходено от степента им на сходство със съдебния способ, чиято алтернатива представляват.

Ключови думи: алтернативно разрешаване на спорове, международен бизнес

Abstract: The report reviews the variety of Alternative Dispute Resolution (ADR) methods in international business and argues that they form a ADR continuum. Criteria for determining the place of the different ADR forms in this continuum have been derived, based on their degree of similarity with the judicial method, the alternative of which they all are.

Key words: alternative dispute resolution, international business

Въведение

Международният бизнес заема все по-голям дял от деловата активност в съвременния свят. Той се отличава с нарастваща сложност, взаимоотношенията между партньорите често са многопластови, а характерът на взаимната им обвързаност предполага поддържане на дългосрочно партньорство помежду им. Нерядко компаниите се конкурират на едни пазари и си партнират на други; разменят си

взаимно лицензи за патенти, за да могат да използват технологичните решения на конкурента, в стремеж да достигнат до конкурентно предимство пред него; сключват договори за комплексни сделки, съдържащи множество ангажименти и предполагащи дългосрочно планиране; участват в изграждането на сложни инфраструктурни обекти с множество участници и т.н. В условията на международен бизнес всичко това се осъществява в мултикултурна среда и в държави с различни правни системи, което създава значителен конфликтен потенциал. В тази среда, дори при наличието на ефективна стратегия за управление на конфликтите, неминуемо възникват спорове, които неизменно съпътстват човешката дейност, в т.ч. деловата активност. В международния бизнес предпоставките за тях са повече и последствията от разразяването им – по-широкомащабни, поради което бизнесът се нуждае от ефективни и надеждни способности за тяхното разрешаване.

В практиката на международния бизнес е утвърдено прилагането на т.нар. „алтернативни способности за разрешаване на спорове“ (или ADR от английското *alternative dispute resolution*), които най-общо могат да бъдат определени като извънсъдебни и като такива се приемат за алтернатива на съдебното разрешаване на спорове, откъдето идва и тяхното наименование. Най-познатите форми на ADR са арбитражът и медиацията и често разбирането за алтернативните способности за разрешаване на спорове се свежда именно до тях. Разнообразието на практиката, различните традиции и юрисдикции, в които се осъществява международният (и глобален) бизнес, както и необходимостта да се намери най-добрият път за разрешаване на спорове и конфликти, чийто характер е сложен и разнообразен, показват ограничеността на това разбиране. Стопанската реалност и живият живот поднасят цял набор от извънсъдебни способности за разрешаване на спорове, възникнали в различни култури и традиции, които могат да се разглеждат като алтернативни една на друга, т.е. като алтернативи на алтернативата.

Целта на настоящия доклад е чрез комплексен литературен анализ да се очертаят способите за разрешаване на спорове, използвани в международния бизнес, и да бъде изведена подходяща класификация на основата на сравнителен анализ чрез извеждане на (Edwards 1985) ключови характеристики. Актуалността на представената проблематика е продиктувана от наличието на голямо

разнообразие от подходи за ADR в международния бизнес и необходимостта от по-задълбочено разбиране на възможностите и ограниченията, свързани с тяхното прилагане.

Предмет на изследване са формите на ADR, използвани в международния бизнес. За постигането на целта авторът си поставя следните задачи: 1) идентифициране на основните форми на ADR в международния бизнес на базата на литературен анализ; 2) извеждане на критерии за тяхното класифициране на основата на анализ на основните им характеристики; 3) предлагане на подходяща класификация на формите на ADR в международния бизнес.

Методологията на изследването включва литературен обзор, сравнение, групиране, индукция и дедукция, които са традиционни методи за подобни изследвания. Изведената класификация може да се използва за по-нататъшно развитие на теоретичните изследвания в областта на международния бизнес и на ADR, а от практическа гледна точка тя може да послужи за избор на подходящ подход при необходимост от разрешаване на спор в международния бизнес.

Изложение

Алтернативното разрешаване на спорове се споменава за пръв път в литературата през 80-те години на XX век отначало като ново и модерно течение (Edwards 1985), чието бъдеще и приложимост в практиката е неясно, а научният интерес към него е през призмата на концепциите за достъпа до правосъдие. Има сведения, че способности за ADR традиционно са се прилагали в практиката и в различните култури от векове и дори в световен мащаб са предпочитан пред съдебното разрешаване способ (Begum 2022), особено в страните с прецедентно право, наследници на традициите на Великобритания (Silverstein, McManus 2011; World Bank 2011). В съвременността алтернативните способности за решаване на спорове навлизат първоначално през 90-те години на XX век като опит за постигане на по-бързо и по-евтино разрешаване на споровете в сравнение с това, което може да се постигне със съдебно дело. В началото на XXI век основен двигател за разпространението на ADR в световен мащаб е Международната финансова корпорация (International Finance Corporation – IFC) към Световната банка, водена от мотиви,

свързани с по-ефективно и по-бързо решаване на спорове извън съдебните зали и подобряване на инвестиционния климат. ADR може да се приеме от техническа гледна точка за извънсъдебно решаване на спорове, в по-широк план – за социална или социално-правна концепция, свързана със свободата на индивида и достъпа до правосъдие, а от гледна точка на бизнеса – за форма на решаване на спорове, която е ориентирана към неговите нужди, осигуряваща му гъвкавост и контрол върху резултата (World Bank 2011).

В литературата се срещат различни класификации на формите на ADR, като преобладаващ брой автори посочват като такива преговорите, медиацията и арбитража, а някои причисляват към тях и помирението (Melenko, 2020). Има и автори, които отъждествяват ADR единствено с арбитража.

Алтернативните способи за разрешаване на спорове имат дори и алтернативни на общото им наименование – абривиатурата ADR се среща в следните варианти: *additional dispute resolution* – допълнително разрешаване на спорове, *amicable dispute resolution* – приятелско разрешаване на спорове, *accelerated dispute resolution* – усилено (или ускорено) разрешаване на спорове, *appropriate dispute resolution* – удачно разрешаване на спорове и *adequate dispute resolution* – адекватно разрешаване на спорове (Паркинсон 2010). Някои автори също предлагат използването на други варианти като: *better dispute resolution* – по-добро разрешаване на спорове, *effective dispute resolution* – ефективно разрешаване на спорове, *primary dispute resolution* – основно разрешаване на спорове, *innovative dispute resolution* – иновативно разрешаване на спорове (Калашникова 2011). В някои държави, като Австралия, ЮАР и др., се използва терминът *external dispute resolution* – външно разрешаване на спорове (Basheer, Kaushal 2023), като в обхвата на това понятие обикновено се включват предварителна независима оценка, преговори, помирение, медиация и арбитраж. Има автори, които посочват още по-голямо разнообразие от форми на алтернативно разрешаване на спорове, като ги разделят на основни – базирани на преговори, посредничество или арбитраж, и комбинирани – получени от съчетаване на основните форми (Васильев 2015). Така се получават редица алтернативни ADR форми – преговори със и без посредник; позиционни преговори и преговори, основани на интерес; улесняване или фасилитация (*facilitation*); медиация в различни вариан-

ти и в комбинация с арбитраж; арбитраж в различни комбинации и варианти. Освен това в литературата и в практиката, най-вече на държавите с прецедентно право, се срещат и форми, наподобяващи съдебен процес – минисъд (mini-trial), опростен съд със заседатели (summary jury trial), частен съд (private court system), съдия под наем (rent a judge), частно правосъдие (private judging) и др. (Melenko 2020) (Bühring-Uhle, Kirchhoff, Schere 2006).

Публикациите по темата обикновено се съсредоточават върху основните форми на ADR, като подчертават техните особености, включително предимства и недостатъци, от гледна точка на скоростта на решаване на спора, цената на процедурата, независимостта от определена национална юрисдикция и др. под. Опитите за класификация често се свеждат до оприличаване на комбинираните форми на някоя от основните с открояване на нейните особености. Подходът, възприет в настоящия доклад, изхожда от разбирането, че различните форми на ADR формират спектър от характеристики, от които се състои своеобразен континуум на алтернативното разрешаване на спорове. От тази позиция класифицирането им показва тяхното специфично място в това поле на ADR формите. Доколкото ADR като цяло се отличава от съдебното решаване на спорове, би следвало различните форми да се характеризират по степента, в която се отличават от съдебния способ. За последния, освен побавната процедура, по-дългото необходимо време за достигане до решение и по-високата цена, са характерни следните особености: 1) при решаването на спора участва трета страна – съда; 2) страните участват на състезателна основа, като противопоставят взаимно тезите си, доказателствата и аргументите си; 3) решението на съда е задължително за прилагане; 4) страните нямат контрол върху резултата от процеса, т.е. върху решението на съда. Следователно класифицирането на формите на ADR би следвало да изхожда от същите критерии и да даде отговор на въпросите доколко съответната форма притежава тези особености или не. В настоящия доклад за улеснение е възприето на всяка форма на ADR да се припише ранг от 1 до 5 по Ликертова скала в зависимост от степента на съответствие на всяка от характеристиките с тези на съдебния процес (стойност 1 – съответства на съдебен процес; стойност 5 – напълно се различава от съдебен процес). Така се получава следната матрица с характеристики:

- A. Степен на намеса на трето лице в процеса: 1 – участва в процеса и определя решението; 2 – участва и влияе на решението; 3 – участва в процеса, но не се намесва в решението; 4 – участва в процеса със спомагателна роля; 5 – не участва.
- B. Състезание между страните: 1 – изцяло състезателна основа; 2 – водеща е състезателната основа; 3 – има състезателна основа, но не е водеща; 4 – водещо е сътрудничеството; 5 – изцяло на основата на сътрудничество.
- C. Задължителност на решението: 1 – задължително решение с възможност за принудително изпълнение; 2 – задължително решение, което може да се изпълни принудително при определени обстоятелства; 3 – решение, което може да е основа за задължително решение; 4 – доброволно решение, с което страните могат да се обвържат при определени обстоятелства; 5 – изцяло доброволно решение.
- D. Контрол на страните върху резултата: 1 – изцяло липса на контрол; 2 – слаб контрол върху резултата от страните; 3 – частично суверенно решение на страните; 4 – значителен контрол от страните върху решението; 5 – пълен контрол на страните върху решението.

Поставени на основата на горното, различните форми на ADR могат да бъдат характеризирани по начин, позволяващ определяне на мястото им в континуума на ADR.

Първата форма на решаване на спорове обикновено са преговорите. Те са процес, при който независими страни общуват и търсят компромис, за да постигнат споразумение от взаимен интерес, постигайки максимален резултат спрямо индивидуалния си капацитет (Dang, Huhns 2006). Този вид преговори е познат под наименованието „позиционни преговори“ (position-based negotiation), тъй като всяка от страните заема и отстоява определена позиция спрямо другата, като се стреми да запази колкото може повече от нея в крайния резултат. Той може да бъде удовлетворителен за участниците, но може да е и асиметричен (Melenko 2020) при липса на капацитет на някоя от страните, поради което тя да има опортюнистично поведение по отношение на изпълнение на постигнатото споразумение. Това дава основание преговорите да бъдат характеризирани по следния начин: от гледна точка на характеристика А „Степен на намеса на трето лице“ те получават

оценка 5, защото липсва такава, т.е. A5; от гл. т. на характеристика В „Състезание между страните“ преговорите са ориентирани основно към сътрудничество, макар състезателната основа да присъства, затова те получават оценка B4; от гл. т. на характеристика С „Задължителност на решението“ те получават оценка C5; от гл. т. на контрола на страните върху резултата, оценката им е D5, тъй като той е изцяло в тяхна власт. Така се оформя оценка на преговорите от вида A5;B4;C5;D5.

На основата на преговорите се оформят и някои техни разновидности. Сред тях са преговори с участието на *ad hoc* посредник (спонтанно и неформално възникнали преговори с участието на трето лице). Тъй като разликата се състои само в участието на трето лице, което има спомагателна роля, този вид преговори може да получи оценка A4;B4;C5;D5. Подобна оценка може да получи и една друга разновидност на преговорите – т.нар. непреки преговори, при които страните не преговарят лично, а чрез представители (обикновено адвокати). За разлика от преките преговори, тук страните губят частично и възможността да контролират резултата, тъй като представителите действат като агенти и, съгласно агентската теория, са склонни да защитават лични интереси в процеса, които може да не съвпадат напълно с тези на страните. Затова непреките преговори получават оценка A4;B4;C5;D4. Съществува и вариант на преговори с т.нар. улеснение или фасилитация (*facilitation*), при които трето лице осигурява възможността да се проведат преговори, но не участва в тяхното провеждане. Това обикновено са преговори, при които отношенията между страните са силно влошени и те не биха могли да започнат преговори без намесата на фасилитатора. Поради това оценката на този вид преговори по критерий В е 3, тъй като състезателната основа е по-засилена. По останалите критерии оценката съвпада с тези на преговорите с *ad hoc* посредник и като резултат се получава A4;B3;C5;D5.

Друга разновидност е преговори, основани на интерес (*interested-based negotiation*) (Rahwan, Sonenberg, Dignim 2003). Това са преговори, основани на принципа на медиацията, при които страните не бранят позиция, а търсят общия интерес и основават решението на него. Разликата с медиацията е липсата на трето лице в процеса. Тъй като тук сътрудничеството е по-дълбоко в сравнение с позиционните преговори, този вид преговори получава оценка B5,

а останалите характеристики съвпадат с тези на позиционните преговори. В резултат на това общата оценка е A5;B5;C5;D5.

Медиацията е основана на същата идея като преговорите, основани на интерес, но процесът се управлява от медиатор, който насочва страните към търсене на решение, без да участва в него, и затова медиацията получава оценка A3. При нея сътрудничеството е водещо, но началото на процеса обикновено е свързано с липса на разбирателство и затова по втория критерий оценката е B4. Споразуменията, постигнати в резултат на медиация могат да бъдат одобрени от съда в определени случаи, уредени в Директива на ЕС (Official Journal of the European Union, L 136/3) и в Сингапурската конвенция за медиация (United Nations 2019), която обаче все още е подписана и ратифицирана от малко страни, поради което медиацията получава оценка C4. Основен принцип на медиацията е страните сами да намерят решение и да изработят споразумението помежду си, затова по последния критерий оценката е D5. Така се получава крайна оценка на медиацията A3;B4;C4;D5. В практиката на международния бизнес съществува и т.нар. медиация с препоръки, при която, в случай на неуспешна медиация, медиаторът напътства страните за по-нататъшното развитие на процеса. Тъй като разликата е само в степента на участие на медиатора, тази форма на ADR получава оценка, която се различава от оценката на медиацията само по първия критерий, а именно A2;B4;C4;D5.

Някои общи черти с медиацията и с преговорите имат и т.нар. комисии по разглеждане на спорове. Пример за такива са т.нар. съвети по споровете (Dispute Boards) в публично-частното партньорство, които са част от практиката на Световната банка за финансираните от нея инфраструктурни проекти на стойност над 10 млн. щатски долара, изградени чрез публично-частно партньорство. Тези съвети се създават още с подписването на договора и имат за задача да вземат решения при възникнали спорове, които са задължителни. Тъй като целта е предотвратяване на конфликти по договора, решенията са основани частично на сътрудничество и отчасти на състезателен принцип, но страните нямат контрол върху резултата (Patterson, Higgs 2023). Това дава основание на тази форма на ADR да бъде дадена оценка A1;B3;C2;D2.

Сред основните форми на ADR е арбитражът, който се радва на широка популярност в международния бизнес. При него спорът

се решава от арбитър, избран от страните, като решението на арбитъра е задължително по силата на Нюйоркската конвенция (United Nations 1958). Процесът е на състезателна основа, а страните нямат контрол върху решението, поради което арбитражът получава оценка A1;B1;C1;D1, т.е. по така изведените критерии арбитражът е изцяло равностоен на съдебния процес, като се различава от него по други черти, които не са обект на разглеждане в настоящия доклад.

На основата на арбитража съществуват няколко комбинирани форми на ADR, сред които консултативен арбитраж, арбитраж-медиация и медиация-арбитраж (Melenko 2020). При консултативния арбитраж се изпълнява нормална арбитражна процедура, но решението има препоръчителен характер и страните го използват за основа на преговори или други начини за решаване на спора. По този начин се ограничава намесата на арбитъра и се запазва контролът на страните върху решението, следователно оценката по тези характеристики ще се различава от тази на арбитража и може да бъде определена като A2;B1;C4;D5. При варианта арбитраж-медиация в хода на арбитража се прибегва до медиация и при неуспех се възобновява арбитражът, а арбитърът утвърждава постигнатото споразумение. Тук намесата на арбитъра е по-малка от тази при арбитража и страните могат да запазят част от контрола върху решението, както то може да бъде основано не само на състезателен принцип, поради което тази форма получава оценка A2;B3;C3;D3. При варианта медиация-арбитраж медиаторът е упълномощен, в случай на неуспех на медиацията, да реши спора като арбитър. Тук намесата на медиатора-арбитър е по-малка и състезателният характер е по-слаб, поради което тази форма получава оценка A3;B4;C3;D3.

Наред с тези форми на ADR съществуват и няколко силно подобяващи съдебен процес или елементи от него. Те са характерни преди всичко за практиката в САЩ, но се разпростират при спорове в международния бизнес, най-вече поради значителния дял на американските глобални компании. Сред тях е т.нар. „минипроцес“ (mini trial), където комисия от независим консултант (специалист по въпроса на спора) и представители на двете страни изслушва страните и дава заключение или препоръки относно спора. В този случай заключението няма задължителен характер, но дава добра основа както за извънсъдебно решаване на спора с някой от другите способи, така и за оценка на възможностите при съдебен процес.

Тази форма предполага умерена намеса на трето лице, основава се на състезателния принцип, но запазва контрола на страните върху решението и то няма задължителен характер, поради което получава оценка A2;B1;C5;D5. Подобна е и практиката опростен съд със заседатели (summary jury trial) – процедура, използвана главно в САЩ за активизиране на процеса по решаване на спора. При нея се провежда дело със заседатели, чието решение има консултативен (препоръчителен) характер. Страните могат да обсъдят решението със заседателите и да вземат предвид мотивите им при последващите преговори. Оценката на този способ не се различава от тази на минипроцеса – A2;B1;C5;D5.

Друга форма от тази група е предварителна независима експертна оценка в следните варианти: експертиза за установяване на факти (neutral expert fact finding) и предварителна оценка на възможния изход от делото (early neutral evaluation). Често такава оценка дава реалистична представа на страните за възможните резултати и действа като стимул за решаване на спора по извънсъдебен начин. Двата варианта имат еднаква оценка от гледна точка на възприетите тук критерии, която се различава от минипроцеса по по-ниската степен на намеса от трето лице, затова предварителната независима експертна оценка получава оценка A3;B1;C5;D5.

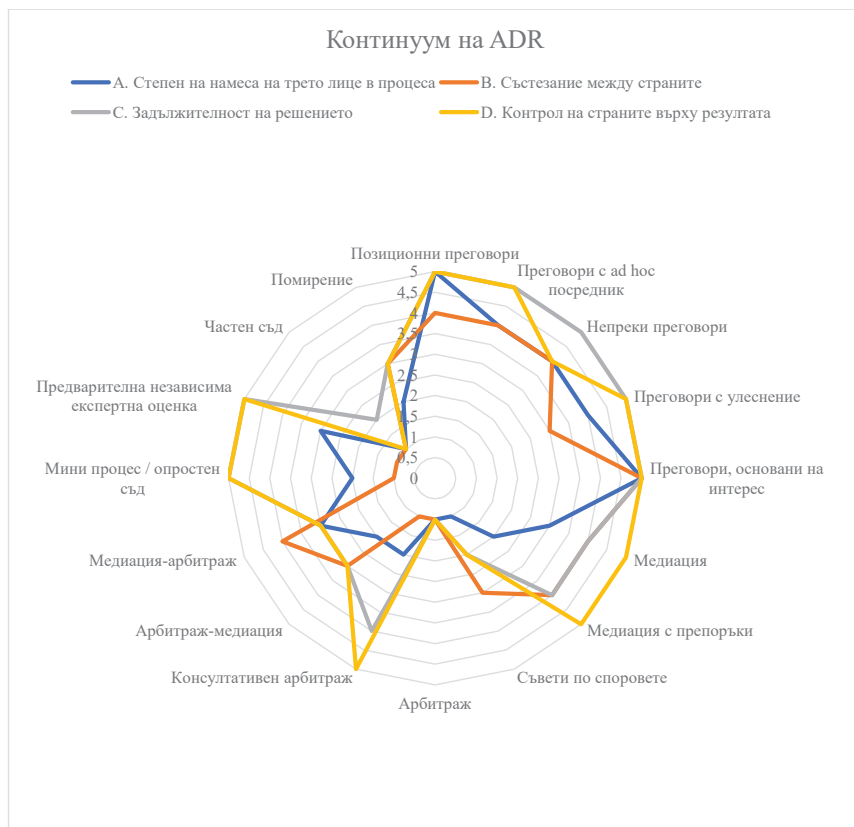
От групата на формите на ADR, заимстващи процедури от съдебния процес или имитиращи го, са частен съд (private court system), съдия под наем (rent a judge), частно правосъдие (private judging). При тях споровете се разрешават с помощта на съдии в оставка (пенсия) и др., упълномощени от страните да решат спора със задължително за тях решение. При тези форми, които могат да се обединят като частно правосъдие, намесата на трето лице е значителна, контролът върху решението не е у страните, единствено възможността за неговото принудително изпълнение е по-малка в сравнение с тази на съдебно или арбитражно решение и е приравнена с тази на договор, поради което те получават оценка A1;B1;C2;D1.

Сред посочваните в литературата форми на ADR е и помирителната процедура (conciliation), която се осъществява в рамките на съдебен процес и има характер на алтернативен метод поради факта, че страните желаят осъществяването ѝ и съдът не определя съдържанието на споразумението помежду им. На практика такава процедура може да започне едва след като спорът между страни-

те бъде отнесен към съда. Съдът от своя страна следва да приеме (утвърди) постигнатото споразумение (но може и да откаже да го направи) и едва след това делото се прекратява. В бизнес практиката за аналог на помирителна процедура може да се приеме постигането на извънсъдебно споразумение, което се представя пред съда и е основание за прекратяване на делото. В практиката на някои европейски страни (Белгия, Швейцария, Франция, Украйна) самият съдия може да изпълни помирителната процедура (Melenko 2020). Това, както и правата, дадени на помирителя в законодателството на някои държави (Франция, Швейцария) да изискват доказателства, е основание помирителната процедура да бъде причислена към способите, близки до съдебния, и нейната оценка по възприетите тук критерии е A2;B3;C3;D3.

Така представените форми на ADR формират своеобразно пространство или континуум на алтернативното решаване на спорове, илюстративно представено на фиг. 1. Както е видно всяка от формите на ADR предлага различна комбинация от изведените тук характеристики и предоставя на страните в спора различна възможност за подход към неговото решаване. Това дава основание алтернативното решаване на спорове да се разглежда не като единна и хомогенна форма, а като широк спектър от възможности, всяка от които е алтернатива на останалите.

Разгледаните в настоящия доклад форми на алтернативно решаване на спорове не изчерпват палитрата от възможности, тъй като международният бизнес продължава да изнамира нови форми в търсене на оптимален подход към разнообразието от ситуации. Поради това опитите за изчерпателната им класификация са обречени на неуспех. Вместо това, в настоящия доклад е възприет подход, при който се извеждат класификационни критерии, на основата на които може да се определи мястото на всяка новопоявила се форма спрямо общото пространство (континуум) на ADR.

Фигура 1. Континуум на ADR

Източник: Собствени изчисления.

Заклучение

Разнообразието от практики в международния бизнес, сложността и многоаспектността на взаимоотношенията между стопанските агенти неминуемо е свързано с възникване на спорове помежду им. Това води и до широк спектър от способи, към които бизнесът прибягва в стремежа си да намери най-удачния вариант за тяхното разрешаване. Практиката е създавала и развила голям набор от способи, извън съдебния, всеки от които има специфични характеристики и отговаря на конкретна необходимост. Класификацията на тези спосо-

би би улеснила избора на подходяща форма на ADR, но създаването на такава е затруднено поради продължаващия процес на създаване на нови такива.

В настоящия доклад са предложени критерии за определяне на мястото на различните форми в общия континуум на ADR и е определено мястото на редица конкретни форми на извънсъдебно решаване на спорове. Това обогатява теорията на международния бизнес, а от практическа гледна точка дава отправна точка за избор на най-удачна форма на ADR с оглед спецификите на конкретната ситуация. Бъдещите изследвания по темата биха могли да се насочат към приложението на отделните способы в международния бизнес с оглед факторите, от които зависи избора.

Използвана литература:

1. Васильев, С. В. (2015). Сравнительный гражданский процесс. Москва: Юрлитинформ.

(Vasilyev, S. V. (2015). Sravnitelynay grajdanskiy proces. Moskva: Yurlitinrofm.)

2. Калашникова, С. И. (2011). Медиация в сфере гражданской юрисдикции. // Инфотропик Медиа, №12.

(Kalashnikova, S. I. (2011). Mediacia v sfere grajdanskoj yurisdikciey. // Infotropik Media, №12.)

3. Паркинсон, Л. (2010). Адекватное разрешение споров. // Медиация и право, №1(5), с. 42.

(Parkinson, L. (2010). Adekvatnoe razreshenie sporov. // Mediacia i pravo, №1(5), s. 42.)

4. Basheer, A. M., Kaushal, K. (2023). Policies, Practices, and Protocols for International Commercial Arbitration.

5. Begum, M. (2022). A History of Alternative Dispute Resolution: Analyzing its Role and Significance. // Global Legal Studies Review, Vol. 8(3), pp. 1-5.

6. Bühring-Uhle, C., Kirchhoff, L., Schere, G. (2006). Arbitration and Mediation in International Business. Kluwer Law International.

7. Dang, J., Huhns, M. (2006). Concurrent Multiple Issue Negotiation for Internet-Based Services. // IEEE Internet Computing, №10, pp. 42-49.

8. Edwads, H. T. (1985). Alternative Dispute Resolution: Panacea

or Anathema. // Harvard Law Review, Vol. 99, pp. 668.

9. Melenko, O. (2020). Mediation as an alternative form of dispute resolution: compative-legal analysis. // European Journal of Law and Public Administration, Vol. 7(2), pp. 46-63.

10. Official Journal of the European Union. (L 136/3). Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council on Certain Aspects of Mediation in Civil and Commercial Matters.

11. Patterson, L., Higgs, N. (12 10 2023 r.). Dispute Boards (Global Arbitration Review (<https://globalarbitrationreview.com/guide/the-guide-construction-arbitration/fifth-edition/article/dispute-boards>)).

12. Rahwan, I., Sonenberg, L., Dignim, F. (2003). On interest-based negotiation. // Lecture Notes in Computer Science.

13. Silverstein, B., McManus, M. (2011). Brief history of alternative dispute resolution in the United States. // CADMUS, Vol. 1(3).

14. United Nations. (1958). The Convention on the Recognition and Enforcement of Foreign Arbitral Awards. New York: United Nations.

15. United Nations. (2019). The United Nations Convention on International Settlement Agreements Resulting from Mediation. New York: United Nations (https://uncitral.un.org/sites/uncitral.un.org/files/singapore_convention_eng.pdf).

16. World Bank. (2011). Alternative Dispute Resolution Guidelines. Washington D.C.: World Bank Group.

За контакти:

Гл. ас. д-р Недялка Александрова
Икономически университет – Варна
alexandrova.n@ue-varna.bg

**ПРАВОТО И БИЗНЕСЪТ
В СЪВРЕМЕНОТО ОБЩЕСТВО**

**Сборник с доклади
от 6-та национална научна конференция
19 октомври 2023 г.**

Редактор *Анелия Герчева*

Излязла от печат II.2024 г.
Печатни коли 15 Издателски коли 13
Формат 60x90/16

Предпечатна подготовка *Дора Томова*
Издателство „Наука и икономика“
Икономически университет – Варна
ул. „Евлоги Георгиев“ 24
Печатна база на ИУ – Варна

ISSN 2603-5073